

Študijný materiál pre študentov 3.ročníka KMKaT:

Etnický obraz Slovenska: Od praveku po novodobé národy
Medzi multietnicitou a národný štátom
Nacionalita v splete zlomov

Soňa Švecová: Etnografické skupiny a oblasti na Slovensku

Hana Zelinová: Česi na Slovensku

R.Irša-M.Procházková: Habáni vo Veľkých Levároch

Ekonomicke a spoločenske podmienky prichodu Nemcov

Ondrej Pöos: Karpatskí Nemci

Ján Holák: Niekoľko kapitol o právnom postavení židov stredoveku so zvláštnym zreteľom na pomery v Bratislave

Vladimír Segeš: Židia

Pavel Horváth: Typy židovských osád

Miroslav Sopoliga: Rusíni-Ukrajinci na Slovensku

Ľudovít Haraksim: Rusíni a Ukrajinci

Stanislav Konečný: Rusíni a Ukrajinci

M.Kohútová-M.Podrimavský-P.Zelenák: Maďari na Slovensku

Časopis História - Rómovia

Samuel Augustini Ab Hortis: Cigáni v Uhorsku

Južní Slovania –Chorváti, Bulhari, Srbi

Chorváti na Slovensku

Univerzita Konštantína Filozofa
Filozofická fakulta
Katedra manažmentu kultúry
a turizmu

Etnický OBRAZ Slovenska

Od praveku po novodobé národy

V 4. storočí pred n. l. vystúpili z prítmia pravekých dejín Kelti ako prvé menom známe etnikum na území dnešného Slovenska. Už dávno predtým, a to zhruba od druhej polovice 6. tisícročia, možno v stredoeurópskom priestore sledovať nepretržité osídlenie, ktoré súviselo s počiatkami rímskej kultúry. Prví polnohospodárski kolonisti, ktorí v polovici 6. tisícročia prenikli z juhovýchodu do vnútra Európy, sa zároveň považujú za prvých Indoeurópanov.

Kontinuitné osídlenie územia Slovenska Indoeurópanmi neznámená pritom vždy prítomnosť totožného obyvateľstva zotravávajúceho na mieste a rozvíjajúceho svoju materiálnu a duchovnú kultúru vrátane jazyka. Kontinuita mohla jestovať aj vtedy, keď sa jedno obyvateľstvo odstahovalo alebo vyhynulo či bolo vyhubené a na jeho miesto sa prisahovala iná populácia s odlišnými kultúrnymi znakmi. Konkrétnym svedectvom toho je viacero pravekých kultúr na území Slovenska. V chronologickom sledu je to predovšetkým ľud kultúry s lineárnej keramikou v neolite (mladšej kamennej dobe). Kultúra šnúrovej keramiky a ľudu zvoncovitých pohárov v eneolite (neskorej kamennej dobe) zasiahla Slovensko len okrajovo, takže dominantné postavenie mala vtedy lengyel-ská kultúra v okolí Nitry, polgárska kultúra v povodí Tisy a Bodrogu a bádenská kultúra, ktorá zasahovala na územie neskoršieho Turca, Liptova a Spiša. V staršej bronzovej dobe sa rozvinula otomanská kultúra s výraznými mykénskymi vplyvmi. Na juhovýchodnom Slovensku sa vtedy rozvíjala úněticáká a potom madarovská kultúra. V strednej a neskorej bronzovej dobe tieto kultúry vystriedala karpatská mohylová kultúra s viacerými variantmi a pokračovániami, keď sa výrazne prejavila aj lužická kultúra s typickým žiarovým pochovávaním, ktorá v staršej železnej (halštatskej) dobe vyvrcholila vznikom kultúry ľudu popolnicových polí.

Za súčasného stavu bádania nemožno zatiaľ uspokojivo objasniť mnohé otázky pravekého vývoja Slovenska. Ide najmä o početnosť jeho osídlenia, obsah hmotnej a duchovnej náplne kultúrnych komplexov príslušných pravekých populácií či vzájomný vzťah medzi jednotlivými kultúrami a ich odnožami. Už praveký vývoj však naznačuje, že v kultúrnej orientácii územných častí Slovenska sa prejavovala istá dvojkolajnosť, ktorá nepochybne vyplýva z prírodných daností Slovenska.

ska. Spomíname to preto, lebo prvky divergencie najmä medzi juhovýchodom a východom Slovenska možno pozorovať aj v ďalšom vývoji vlastne až podnes.

Aj vďaka písomným prameňom máme pomere najviac informácií o Keltoch, ktorí prvykrát prenikli do Karpatskej kotliny okolo roku 400 pred n. l. a potom neskôr vo viacerých kolonizačných vlnách. Keltské osady sa koncentrovali v ohybe Dunaja, v povodí dolných tokov Ipľa, Hronu, Žitavy a Nitry. Pôvodné obyvateľstvo na tomto území sa do-

ne pod vedením kráľa Burebistu. Podmanili si keltské obyvateľstvo, čoho dokladom sú zmiešané keltsko-dácke osady v povodí Nitry a Hrona. Centrom tohto územia bola pravdepodobne Nitra. Dákovi porazili keltské kmene Bójov a Tauriskov a pri týchto bojoch zničili asi aj bratislavské oppidum.

Tesne pred prelomom letopočtov germánske kmene Markomanov a Kvádov pod vedením náčelníka Marobuda po rozvrátení keltskej ríše *Bellohennum* s centrom v Čechách prenikli aj na územie Slovenska. V tomto období postupovali od juhu rímske vojská, ktoré na území dnešného Rakúska zriadili provinciu *Noricum* a dnešného západného Maďarska provinciu *Panóniu*. Roku 6 pred n. l. rímske legie prekročili Dunaj a prvý raz vstúpili na územie Slovenska, aby zaútočili proti Marobudovi.

Na prelome letopočtu sa územie Slovenska stalo pomedzím dvoch kultúrnych svetov: civilizovanej Rímskej ríše a tzv. barbarškého sveta. Osídlenie územia Slovenska v rímskej dobe (1. – 4. storočie n. l.) sa kultúrne a etnickým rozčlenilo na 4 svojrázne oblasti:

– juhovýchodné Slovensko s prevažne germánskym osídlením,

– povodie Dunaja s rímskym osídlením,

– severné a stredné Slovensko, kde sa usídliili zvyšky keltských Kotínov, ktorí v symbioze s pôvodnou populáciou boli nositeľmi púchovskej kultúry,

– východné Slovensko s pretrvávajúcim keltsko-dáckym osídlením, neskôr asimilovaným germánskou (vandalskou) vlnou, kde sa na konci rímskej doby infiltrovalo slovanské obyvateľstvo.

V germánskom osídlení juhovýchodného Slovenska prevládal kmeň Kvádov. S nimi a ich náčelníkom Vanniom súvisí vznik prvého štátneho útvaru na území Slovenska, ktorý Rimania nazvali Vannovo kráľovstvo (*regnum Vannianum*). V rokoch 21 – 50 bolo formálne samostatným politickým útvarom, no v skutočnosti vzniklo z vôle Rimianov s cieľom vytvoriť živú germánsku bariéru proti ďalším germánskym kmeňom tlaciacim sa do strednej Európy zo severozápadu.

Etnické zloženie obyvateľov Slovenska v rímskej dobe bolo veľmi pestré. Popri Kvádoch tu žili, resp. sem prenikli germánski Markomani, Lugiovia a Hermundurovia, v údoliach stredného Slovenska to boli keltskí Kotíni a ilýrski Osovia, na východe zasa najmä sarmatský kmeň Jazygov. V rokoch 166 – 180 sa aj územie Slovenska stalo dejiskom vojen, ktoré sa označujú menom sarmatské, germánsko-sarmatské či markomanské. Kon-

KELTSKÁ MINCA A NÁPISEM BIATEC
A SÚČASNÝ SLOVENSKÝ PAĽKORUNÁK
S ROVNAKÝM MOTÍVOM

stalo pod keltskú nadvládu. Zvyšky obyvateľstva pôvodnej lužickej kultúry žili v údoliach a horských oblastiach severného Slovenska, kde vytvorili samostatnú púchovskú kultúru, ktorá pretrvala až do zmeny letopočtu. Jej príslušníci si budovali opevnené hradiská na vyvýšených miestach, ako na to poukazujú náleziská v Liptovskej Mare a na nedalekom Havránku. V 2. storočí pred n. l. dosiahlo keltské osídlenie na Slovensku najväčší rozsah. Vznikli veľké strediská správneho a výrobno-obchodného charakteru – oppidá. Najvýznamnejšie bolo na území Bratislavu. Kelti z kmeňa Bójov v 1. storočí pred n. l. razili mince, z ktorých sa najčastejšie vyskytuje nápis či meno Biatec. Okrem toho poznáme ďalších 14 pomenovaní pravdepodobne keltských vládcov. Ktoré z nich patria skutočným panovníkom, však presne nevieme a asi sa ani nikdy nedozvieme.

V poslednom polstoročí pred n. l. prenikli na územie stredného Slovenska dácke kme-

lastiach Slovenska v 14. a 15. storočí vytvárali aj valašskí osadníci. Pôvodne išlo o pastierov z Valašska a zo Sedmohradska, neskôr o obyvateľstvo prevažne rusínskeho, ukrajinského a čiastočne aj polského pôvodu. Starší i súčasní medievalisti a historickí demografi sa zhodujú v konštatovaní, že počet obyvateľov stredovekého Uhorska, a teda ani Slovenska sa nedá presne určiť. Dôvodom je nedostatok relevantných dobových prameňov. Vlastne jediným, relatívne však obsažným dokumentom je daňový súpis stolíc z rokov 1494 a 1495, ktorý sa sice nezachoval v úplnosti, no spolu so zohľadením iných dokumentov a faktorov poskytuje dobrú bázu na demografickú rekonštrukciu Uhorska na konci stredoveku.

Stredoveká minisociografia

Súpis z demografického hľadiska naposledy podrobil analýze madarský medievalista András Kubínyi. Z jeho odhadov vyplýva, že Uhorsko na konci 15. storočia malo približne 3 milióny obyvateľov (v rozpätí od minimálne 2 911 190 do 3 307 225), a to v rámci 74 administratívno-správnych útvarov (šlachtických stolíc či regiónov výsadných etník) vrátane Sedmohradska (10 stolíc a oblastí) a Chorvátska (4 stolice). Odhady iných madarských historikov sa pohybovali od 2,2 až do 4 miliónov obyvateľov. Možno uviesť aj odhad ďalšieho madarského historika, P. Kulcsára, podľa ktorého v Uhorsku (bez Chorvátska) na konci stredoveku žilo približne 3,4 milióna ľudí, a to okolo 3,2 milióna sedliakov a želialov, 100 000 padalo na slobod-

né kráľovské mestá, 30 000 na duchovenstvo a 40 000 na šľachtu.

Pri 19 stolíc, ktoré sa v plnom rozsahu či čiastočne nachádzali na území dnešného Slovenska, má (zaokruhlená) veľkosť rozlohy a odhad počtu obyvateľov (minimálny a maximálny) koncom 15. storočia čiselné hodnoty uvedené v tabuľke pod mapou.

Mechanické sčítanie obidvoch odhadov ukazuje, že v príslušných 19 stoliciach ide o minimálne 513 290 a maximálne 583 285 obyvateľov (zaokruhlenom matematickom priemere 550 000). Tieto hodnoty však neznamenajú automaticky odhad počtu obyvateľov Slovenska koncom 15. storočia, lebo 9 stolíc (Abovská, Gemerská, Hontianska, Komárňanská, Novohradská, Ostrihomská, Turnianska, Užská a Zemplínska) sa väčšou či menšou časťou rozprestierali aj na území dnešného Maďarska či dnešnej Ukrajiny. Do územia Slovenska sice malými výbežkami zasahovali dve stolice – Mošonská a Rábska, ale ich podiel bol minimálny a takmer zanedbateľný, takže nie sú zahrnuté do uvedeného prehľadu. Po zohľadení týchto okolností možno počet obyvateľov Slovenska na konci 15. storočia odhadnúť na zhruba 500 000, čo koresponduje s dolnou hranicou odhadu slovenského medievalistu Richarda Marsinu, ktorý počet obyvateľov Slovenska na prelome 15. a 16. storočia odhaduje na 500 000 až 550 000. Madarský historický geograf K. Kocsis, odvolávajúc sa na Kubinyho zistenia, odhaduje počet obyvateľov Slovenska k roku 1495 na 413 500, z toho 45 % Slovanov (Slovákov, Rusinov, Poliakov), 38 % Madarov a 17 % Ne-

mcov. Jeho odhad etnického zloženia sa však neopiera o žiadne relevantné údaje a podceňuje najmä podiel Slovákov.

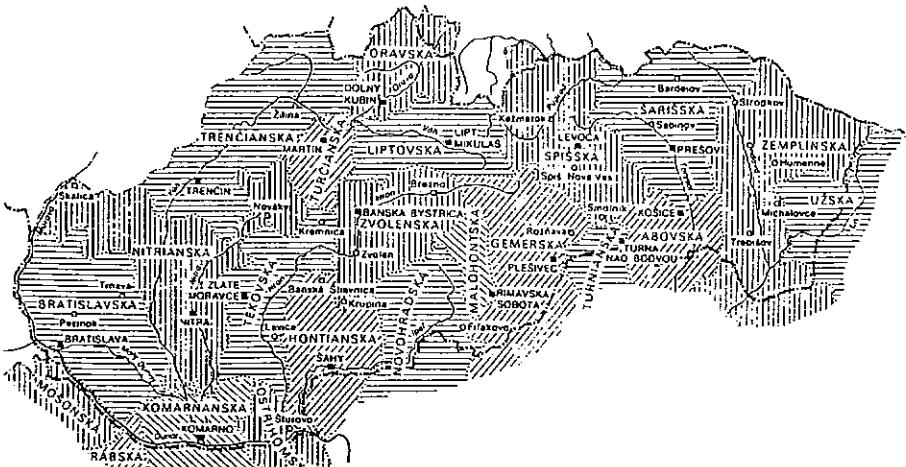
Moháčska porážka roku 1526 zasiahla do všetkých oblastí života spoločnosti v Uhorsku. Obsadzovanie južných krajov Turkami spôsobovalo veľké preskupovanie pôvodného obyvateľstva a vyvolalo zmeny aj v demografických a etnických pomeroch na Slovensku. Už v stredoveku tu žilo veľké množstvo šľachty, najmä nižej. Od polovice 16. storočia jej počet narastol v dôsledku príchodu šlachtických rodín z južných oblastí Uhorska. Bohatá šľachta sa na Slovensku usadzovala prevažne na vidieku, stredná šľachta a zemianstvo sa usadzovali aj v mestách. Do miest prišlo aj veľa mešťanstva madarského pôvodu, usadili sa najmä v Bratislave, Trnave a v Košiciach. Na vidieku zohrávalo veľkú úlohu už spomínané osídlovanie na valašskom práve, jeho nositeľom bolo však už prevažne domáce slovenské obyvateľstvo, takže valašské už nebolo etnický, ale iba spôsobom zamestnania. Prirodzený prírastok obyvateľstva bol aj hlavným zdrojom kopačiarskeho osídlovania.

Dalšie prírastky

Z pristáhalcov malo na vzraste obyvateľstva zásluhu niekoľko tisíc Chorvátov a Srbov, ktorí sa usidlili na území západného Slovenska. Okolo roku 1545 sem príšla aj skupina príslušníkov sekty novokrstencov, zvaných habáni. Boli zväčša nemeckej národnosti. Usadili sa v 12 obciach, kde žili v uzavretých spoločenstvach. Habáni nemali vplyv na národnostnú ani sociálnu štruktúru obyvateľstva, no priniesli nové remeselné postupy, čím ovplyvnili vývoj viacerých remesiel. Na konci 16. storočia bolo na území Slovenska asi 3 400 dedín a osád, 168 zemepanských miest a mestečiek, 11 slobodných kráľovských a 7 banských miest. Žilo tu okolo milióna obyvateľov.

Búlivé 17. storočie so stavovskými povstaniami, s tureckými vpádmi a nerovnomerným hospodárskym vývojom nepriaznivo vplývali na rast počtu obyvateľstva a rozvoj osídlenia. Tieto negatívne faktory však nepôsobili naraz a ani rovnako intenzívne. Národnostné zloženie obyvateľstva sa v priebehu 17. storočia mierne zmenilo. Poklesol totiž príliv Madarov, ktorí utekali pred Turkami. V mestách zasa postupne klesal počet obyvateľov nemeckej národnosti v prospech Slovákov a Madarov. Podiel na tom mal najmä národnostný zákon z roku 1608, ktorý zabezpečoval rovnoprávnosť Slovákov a Madarov s Nemcami v slobodných kráľovských a banských mestách, ako aj v mestečkách. Pod vplyvom stavovských povstaní sa na Slovensku mestami pomadarila stoličná správa. Povstania posilňovali v šľachte na Slovensku ideológiu výsadného postavenia „uhorského národa“ – *natio Hungarica*. Napriek nadnárodnému stavovskému charakteru idea *natio Hungarica* postupne nadobudla madarský charakter a prispela k pomadarcovaniu dovtedy slovenskej šľachty.

Vladimír Seges

Stolica	Rozloha	Min. počet obyvateľov	Max. počet obyvateľov
Abovská	2 759 km ²	36 630	41 625
Bratislavská	4 437 km ²	47 515	53 995
Gemerská	3 708 km ²	34 755	39 495
Hontianska	3 238 km ²	37 605	42 735
Komárňanská	2 598 km ²	19 195	21 810
Liptovská	2 231 km ²	7 430	8 445
Nitrianska	5 519 km ²	59 300	67 385
Novohradská	4 205 km ²	43 990	49 990
Oravská	946 km ²	2 660	3 025
Ostrihomská	1 166 km ²	14 075	15 995
Spišská	2 923 km ²	19 005	21 595
Šarišská	3 609 km ²	24 570	27 920
Tekovská	2 724 km ²	25 850	29 375
Trenčianska	4 051 km ²	31 915	36 265
Turčianska	1 122 km ²	8 390	9 535
Turnianska	657 km ²	8 380	9 525
Užská	3 230 km ²	22 515	25 585
Zemplínska	6 325 km ²	52 335	59 470
Zvolenská	2 728 km ²	17 175	19 515

mä v prostredí šľachty a predovšetkým vzdelanov Šľachtického pôvodu sa pretváral dovedajú národné neutrálne pojmy *natio Hungarica* na *natio Magyarica*. Maďarská elita pestovala presvedčenie, že jednou z úloh modernizácie je premena multietnického Uhorska na maďarský národný štát. Zo všetkých obyvateľov Uhorska sa mal vytvoriť jedenotný uhorský národ s maďarskými etnickými znakmi, maďarčina sa mala stať úradným jazykom celej krajiny. Ako priamy dôsledok tejto idey nasledovalo presvedčenie, že nemáďarské etniká sa musia pomadarčiť. Táto idea spôsobila ich deformovaný vývoj a značné zmeny v etnickej štruktúre Uhorska.

Maďarizácia nadobudla dve podoby, ktoré sa zväčša a v rôznej miere prekrývali: vynútenú (násilnú) a prirodzenú. Od 30. rokov 19. storočia rozširovali zákony uhorského snehu používanie maďarčiny vo verejnom živote, až sa táto roku 1848 nakrátko a po roku 1867 už natrvalo stala vlastne výlučným úradným jazykom krajiny. Roku 1868 nadobudol oporu v zákone aj uhorský politický národ. Na tejto báze sa pomadarčovali školy, zakladali kultúrne a výchovné spolky posilňujúce nielen vlasteneckého ducha, ale aj maďarské cítenie, trestali sa kritici národnostnej politiky, vyvíjal sa psychologický nátlak na elity a príslušníkov nemáďarských etník a ich kultúry. Pozadie pomadarčovania, jeho prejavov a dôsledky na sociálne vrstvy, etník a regióny však bývali rôzne.

Spontánne, bez vplyvu opatrení štátu, sa identifikovala veľká, najmä majetnejšia časť šľachty na Slovensku s maďarským jazykovým a národným prostredím. Tento asimilačný proces bol zreteľný už počas 1. polovice 19. storočia, rakúsko-uhorským (maďarským) vyrovnaním roku 1867 sa len potvrdil. Nielen vynútené, ale aj prirodzené prejavov nieslo pomadarčovanie sa časti Slovákov na Dolnej zemi, najmä tých, ktorí žili v obciach v menšine a izolované. Zo všetkých etník krajiny najintenzívnejšie podliehali „móde“ pomadarčenia Židia a Nemci, zvlášt spišskí. Silne zasahovalo aj majetné a vzdelané vrstvy, predovšetkým v mestskom prostredí. Práve v mestách nadobudlo pomadarčovanie najintenzívnejšiu podobu. Ak roku 1880 tvorili Maďari v mestách na Slovensku asi 27 % obyvateľstva, v roku 1910 stúpol ich počet na 49 %, pričom podiel Slovákov poklesol zo 42 na 31 % a Nemcov dokonca z 30 na 17 %. V tomto období strácal Bratislavu nemecký ráz, pred prvou svetovou vojnou sa tu podľa oficiálnych štatistik počet Maďarov vy-

rovnal počtu Nemcov. Prudký nárast maďarského obyvateľstva zaznamenali aj Košice.

Rast, stagnácia, pokles

Avšak celkove na území Slovenska prudko stúpal počet Maďarov, počet Slovákov naopak viac menej stagnoval a Nemcov klesal. Výstížne to dokladajú údaje zo sčítania obyvateľstva. Roku 1880 žilo na Slovensku 2 461 000 ľudí, z toho 1 505 400 Slovákov (61 %), 546 500 Maďarov (22,2 %), 228 800 Nemcov (9,1 %), 78 400 Rusínov, 3 400 Chorvátov a Srbov. V roku 1910 však už bol pomer týchto etník iný. Územie Slovenska vtedy obývalo 2 921 400 ľudí. Počet Slovákov sa sice zvýšil o 13%, Rusínov dokonca o 22 %. Maďarov však o 64 %. Chorváti stagnovali, Nemci zaznamenali pokles o 10 %. Slováci tvorili už len 57,7 %, Maďari až 30,3 %, Nemci iba 6,8 % obyvateľov Slovenska. Prirodzene, pod tieto ukazovatele sa podpísal aj fakt, že v rokoch 1871 – 1914 sa zo Slovenska vystahovalo do USA, ako aj do veľkých miest Uhorska, najmä Budapešti, až vyše 650 000 ľudí, z ktorých sa do svojich domovov vrátila iba časť. Zároveň na Slovensko prichádzali vo veľkom počte ako úradníci, pedagógovia, odborníci v priemysle, na železnici, obchodníci etnickí Maďari. Roku 1910 tu žilo okolo 100 000 ľudí, ktorí sa narodili v župách ležiacich mimo územie Slovenska.

Mierne na sever, teda v neprospech Slovákov, sa tiež posúvala slovensko-maďarská etnická hranica. Viditeľné to bolo predovšetkým v Gemerskej, Novohradskej, Komáranskej, Ostrihomskej župe. Maďarské osídlenie sa rozšírilo severne od Nitry. Zmenšil sa nemecký a chorvátsky jazykový ostrov pri Bratislave. Na východnom Slovensku sa rusínske ostrovy v slovenskom prostredí poslovenčovali, v maďarskom zasa pomadarčovali. Na úkor maďarského sa rozšírilo slovenské osídlenie iba pri Košiciach.

Etnikom, ktoré bolo mentálne najlepšie prípravené na modernizačné premeny a slobodné podnikanie, boli Židia. Po zrušení diskriminačných noriem sa im otvorila cesta k hodnotám, ktoré im boli dovtedy upieraňné. Svojej šance sa chopili, dokázali rozvinúť a uplatniť svoje schopnosti a prežívali jedno z najprajnejších období. Neuplatňovali sa už len v drobnom podnikaní, ale boli úspešní aj v priemysle, vo veľkoobchode, v slobodných povolaniach, stávali sa vlastníkmi pôdy, získávali šľachtické tituly. Predovšetkým v mestách vynikali nadpriemernou vzdelenosťou. Občiansku emancipáciu vnímali aj

ako šancu integrovať sa do väčšinového spoločenstva. Priam programovo sa asimilovali, osvojovali si predovšetkým maďarskú národnú identitu a nezriedka sa i v slovenských regiónoch stávali hlásateľmi maďarizácie. Z 935 000 Židov Uhorska sa pred pr-

vou svetovou vojnou prihlásilo k maďarskej národnosti 75 %. Na Slovensku v tom období žilo 175 000 Židov. Z nich sa v roku 1880 prihlásilo k slovenskej národnosti 11 500, avšak roku 1910 iba 5 000. Stávalo sa tak najmä v tých oblastiach, kde sa slovenský národný život nádejne rozvíjal (napr. Turiec, horný Liptov). Na Spiši sa zasa Židia dlho držali nemeckej kultúry, niekedy tuhšie ako samotní Nemci.

Krehkosť národnej emancipácie

Popri asimilácii (najmä pomadarčovaní) stáli etníká na Slovensku aj pred druhou možnosťou – vlastnou národnou emancipáciou. Bez prekážok ju pestovalo a upevňovalo maďarské etníkum. Avšak v tomto období ešte nemožno hovoriť o Maďaroch na Slovensku ako o menštine, boli súčasťou dominantného a vládnuceho národa. Počiatky modernej národnej sebaidentifikácie možno sledovať aj u časti sekularizovaných Židov. Ideovú oporu nachádzali predovšetkým v sionizme. Národnú emancipáciu Rusínov komplikovala okrem iných okolností aj nejasnosť ich vlastnej národnej identity (karpatskoruská, ukrajinská, velkoruská koncepcia). Prejavov národného cítienia silneli aj u karpatských Nemcov, predovšetkým v bratislavskej oblasti. U Chorvátov bol príznačný len ich jazykový svojráz, proces „národného prebudenia“ ich nezasiahol. To isté platí o Goraloch, ktorých dialekt mal poľský jazykový základ, avšak hľasili sa k slovenskej národnosti. Ani Rómov, ktorých žilo na Slovensku pred prvou svetovou vojnou asi 36 000, sa národnou uvedomovací proces nedotkol.

V 2. polovici 19. a na začiatku 20. storočia v skromnej miere zvýraznili multietnicitu Slovenska aj skupiny nemeckých, českých, talianskych či bulharských odborníkov. Česi a Nemci sa najčastejšie zamestnávali v textilných, drevárskych, papierenských, sklárskych továrnach a bankách, Taliani zasa vynikali ako staviteľia ciest, železníc, kamenári a pod., Bulhari ako záhradníci. Pribud Čechov na Slovensko podporovala aj česká reprezentácia usilujúca o česko-slovenskú vzájomnosť a zblženie, naopak, uhorská vláda ich prísnemu kládla prekážky. V roku 1910 žilo na Slovensku 7 950 Čechov, roku 1921, po vzniku Česko-Slovenska stúpol ich počet na 71 700. Počas 19. storočia, s výnimkou prichádzajúcich Židov a masívneho vystahovalectva Slovákov a Rusínov na jeho konci, určoval demografickú krvku Slovenska prirodzený prírastok. Výrazne ju však narušil proces maďarizácie. Hlavne v dôsledku nej prudko vzrasťal počet Maďarov a klesal, resp. stagnoval počet ostatných etník Slovenska. Na strane druhej, spoločenské a štátoprávne usporiadanie po roku 1918 ukázalo, že miera tejto asimilácie bola u mnohých len povrchná až formálna a že dobové štatistiky vyjadrovali národnostnú štruktúru Slovenska skreslene. V nových, demokratických pomeroch Česko-Slovenska si totiž vysoké percento tzv. štatistických Maďarov uviedlo inú národnosťnú príslušnosť ako maďarskú.

Dušan Škvarna

Prehľad o počte dominantných národností v 16 slovenských župách v rokoch 1869 – 1900 (podľa Dejiny Slovenska III., Bratislava 1992, s. 489)

Národnosť	Počet príslušníkov národností					
	1869		1900		nárast – úbytok 1869–1900	
	reál	%	reál	%	reál	%
Slováci	1 559 696	55,7	1 749 415	56,5	189 719	12,2
Maďari	784 767	28,0	1 025 817	32,2	241 050	30,7
Nemci	241 765	8,6	227 596	7,2	-14 169	-5,8
Ukrajinci	209 617	7,5	139 587	4,7	-70 030	-33,4
Všetko obyvat.	2 795 282	99,8	3 149 491	99,3	353 209	12,6

myslíme na národnú identitu, národné povodomie jednotlivca. Povedomie (identita) sa však pri sčítaní obyvateľstva v Uhorsku ne-skúmalo. Pretože o skutočnej národnej identite obyvateľov Uhorska vieme len málo, môžu vedla seba existovať dve protichodné interpretácie štatistických údajov. Jedna interpretácia môže tvrdiť, že väčšina obyvateľov Uhorského kráľovstva sa považovala za Uhrov (Madarov), a dokazovať to lojálnosťou k štátu, kym druhá môže zdôrazňovať fakt, že väčšinu uhorského štátu tvorilo etnický nemadarské obyvateľstvo.

Bez ohľadu na jeden či druhý názor vývin udalostí dokazuje, že národnostná doktrína uhorského štátu bola chybná a určite bola jednou z príčin rozpadu tohto mnohonárodného štátneho útvaru.

Národnosti kameňom úrazu

Roku 1921 žilo v mnohonárodnostnej ČSR 51 % Čechov, 23 % Nemcov, 15 % Slovákov, 6 % Madarov, 4 % Karpatskorusov (Rusínov) a Ukrajincov a 1 % Poliakov v troch správnych oblastiach: historické krajiny (Čechy, Morava a Sliezsko), Slovensko a Podkarpatská Rus. Základom predvojnového Československa bola doktrína jednotného čs. národa. Vďaka tejto doktríne mali Čechoslováci v novom štáte dvojtretinovú národnostnú väčšinu a bez problémov spĺňali požiadavku národného sebaurčenia, na ktorú kládol taký veľký dôraz americký prezident T. W. Wilson. ČSR uskutočňovala demokratickú a liberálnu vnútornú politiku, snažila sa integrovať republiku prostredníctvom práva a štátnej správy. Ako sa neskôr ukázalo, táto politika mala aj tienisté stránky. Kladom bola podpora národnostného školstva a vytvorenie priestoru na rozvoj národnej kultúry. Na Slovensku bolo 806 madarských ľudových škôl a 7 gymnázií, madarské pobočky pri štátnom učiteľskom ústave a samostatný ženský Učiteľský ústav sv. Uršuly. Madarské spoločenstvo malo 640 obecných knižník, vychádzalo 8 madarských denníkov a 79 časopisov. Počet negramotných v oblastiach, kde žili Madari, klesol z 11 % na 5,5 %. Ešte väčší kultúrny priestor malo nemecké spoločenstvo

v Česku, vlastnú nemeckú Karlovu univerzitu v Prahe a nemeckú technickú vysokú školu v Brne.

Na druhej strane, ekonomicke a sociálne rozdiely medzi Českom a Slovenskom sa prehľbovali. Od roku 1913 do roku 1937 vzrástol počet pracovných miest v priemysle na Slovensku len o 15 %, kým v rovnakom období v Maďarsku zamestnanosť v priemysle vzrástla o 30 % a v Juhoslávii a Rumunsku sa zdvojnásobila. Česko sa modernizovalo, tvorila sa tam moderná industriálna spoločnosť, kym Slovensko a Podkarpatská Rus hospodársky stagnovali a spoločnosť sa menila len pomaly. Roku 1930 bolo v priemysle na Slovensku trvalo zamestnaných 219 000 osôb, ale prirodzený prírastok medzi rokmi 1921 a 1930 bol 330 000 osôb, teda o celú tretinu vyšší. Na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi len veľmi pomaly vznikali sociálne vrstvy, ktoré sú znakom modernej spoločnosti a zároveň poskytujú postavenie, o ktoré sa ľudia usilujú: štátni a súkromní úradníci vo velkých organizáciách, odborníci a kvalifikovaný personál, slobodné povolania, podnikatelia. Možnosti urobiť kariéru na Slovensku boli obmedzené a pre Madarov a Nemcov ešte menšie, lebo nemali možnosť získať zamestnanie v štátnych úradoch. Tie boli vyhradené pre príslušníkov čs. národa. České obyvateľstvo malo výšie vzdelanie a ľahšie získaval zamestnanie v štátnych úradoch a organizáciach. To bol ekonomický dôvod, prečo sa počet Čechov na Slovensku od roku 1921 do roku 1937 zdvojnásobil. V poslednom roku existencie predvojnovej ČSR pracovalo 60 % obyvateľov Slovenska – Slovákov a Madarov – v polnohospodárstve.

Národnostná problematika sa stala problémom, ktorý čs. politici nevedeli vyriešiť. Demokratická a liberálna politika na jednej strane posilňovala národné vedomie, ale na druhej strane nevytvárala priestor, v ktorom by sa dali uplatniť novonadobudnutá identita a lepšie vzdelanie. Tohto faktu sa zmocnili dva politické prúdy, ktoré tak veľmi poznamenali stredoeurópske krajinu: národný socialismus a komunizmus. Z pohľadu občana a národného spoločenstva sa zdalo, že kto chce urobiť kariéru, postúpiť výšie na spoločenskom rebríčku, potrebuje podporu štátu a vplyvnej politickej strany. Ľudia obviňovali štát, že nechce usporiť ich ašpirácie a ašpirácie celých národnostných skupín, lebo je politicky skorumpovaný a slúži iba hŕstke vyvolených – preto sa domáhali zmeny jeho charakteru. Podľa ná-

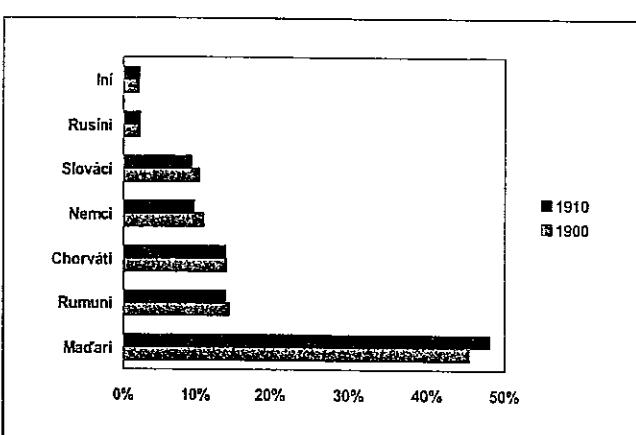
rodnosocialistickej ideológie boli takouto privilegovanou skupinou, ktorá určuje charakter štátu, Židia, slobodomurári a zapredanci medzinárodného kapitálu, kym v komunistickej ideológii to bola buržoázia, domáci a zahraniční boháči.

Príkladom, aké tažké bolo pre príslušníka národnostnej menšiny urobiť v Československu odbornú kariéru, je osud významného bádateľa v oblasti lekárskej biológie Hansa Selyeho. Narodil sa roku 1907 vo Viedni, jeho matka bola Rakúšanka. Vyrástol v Komárne, kde bol jeho otec lekárom a riadiťom nemocnice a kde maturoval na maďarskom gymnáziu. Vyštudoval na nemeckej Karlovej univerzite v Prahe a ešte pred vojnou odišiel do USA a neskôr do Kanady, kde sa stal riadiťom inštitútu experimentálnej medicíny. Ak chcel viac, ako byt len praktickým lekárom, v ČSR, ktorej bol občanom, pre neho vlastne nebolo miesta. Sám o sebe napísal, že je človek s mnohými národnostami, aj keď si osvojil identitu Kanadana. Jeho životným úspechom bolo objasnenie vzniku a mechanizmu stresu a napísal aj filozofickú prácu, v ktorej dokazoval, že pomoc iným ľuďom je aj zo sebeckých pohnutok v záujme každého človeka. Nazval to princípom altruistického egoizmu. V Komárne má od roku 1991 pamätnú tabuľu s maďarským nápisom: „Tu žil Selye János, veľký lekár maďarského pôvodu.“

Radikálne zmeny po roku 1945

Po roku 1945 nastali v národnostnom zložení obyvateľov ČSR radikálne zmeny. Násilné vystahovanie nemeckého obyvateľstva z Česka a ešte predtým útek Nemcov pred postupujúcim Červenou armádou aj zo Slovenska znamenal vlastne zánik nemeckého spoločenstva. Nebolo to však len násilné vystahovanie Nemcov a Madarov a konfiskácia ich majetku. Bol zavedený inštitút „osvedčenia o národnnej, štátnej a ľudovodemokratickej spolahlivosti“, ktoré musel občan predkladať pri rôznych úradných úknoch, čím sa vytváral obrovský priestor na šikanovanie všetkých nepohodlných ľudí a zvlášť príslušníkov menšíň. Toto obdobie trvalo až do začiatku 50. rokov 20. storočia.

V Československu zanikla židovská komunita, ku ktorej sa ako k národnosti roku 1930 prihlásilo 145 000 osôb. Vrcholila vtedy aktivity sionistického hnutia, ktoré si kládlo za cieľ nahradit tradičnú židovskú náboženskú identitu novým národným vedomím a vybudovať novodobý židovský štát. Táto myšlienka viedla k vzniku súčasného Izraela. Takmer všetci čs. Židia, ktorí sa nepodarilo pred rokom 1939 vystaťovať, sa bez ohľadu na ich občianstvo, národnú a náboženskú identitu stali obeťami genocídy v likvidačných taboroch. Tragická je skutočnosť, že na Slovensku parlament prijal ponižujúce rasové zákony, sústredovanie a násilné vystahovanie Židov organizovala vláda slovenského štátu, ktorá za ich prevzatie do koncentračných taborov Nemeckej ríši dokonca zaplatila. Takmer o polovicu sa znížil aj počet Rusínov a Ukrajincov.

Národnostné zloženie obyvateľov Uhorska

Rok	Maďari	Rumuni	Chorváti	Nemci	Slováci	Rusini	Iní	Spolu
1900	8 679 014	2 85 263	2 712 927	2 114 423	2 008 744	427 825	394 142	19 122 340
1910	10 050 575	2 949 032	2 939 633	2 037 435	1 967 970	472 587	469 253	20 886 487

porovnatelná s rusínskou a ukrajinskou menšinou. V priebehu 20. storočia sa na Slovensku sformovala početne stabilná česká menšina, zahrnujúca i Moravanov. Charakteristickým znakom 20. storočia je rýchly rast rómskej menšiny, ktorá si v súčasnosti začína formovať vlastné národné povedomie, identitu.

V SR žijú aj iné národnostné skupiny. Sú to tradičné národnostné spoločenstvá, ktoré tvorili národnostnú mozaiku Rakúsko-Uhorska, napríklad Chorváti a Poliaci, alebo menšiny vytvorené v dôsledku medzinárodnej migrácie obyvateľstva v 20. storočí.

Zmeny v chápaní nacionality

Veľmi hlboké, očividné zmeny nastali v chápaní nacionality a dôsledkov, ktoré z nej vypĺvajú. Národnostná doktrína a predstavy, ktoré vládli začiatkom 20. storočia, vieme v súčasnosti len ľahko pochopíť a väčšina ľu-

dí by ich asi považovala za šialené. Obyvateľ národnostne patril štátu, jeho osobná identita bola ľahostajná. V súčasnosti chápeme svoju národnú príslušnosť celkom opačne, pramení z našej osobnej identity, kultúry, zvykov a tradícií, o ktoré sa delíme s ľudmi s podobnou identitou, kultúrou, zvykmi a tradíciami a s ktorými spoločne tvoríme národ. Naša národnosť nie je darom, ktorú nám zveril monarcha, vyplýva zo vzájomného uznávania, tolerovania a osobného podielu na všetkom, čo ju tvorí. Vďaka vzájomnému uznávaniu, tolerovaniu niektorých rozdielov a nášho prispievania k budúcej histórii národného spoločenstva môže existovať štát – republika.

Národná identita a súčasnosť

Súčasné chápanie národnej identity a príslušnosti dobre vidieť na príklade Rómov. Národnosť im nemôžeme ani darovať, ani

vnútiť. Každý Róm sa sám musí rozhodnúť, či prijme za svoju našu kultúru, jej zvyky a tradície a stotožní sa s nimi, alebo bude prispievať k tvorbe vlastnej, rómskej kultúry, zvykov a tradícií.

Súčasné európske chápanie nacionality sa zakladá na rešpektovaní rôznoť a uznávaní rovnocennosti národných kultúr a národných historií. To znamená, že aj vlastná tradícia sa musí chápať tak, aby sa dala zladiť s inými národnými tradíciami, musí si nájsť miesto v spoločnej európskej kultúrnej tradícii. Výhodou SR ako mladého štátu je, že nenesie bezprostrednú tarchu zodpovednosti za minulé chyby a krivdy. Napriek tomu musí opravovať chyby a odstraňovať krivdy štátov, ktoré spravovali územie Slovenska v 20. storočí, najmä ak to boli štáty, v ktorých sa Slováci podielali na moci.

Ján Bunčák

Etnografické skupiny a oblasti na Slovensku

Soňa Švecová

Švecová Soňa, 1991: Etnografické skupiny a oblasti na Slovensku. — Ethnologia Europae Centralis, I.

Etnografické oblasti (regióny) sú výsledkom vedeckého prístupu k členeniu ľudovej kultúry. Odlišne hodnotia rozdiely v ľudovej kultúre jej nositeľa. Vystihujú spoločenské a kultúrne osobitosti obyvateľov susedných oblastí znakmi, ktoré symbolizujú skupiny. Mená skupiny (Krekáči, Trpáci atď.) dokladali od 18. stor. kultúrnu členitosť Slovákov. S nástupom národopisnej vedy od konca 19. stor. smeroval vývoj k vymedzeniu etnografických regiónov podľa odborných kritérií. Súčasný návrat k výskumom etnografických skupín rozlišuje kultúrne sebaopoznanie od „objektivizácie“ kultúry, etnografické skupiny od etnografických oblastí.

PhDr. Soňa Švecová, CSc.,
Na vrstvach 970, 140 00 Praha,
Československo.

Kedysi vezmeme do rúk národopisné syntézy, počnúc Československou vlastivedou z medzivojnového obdobia až po Ľud z polovice sedemdesiatych rokov, märne v nich hľadáme stat, kde by sme našli súhrnný pohľad na členenie slovenskej ľudovej kultúry. (Chotek 1936, Bednárik 1943, Slovenská ľudová kultúra 1964, Slovensko 1975). Kultúrne členenie sa osobitne neuvádzalo ani v českej časti spoločných syntéz. Napriek tomu, že tematické štúdie sa museli vyprídat s otázkou krajobrazových zvláštností, v teoretickej rovine takýto súhrnný pohľad chýbal. Hádam z obavy pred mnohostrannými možnosťami prístupu, alebo pre neobyčajnú kultúrnu členitosť Slovenska, ktorú vyjadrujú obmeny príslavia „aká dolina, taká novina“.

Nemienime zhrnúť výsledky obrovskej práce na Etnografickom atlase Slovenska ani výsledky historického bádania o podmienkach a príčinách členitosť Slovenska. Začínerieme sa na dva polaritné prístupy, na dva spôsoby, ktoré vystihujú krajobrazové osobitnosti slovenskej ľudovej kultúry. Prvý prístup vyplýva z odborného národopisného bádania, druhý pochádza od nositeľov ľudovej kultúry. Vedecký pohľad vedie k vymedzeniu etnografických oblastí (región, area), hodnotenie kultúry z hľadiska jej nositeľov vymedzuje etnografické skupiny¹⁾ (Obrebská 1936, Švecová 1988b). Skupiny pod rozličnými menami (Krekáči, Trpáci, Sotáci, Horniaci atď.) vystihovali svoje kultúrne osobitosti tak, ako sa im javili, keď sa vzájomne stretávali a porovnávali. Mená týchto skupín sa uvádzajú od počiatku záujmu o ľudovú kultúru, od utvárania národopisnej vedy.

Napriek tomu, že priekopníci národnopisu sa nevyhýbali charakteristike etník, ich celonárodných osobitostí, súbežne obrácali pozornosť i na kultúrne rozrúznenie etnika. Na pomenovanie krajových osobitostí použili zväčša názvy etnografických skupín zaužívané v ľudovom prostredí, alebo názvy žúp. Napríklad Matej Bel vyzdvihuje nadanie Slovákov ako etnického celku (Urbancová 1987: 31), zároveň však píše o Krekáčoch a Trpákoch, ale aj o „kraji pomenovanom podľa rieky Kysuca“ (Urbancová — Tibenský 1984: 19). Ján Čaplovíč opisuje vlastnosti, správanie a kultúru Maďarov, Slovákov, Rusínov a ďalších etník s odvahou, hodnou veľkorysého zovšeobecnenia, pritom z jeho spisov sa dozvedáme o delení Slovákov na Nitrancov, Horňákov, Trpákov, Krekáčov, Sotákov a pod. (Čaplovíč 1975: 83). Odhliadnúc od Nitrancov, ktorých uviedol zrejme pre úzku nadväznosť na „zvyšky niekdajšej mohutnej Veľkomoravskej ríše“, s ostatnými menami skupín sa stretávame aj u ďalších autorov a v ľudovom prostredí sú dodnes známe. Nesmie nás myliť, že toto delenie uvádzá Čaplovíč ako nárečové. Až do konca 19. storočia sa ná-

ADMINISTRATÍVNE ROZDELENIE SLOVENSKA DĽA STARÝCH ŽÚP

Mapa 1. Župy na Slovensku podľa V. Chaloupečka

rečové a kultúrne členenie navzájom prešlovalo, nie vždy sa hodnotilo oddelene. J. Čaplovič napríklad charakterizuje skupinu Sotákov i stavbou tela, zvykmi a spôsobom života, obracajúc pozornosť na ich patriarchálne rodinné spolužitie. Podobne sa zmieňuje aj o horňácoch z Trenčianskej župy s hlavným mestom Žilinou a uvádza pramene ich obživy, spôsob doby, ako aj odev (Čaplovič 1975: 106, 132, 137). Ako osobitnú kultúrnu skupinu, ktorá sa živila predajom ovocia, uvádzajú Belohorcov v oblasti Bielych Karpát (Urbancová 1970: 260, 261). O Belohorcoch, obyvateľoch Bielych hôr, píše i Ján Hollý, pričom si všíma ich vzhľad, obživu, vlastnosti, obyčaje a ďalšie pozoruhodnosti. K Belohorcom začleňuje aj obyvateľov Záhorie (De slavis Albmontanis). Podáva o nich mnohostranný kultúrny obraz roku 1827 do Varšavy A. Kucharskému, hoci hlavným záujmom poľského profesora bola reč (Ambruš 1967: 260–263). „Rúznoorečí Bělohorské“ zaraďuje neskôr A. V. Šembera do svojej Dialektologie (Šembera 1864: 67). Avšak ešte na konci 19. storočia rozosiela František Pastrnek dotazník pre svoju dialektologickú prácu opäť s otázkami, čím sa obyvateľstvo žíví, aké nosí kroje ap. (Pastrnek 1893). Tak ako v ľudovom prostredí doteraz, ani odborný pohľad v 19. storočí zväčša neoddeľoval nárečové osobitosti od ostatných prejavov ľudovej kultúry.

Na základe zvláštností reči rozlišuje Ján Kollár predchádzajúce názvy skupín o Handrbulcov, stredoslovenských Nemcov. Na výzvu Slovákov, aby písali po slovensky reaguje otázkou: „...jak po slovensky? Tak jak Handrburci, či jak Krekáči, či jak Trpáci ...?“ (Urbancová 1979: 538, 1987: 47, 146). V Slávy dcere dáva vyplatiť „Handrburče“ školskou férulou, spomenúc aj Nemca „z Krikeháje“ (Kollár 1832: 565).

Pavel Josef Šafárik členenie Slovákov obohacuje o nové mená. V Slovanskom národopise zaraďuje medzi „Nárečia uhorsko-slovenské ... nemnoho mien hodných pripomenutia“. Sú medzi nimi Sotáci v Zemplínskej stolici, Hornáci „v celom podkriďli Tatier“, Dolnozemci medzi Maďarmi, Trpáci a Krekáči ako „púhe pre-

zývky“ (Šafařík 1842: 99). V inej práci rozlišuje „odrody slovenčiny na ... Hanácke v Bratislave, Trpácke v Honte, Krekácske v Gemerí, Záhorácke, Podhorácke atď.“ (Šafařík 1869: 378, pozn. 2). Najviac otáznikov sa viaže k Hanákam, ktorí sa podľa Jána Hollého „objavujú v Prešporku jedine za robotami“, bývali terčom prekáračiek „belohorských detí“, a na rozdiel od Šafárikových názorov ich nárečie nebolo rozšírené v Prešporskej stolici (Ambruš 1967: 262, Moravčík 1988: 270 až 271). Podľa neskôršieho historického bádania nemuseli pochádzať z užšie vymedzeného regiónu Hanej, keďže v prvej polovici 18. storočia sa meno Hanákov bežne používalo pre slovanské obyvateľstvo Moravy s vynimkou obyvateľov Karpát (Hosák 1966: 197). Hanáci na Slovensku mohli teda ešte v prvej polovici 19. storočia predstavovať obyvateľov Moravy v širšom význame.

Trpáci, Krekáči, Sotáci a Horniaci sú menami skupín, ktoré sa opakujú. Čo o nich vieme viac?

O Horniakoch sa už v druhej polovici 19. storočia nepíše. Nevytvárajú jednotnú skupinu, kultúrne ani územne sa nedajú vymedziť. Horniakov má takmer každá oblasť na Slovensku, kde nízinná, údolná kultúra susedí s horskou. Názov sa používa v rozličných variantoch (horňáci, horniaci, vrchovci, vrchári atď). Stretávame sa s ním od stredného Považia po východné Slovensko, v Gemerí aj v maďarskej obmene (hornýákok). Ako etnografická skupina sa vymedzujú len v jednotlivých prípadoch, nie všeobecne (napríklad Horniaci na sever od hontianskych Krekáčov). Charakterizujú sice kultúrnu členitosť Slovenska, ale späťne sa kultúrne nedajú charakterizovať.

Trpáci sú podľa M. Bela prezývkou pre slovko trpou, ktoré často používajú obyvatelia Malohontu (Urbancová – Tibenský 1984: 31). Píše o nich roku 1787 i Ribay Dobrovskému. Uvádza sice, že sa im posmievajú pre reč, v ktorej používajú trpou pre teprv, kod, kody pre kdy ... atď., avšak sú to „praví, čistí Slováci“, a až po nich nasleduje Turiec, Liptov, Orava, Trenčín ... (Patera 1913: 82). Podrobnejšie charakterizuje Pavol Dobšinský „hovor kraja potoka Vlhu kde prebývam“

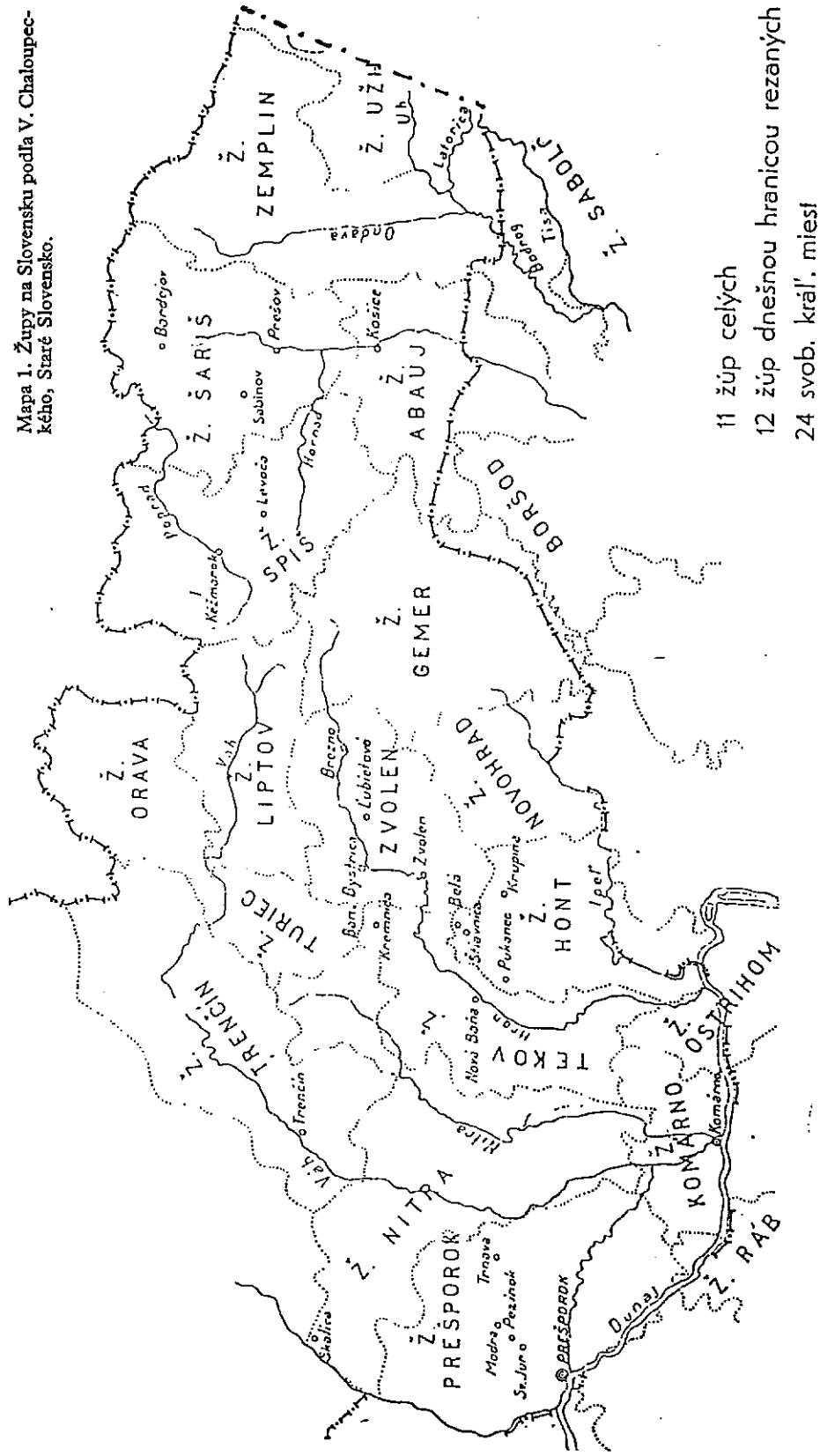
inej práci
a ... Hont,
ke, Podho-
pozn. 2).
Hanákom,
„objavujú-
ni“, bývali
h detí“, a
ov ich ná-
rskej stolici
988: 270 až
ého báda-
medzené-
polovici 18.
e používalo
s vynim-
66: 197).
tedy ešte
dstavovať
význame.
horniaci sú
akujú. Čo

polovici
jednotnú
sa nedajú
er každá
i, údolná
sa používa
horniaci,
vame sa
východné
arskej ob-
fická sku-
totlivých
lad Hor-
Krekáčov).
vitost Slo-
nedajú

ývkou pre
ajú oby-
Tibenský
i Ribay
sa im po-
jú trpou
... atd.,
, a až po
v. Orava,
Podrob-
ský „ho-
rebývam“

ADMINISTRATÍVNE ROZDELENIE SLOVENSKA DĽA STARYCH ŽÚP

Mapa 1. Župy na Slovensku podľa V. Chaloupeckého, Staré Slovensko.

11 žúp celých

12 žúp dnešnou hranicou rezaných

24 svob. kráľ. miest

ako „podrečie“, ktoré volajú „trpáckym, trpáčtinou, ľud trpák, trapáci, že zvykli vravet trpov t.j. teraz (nyní, jetez, nun)“ (Dobšinský 1880: 71, Pokorný 1885: 174). V našom storočí sa jazykovedné práce zameriavajú najmä na vývoj a rozšírenie obmien archaického „teprv“ (teraz). Trpák sa častejšie objavuje ako trpák, sprostý člověk, neokrôchanec, bez súvislosti so svojím pôvodným skupinovým významom (Stanislav 1956: 298—299, 594—595, Novák 1980: 159, Slovník slovenského jazyka 1964: 595). Národopisci sa vracajú k Trpákom ako k skupine po vyše polstoročnej odmlke. Nemalú zásluhu na tom má štúdium dolnozemských Slovákov, tí však nepatria do okruhu našej témy (Botík 1984, Prashlicková 1979: 20, pozn. 31).

Krekáči neprenikli do odborného poviedomia ako skupina vymedzená nárečím, hoci predchádzajúce príklady ich uvádzajú v tejto súvislosti. Podľa M. Bela dostali posmešné meno pre nič neznamenajúce slovko kre, ktoré často používajú (Urbančová—Tibenský 1984: 31). Súčasné výskumy toto plevelné slovo medzi Krekáčmi nepotvrdzujú. Nejstarší pamätníci z Hontu ho však spomínajú v inej súvislosti. „Už idú Krekáči“ ozývalo sa v horniackych dedinách, keď cez ne prechádzali vo svojom bielom odevu, ktorým sa od nich odlišovali. Sprevádzalo ich posmešné volanie kre, kre (tak ako žaby kŕkajú), kým neprešli cez dedinu. Hoci pôvod mena nie je všeobecne známy, Krekáči ho považujú za prezývku od Horniakov. Ojedinelé je vysvetlenie názvu z výzdoby bielych kabanič pripomínajúcej žabky, avšak nielen odev, ale aj nárečie prispelo k skupinovej odlišnosti Krekáčov, hoci k nemu slovko „kre“ nepatrí. Svedčia o tom súbežné názvy skupiny.

Krekáči v severovýchodnom Honte dostali zároveň meno Kotkári, Kobekári, v západnom Honte Kočkári, podľa používanejho kod, kobe namiesto ked, keby. Ich „vidékomluvu“ pomenoval Ondrej Braxatoris v liste A. V. Šemberovi roku 1854 ako „bzovskú“, podľa centra v Bzovíku. Prvý uvádzajú nárečovú prekáračku, ktorá je v tejto oblasti známa dodnes („Kobe se te Martenko . . .“) (Zibrt 1904, Pokorný 1885: 239, Peřinka 1934: 385, 397).

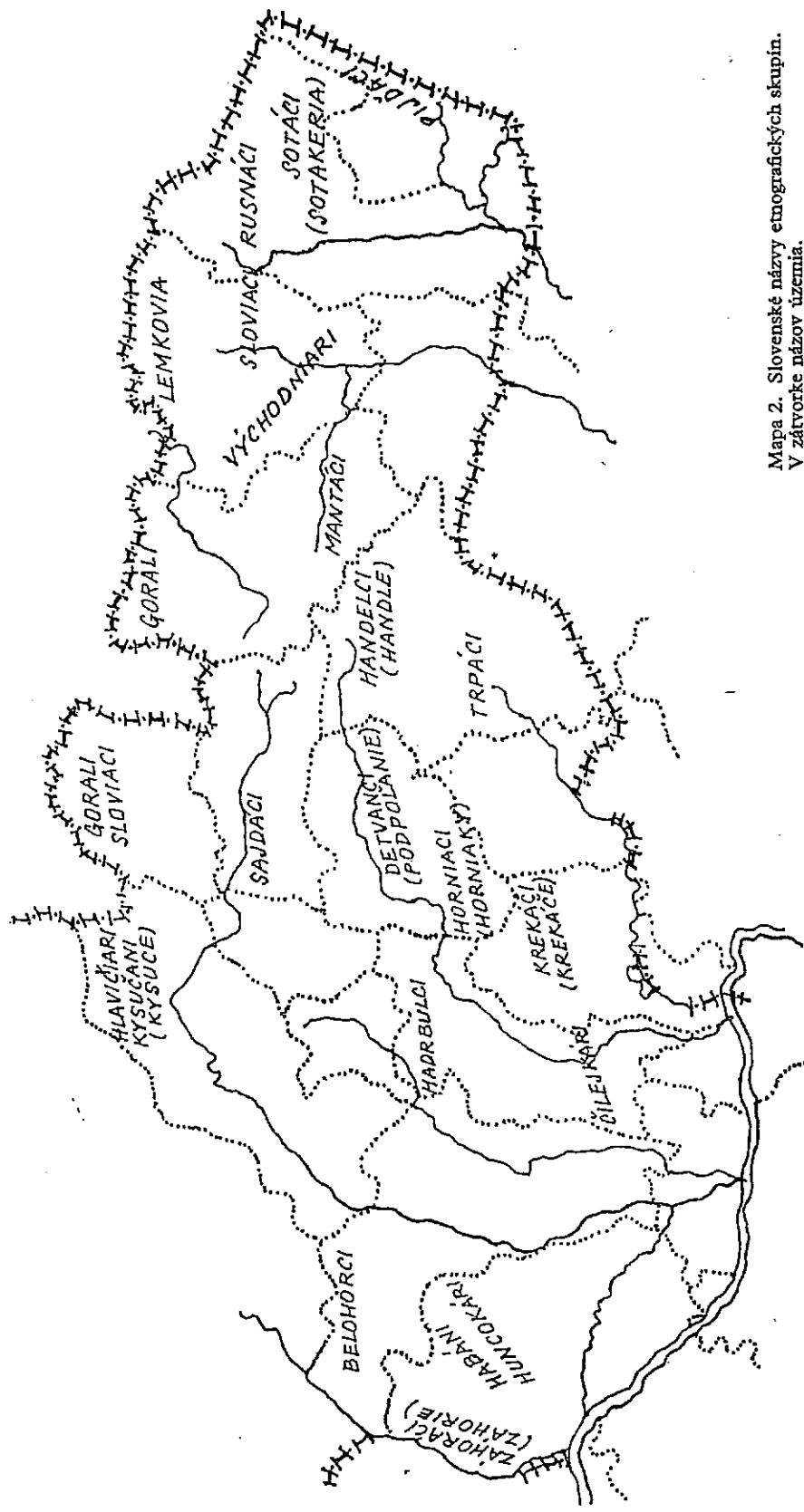
Zmienka o „kotkároch“ a „kobekároch“ je v jazykovedných prácach len ojedinelá (Majtán 1971: 302). Krekáči sú objektom národopisného štúdia (Švecová 1983). Hlavnú zásluhu na tom mali výskumy pre monografiu Hont. Z Novohradu a Gemera, odkiaľ uvádzajú Krekáčov M. Bel a J. Čaplovič, nemáme o nich bližšie údaje (Urbančová—Tibenský 1984: 31, Čaplovič 1975: 125). Záujem o túto skupinu sa takisto prerušíl takmer o storočie.

Sotáci v Zemplíne si udržali najdlhšiu životnosť ako skupina, skúmaná jazykovedcami aj národopiscami. Zásluhu na tom nemá len literatúra zo začiatku 19.—20. storočia (Čaplovič 1975: 106—107, Šafařík 1869: 378, Kucharský 1835: 475). Pritom aj meno Soták bolo prezývkou s posmešným významom. Akokoľvek sa hodnotí vývoj nárečia s charakteristickým so námieto co (čo), Sotáci sú jednou z mála skupín, ktorým jazykoveda ponechala označenie „sotácke nárečie“ alebo „sotácka skupina“ v rámci východoslovenských nárečí. Takisto ostatné stránky ich kultúry (piesne, obyčaje ap.) sa označujú ako sotácke (Atlas slovenského jazyka 1987: 117, Slovník slovenského jazyka 1964: 144, Šárga 1939, Franko 1966). Národopis a dialektológia rešpektujú skupinové meno Sotákov, hoci cesty obidvoch vedných odborov sa rozišli. Ešte na začiatku 20. storočia však dopĺňa S. Czambel nárečové vymedzenie Sotákov citovaním P. Z. Hostinského, ktorý sa zmieňuje o „utešenej doline tovarňanskej“ a ľude, ktorí sa „... delí mravmi a obyčajmi svojimi od susedných Rusov a Slovákov“. V literatúre 19. storočia sa uvádzajú i Sotakeria, názov územia, na ktorom žijú Sotáci (Čaplovič 1975: 106, Ficker 1869: 59, Czambel 1906: 13—14 poznámka).

Vačšine skupinových názvov chýbal územný názov, odvodený z mena skupiny (Belohorci, Trpáci, Kotkári a ďalší). Horniaci sice žili na Horniakoch, Krekáči „na Krekáčach“ (posmešne „iba kobe na Krekáče“), územnú orientáciu však poskytvali zväčša župy. Dozvedeli sme sa o Krekáčoch v Honte, o Trpácoch v Malohonte a Gemeru, o Sotácoch v Zemplíne atď.

Príklady z 19. storočia ukázali, že javy ľudovej kultúry sa neabstrahovali od ich

Mapa 2. Slovenské názvy etnografických skupín.
V závorku názov územia.

nositelov. Kultúrne členenie sa charakterizovalo názvami skupín, nie názvami spoločnosti. Svedčí o tom koncovka -ci, príznaká, pre väčšiu skupinu (Belohorci, Trpáci, Sofaci, Horniaci atd.).

Pričo sa skupiny vystihovali fudovej kultúry uplatňovali v literatúre 19. storočia ako dobrodaj kultúrneho členenia, preto sa týmto skupinami dokladali krajevá zvláštnosti Slovenska? Predovšetkým preto, že skutočne vystihovali kultúrnu rôznosť rodov Slovákov, hoci ináč, ako ju neskôr skumali narodopisci a dialektológovia. Svedčí o tom súčasné výskumy, ktoré sa vrátili k otázkom skupín a rozšírili ich register? (Súpis etnografických skupín 1968).

Etnografické skupiny sa charakterizovali rozličnými priejavmi kultúry. Vždy takými, ktoré pripadali obyvateľom susedných oblastí najpozoruhodnejšie. Osobitosť skupiny vystihovala spravidla jej okolie. Kultúrna konfrontácia zriedka smerovala k nadrazeniu susednej skupiny na úkor vlastnej. Skupina preto zväčša charakterizovala také prejavky kultúry, ktoré sa hodnotili ako zaostráte, meničené, alebo hodnotili ako zaostráte, meničené. Niektoré z nich sa stali symbolom, znamením skupiny. Neboť to len národnosť neznamená. Mohli byť časti odevy, ktoré sa už na okoliu nosení (Kabaničari, Krpčiači), telesný vzhľad (Peyniaci), územná poloha (Záhoráci, Horniaci) atd. Medzi charakteristiky patril aj morálne vlastnosti a správanie (Trpáci, lakovenci, lapičkarkári atp.). Skupiny sa medzi sebou prekárali, ich meno bolo prežirkou. Akrelovcov, znamy a charakteristika skupiny, prispeli ku kultúrnenemu a spoločenskemu seba-poznaniu, k povedomiu spolupatričnosti a odlišnosti od okolia, k skupinovému povedomiu. Krekáčov sme nemuseli skúmať medzi Horniacmi od ktorých dostali meno, vedeli o svojej skupine i o tom, čo ich spája. Aj napriek tomu, že „kobekanie“ a „kobelanie“ nebolo v porovnaní so „spisovnou rečou“ (stredoslovenským nárečím Horniacov, a takisto ich odevy sa nesenci ako horniacky, z pestrič, kúpaných ľatok). Skupinové hodačenie bolo určené tým, ktorých sa rýkalo. K tomu, aby neostalo uražené, smerovali i prekrásky, uplatňované pri vzajomných stykoch

susedných skupín. Platilo to obojsmazne, posmech neostal bez odveru.

Spoločenský význam kultúrnej konfidenčnosti rozhodoval o územnom rozsahu skupiny. Skupina zahŕňovala susediacie obce, ktoré sa poznali. Na kultúrnom rozhraní sa vedeľo, ktoré dediny patria Horniacom, ktoré sú krečáčski. Prisluhnosť k skupine prezradzali znaky jej kultúry. Nebolo však treba, a ani sa nedalo vedieť, kam až skupinové znaky siahajú, kde končia, keďže veľmi ďaleké dediny už boli mimo okruhu vzajomných stykov. Skupinové povedomie sa vynácalo īmerne so vzdialenosťou od kultúrnego rozhrania, i keď skupinové znaky pokračovali ďalej. Tekovskí Čilejkári neboli na celom území Tekova, kde sa hovorilo ďiel (teraz), Kabaničari na sever od Honru neboli všade, kde sa nosili kabanicice. Skupiny sa zriedka upíne ohromili. Vyplýva z toho, že na seba bezpodmienečne nenaďrazovali, nepokryvali cieľ izemie Slovenska.

Neprekvapuje, že mladá národnosť svedčila, usilujúca sa od konca 19. storočia o vlastný predmet a spôsob bádania, nepovaľovala kultúrne sebahoďorence skupin za východisko pre uplatnenie svojich vedeníckych cieľov. Znaky a charakteristika skupín nekorespondovali s tematickým vymezením národnisu. Na jednej strane ho prezentovali zahraniční nárečové pravky, povahu a správanie príslušníkov skupiny, o čo sa už národnosť nezaujímal. Na druhej strane skupiny zúžili pohlad na Ľudovú kultúru, vyberali len niektoré jazy, z hľadiska národnosti často nepodstatne: sady (batohy na prenášanie bremien), kriče a. Medzi skupinové znaky sa nedostalo okruh duchovnej kultúry (mytológia, obyčaje atd.), ani všechna javov hmotnej kultúry. Navýše skupiny svoje územie prenesne neobraniciovali. Neprijačné boli aj ich mená, vyzjadľujúce prezývku. Skupiny neboli ani dokladom starobyčích kmeňov, ktoré by potvrdili romantické predstavy o pôvode kultúrneho členenia. Sledovanie skupín nemohlo pomáhať pri formovaní novej vedy. Národnosť pohlaf abstrahovali javy Ľudovej kultúry od ich nositeľov, nesledoval ich názory. Prvotradou hľadou bolo určiť otruh skumaných javov, tie rozriediť, typizovať, zistiť ich rozdielne.

Vývoj smeroval k vymedzaniu etnografických kŕtien. Aké to boli kŕtia?

Zodpovedali teoretične zamieranu, mnogočasu poznačkovému ľudovému staviteľstvu sa odchyliu počtom regiónov, nedostyka sa však konkretnými formami ani typom. Od-

chýlik v počte nenačasuje, preto V. Pražák nevysol dôraz na čímenie hľadisko. Tak napríklad citovaný návrh J. Podoláka na výskum Ľudového staviteľstva sa odchyliu počtom regiónov, nedostyka sa však konkretnými formami ani typom. Od-

chýlik v počte nenačasuje, preto V. Pražák nevysol dôraz na čímenie hľadiska vzdialosťou. Napokon, z hľadiska vzájomnosti etnografických skupín a etnografických kŕtien je poznávanie a nazvy na racionáciu mení. Podstatný je poznávanie a nazvy na racionáciu mení. Podstatný je poznávanie a nazvy na racionáciu mení, a často subčne, keďže sa možli meniť, a často subčne, podľa rozličných kritérií. Zato skupiny, zjednotené svojimi znakmi a charakteristikami, malí trvalosťou platnosť. V Ľudovom čísle výskumu spoločenského ľuhu tak prostredstvom plnili spoločenskú úlohu tak dňa, kým ich znaky nezankli. Svedčia o tom vysé drezurovacie doklady o Krečáčoch, Trpáčoch, Soračoch a ďalších. Svedčia o tom i súčasné zámik týchto skupín spolu so zánikom nárečí, odevu a ďalších znakov skupiny.

V národnopisových práciach sa regionálne členenie Slovenska často pridžívalo župné rozdeľenie Uhorska na župy či stolice nelenivo významu. Niekoľko hranic žup rešpektovali kultúrnu (zemepisnú) jednotu, alebo späťu, súčasne o tri desaťročia neskôr (rok 1957) prichádzala Vilém Pražák s členením Slovenska na tri časti. Medzi rovinaté oblasti pri dolných tokoch rieiek a horného pásma zaradené oblasti stredných tokov rieiek a horských prítokov (Pražák 1957). Súčasne sa Jan Podolák príkľaňa k triparticii, avšak podstatne odlišnej. Uvažda „tri“ hlavné kultúrne oblasti: západnú, strednú a východnú (Podolák 1957). Na základe prípravy etnografického atlasu Slovenska dospela Soňa Kovačevičová k šístrom celkom, rozčleniac Slovensko na severné, južné, západné a východné (Kovačevičová 1953, Graciánkova 1985). Kriticia sa lišia. V. Pražák navrhuje „stanovenie regiónov“ z hľadiska hospodárskeho na vianočadnické, banícke, obilinárske, zemiackarské atd.) J. Podolák vychádza predovšetkým z členenia dialektologov a ich etnohistorických výskumov, hoci prispomína rozdiely medzi nárečovými a etnografickými hranicami. Klúčom k členeniu S. Kovačevičové sú vztahy ku kultúre okolitých národov. (Karpatský, Panónia a Potisie, Morava, Čechy, a Rakúsko-Zákarpatie). Akrelovcov boľ východiske, výsledkom sú územne vymedzené oblasti, ich kultúrnu charakteristiku zrážsa čaká na doplnenie.

Rajonizácia užije vybraných javov, ako

staviteľstva, krojov atd. býva podrobnejšia než výsledky komplexného pohľadu. Takisto však kladie dôraz na čímenie hľadisko.

Tak napríklad citovaný návrh J. Podoláka na výskum Ľudového staviteľstva sa odchyliu počtom regiónov, nedostyka sa však konkretnými formami ani typom. Od-

chýlik v počte nenačasuje, preto V. Pražák nevysol dôraz na čímenie hľadiska vzdialosťou. Napokon, z hľadiska vzájomnosti etnografických skupín a etnografických kŕtien je poznávanie a nazvy na racionáciu mení. Podstatný je poznávanie a nazvy na racionáciu mení, a často subčne, keďže sa možli meniť, a často subčne, podľa rozličných kritérií. Zato skupiny, zjednotené svojimi znakmi a charakteristikami, malí trvalosťou platnosť. V Ľudovom čísle výskumu spoločenského ľuhu tak dňa, kým ich znaky nezankli. Svedčia o tom vysé drezurovacie doklady o Krečáčoch, Trpáčoch, Soračoch a ďalších. Svedčia o tom i súčasné zámik týchto skupín spolu so zánikom nárečí, odevu a ďalších znakov skupiny.

V národnopisových práciach sa regionálne členenie Slovenska často pridžívalo župné rozdeľenie Uhorska na župy či stolice nelenivo významu. Niekoľko hranic žup rešpektovali kultúrnu (zemepisnú) jednotu, alebo späťu, súčasne o tri desaťročia neskôr (rok 1957) prichádzala Vilém Pražák s členením Slovenska na tri časti. Medzi rovinaté oblasti pri dolných tokoch rieiek a horného pásma zaradené oblasti stredných tokov rieiek a horských prítokov (Pražák 1957). Súčasne sa Jan Podolák príkľaňa k triparticii, avšak podstatne odlišnej. Uvažda „tri“ hlavné kultúrne oblasti: západnú, strednú a východnú (Podolák 1957). Na základe prípravy etnografického atlasu Slovenska dospeala Soňa Kovačevičová k šístrom celkom, rozčleniac Slovensko na severné, južné, západné a východné (Kovačevičová 1953, Graciánkova 1985). Kriticia sa lišia. V. Pražák navrhuje „stanovenie régiónov“ z hľadiska hospodárskeho na vianočadnické, banícke, obilinárske, zemiackarské atd.) J. Podolák vychádza predovšetkým z členenia dialektologov a ich etnohistorických výskumov, hoci prispomína rozdiely medzi nárečovými a etnografickými hranicami. Klúčom k členeniu S. Kovačevičové sú vztahy ku kultúre okolitých národov. (Karpatský, Panónia a Potisie, Morava, Čechy, a Rakúsko-Zákarpatie). Akrelovcov boľ východiske, výsledkom sú územne vymedzené oblasti, ich kultúrnu charakteristiku zrážsa čaká na doplnenie.

Rajonizácia užije vybraných javov, ako

pôdou, no nie medzi Hontianov, ktorých tak nikto nevola, ale medzi Kričákov. Obývateľov rýchodoslovenských žíp charakterizujú ostatní Slováci ako východná slovárska seba sa delia na Rusnákov, Sloviašov, Šorákov atď., no skupinové povedomie Zemplíncov sa sfornovalo až v Bratislavu, založením „Zemplínskeho vala“, spolkou rodákov (Palúdzek 1988, Šeocová 1988a: 16). Niektorí župy bývajú často územnou ponápkou na lokalizovanie etnografických regiónov alebo skupín, nie sú však s nimi väčšie rotozne.

Dalšie regionálne názvy, Záhorie, Kyjovce, Podpolanie atď., sa nerozlične spájajú so Záhorátkmi, Kysučanmi, Devančami. Nespornejším dokladom skupinovej príslušnosti sú prezývky a preráčky, ktoré slúžia k označeniu ľudového etnografického skupinového meno. Významné sú prezývky a predmenia, ktoré dôsledne neoddeľovali vedecké hodnotenie ľudovej kultury od ich hodnotenia nositeľov ľudovej kultury.

Návrat k výskumom etnografických skupín rozšíril ich počer o ďalšie skupiny, prehľbil znalošť spoločenského a kultúrno-významu skupín, prispeľ k ich klasifikácii (Števčová 1991). Tak ako s vývojom vedľajšej odmalky pri štúdiu skupín, súvisí s ním aj obnovnený záujem, antropológický prístup k skúmaniu kultury, sledovanie jej významu z hľadiska pospolitosťi, v ktorej sa uplatňuje, obratiť pozornosť na nositeľov ľudovej kultury. Nie Preto, že etnografia mala byť vedenou o sozialnom živote (Brixon 1967), "vedou o Ľudoch, nie o veciach" (Tokarev 1972).

Čoraz viac sa študujú vzťahy medzi ľudmi a vecami (Szabó 1979), „Kultúrna objektivácia“, odlná javov kultúry od ich nositeľov, poznanená nielen obdobie nástupu národnopisnej vedy (Bautzinger 1968–1969). Je jednou z cieľov, ktorá pokračuje. Tak i etnografické oblasti, vymedzené touto objektivizáciou, majú svoj význam pre analytickú bádačku prístup k väčšiemu celkovi kultury. Súbežne, ale nie rovnako, rozlišujú svoju kultúru aj ich nositeľa. Ich hodnotenie vlastnej kultúry viedlo k uvoľneniu skupín, alebo naopak, svoj spoleten-

- BOTIK, J. 1984: Trpáci-Tírpáci. In: Národné informačné časopisy 3, s. 33–41.
- CZAMBEL, S. 1906: Slovenská tré a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turiansky sv. Martin.
- ČAPLOVÍC, J. 1975: O Slovensku a Slovácoch. Zostavila, preložila, doslov a preznamky napsala Viera Urbančová. Bratislava.
- DOBŠINSKY, P. 1880: Prostredia obyčajov, poverty a hry slovenských Turianskych Sv. Martin. ERXON, S. 1967: European Ethnology in our Time. Ethnologia Europea, 1, s. 3–11.
- FICKER, A. 1869: Die Volkskümme der Österreichischen Monarchie. Ihre Geographie, Gränzen und Inseln, Wien.
- FRANKO, M. 1966: Šarišská svadba. In: Nové obozory (Prestav), s. 167–186.
- GRACIANSKA, A., N. N. 1995: K problemu etnografického rationalizmu Slovenska. Slovenský národopis, 33, s. 736–745.
- HOSAKA, L. 1966: K nejstarším dokladom národného života. Príručka k monografiám o ludovom stavitelstve. Slovenský národopis, 5, s. 529–537.
- POKORNÝ, R. 1885: Z povetania po Slovensku. Praha.
- PODOĽÁK, J. 1957: Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ludovom stavitelstve. Slovenský národopis, 4, s. 1913; Josefa Dobrovského korespondecie IV. Praha.
- PERINKA, F. V. 1934: Veselé putovanie po Slovensku. Praha.
- PRANDA, A. 1966: K etnike vzhľa oblasti na Slovensku. Slovenský národopis, 5, s. 512–528.
- PRAŽÁK, V. 1957: Slovenská lidová architektúra. Jej stav, význam a význam. Slovenský národopis, 5, s. 512–528.
- PRAŠLICKOVÁ, M. 1979: Budérstvo a vokátnarstvo v západnom Gemeri. Rimavská Sobota.
- PRAŽÁK, V. 1966: K etnike vzhľa oblasti na Slovensku. Slovenská lidová architektúra na Morave a k jejich prameňom. In: Strážnice III. Moravský národopis, 5, s. 512–528.
- 1964: Slovenská lidová kultúra. In: Československá výstava 1964. Lídová kultura. Praha.
- 1975: Slovensko. Líd. II. čas. Lidová kultúra. Bratislava.
- KOLLÁR, J. 1832: Slávy dcera. Pest.
- KOLLÁR, J. – ŠAFÁŘÍK, P. J. 1988: Piesne súčasného ľudu slovenského v Uhorsku. Tatranská Lomnica.
- KOVACEVIČOVÁ, S. 1983: Etnografický atlas Slovenska. Pokus o interpretáciu výrazového výsledkov prípravy diela. Slovenský národopis, 31, s. 275–291.
- KUCHARSKI, O. 1893: Sorači a gejčiči. Zipesky, W. Waršavské 1828.
- MATTÁN, M. 1971: Charakteristika a členenie hontiansko-novohradského nárečia. Jazykovedecké zhodlie, XI. (Jánor chorvát). Bratislavské Budin.
- MITTERAUER, M. 1986: Formen ländlicher Familienstruktur und Arbeitsteilung im Österreichischen Raum. In: Familienstruktur und Arbeitsteilung im ländlichen Gesellschaften. Herausgegeben von Josef Blauner und Michael Mitterauer. Wien, Köln, Graz, Bélehrad, s. 185–325.
- MJARTAN, J. 1991: Dr. Karel Chotek šestdesiatročný. Národnopisný sborník Matice slovenskej, 2, s. 142–145.
- MORAČÍK, S. 1988: V Kiripolci svine kúju. Bratislava.

- NOSÁLOVÁ, V. 1982: Slovenský ľudový odev. Martin.
- NOVÁK, I. 1980: K najazdnejším dejinám slovenského jazyka. Bratislava.
- OBREBSKÝ, J. 1936: Problem grup etnicznych w etnologii i jego sociologiczne ujęcie. Przegląd Socjologiczny, 4, s. 177–195.
- PALÍČEK, J. 1988: Zemplínskania. In: Národnopisné informačné časopisy 2, s. 99–101.
- PASTRENK, F. 1893; Studované slovenčiny. Slovenské pohľady, 13, s. 175–178, 237–315.
- PATERA, A. 1913: Josefa Dobrovského korespondecie IV. Praha.
- PERINKA, F. V. 1934: Veselé putovanie po Slovensku. Praha.
- PODOLÁK, J. 1957: Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ludovom stavitelstve. Slovenský národopis, 5, s. 529–537.
- POKORNÝ, R. 1885: Z povetania po Slovensku. II. Praha.
- PRANDA, A. 1966: K etnike vzhľa oblasti na Slovensku. Slovenský národopis, 5, s. 512–528.
- PRAŽÁK, V. 1966: K etnike vzhľa oblasti na Slovensku. Slovenská lidová kultúra. In: Československá výstava 1964. Lídová kultura. Praha.
- 1975: Slovensko. Líd. II. čas. Lidová kultúra. Bratislava.
- STANISLAV, J. 1956: Dejiny slovenského jazyka. II. Bratislava.
- STRÁNSKÁ, D. 1951: Dilo Prof. Karla Chotka. Podzraď k sedmedesiatom narodeniam. Národnopis, 5, s. 512–528.
- 1964: Slovenská lidová kultúra. In: Československá výstava 1964. Lídová kultura. Praha.
- 1975: Slovensko. Líd. II. čas. Lidová kultúra. Bratislava.
- 1988: Súpis etnografických skupín na Slovensku. Slovenský národopis, 33, s. 17–101.
- SZABÓ, M. 1979: The Use and Consumption of Things. Ethnologia Scandinavica, s. 107 až 117.
- SAFÁŘÍK, P. J. 1869: Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mannerarten. Prag.
- 1842: Slovenský národopis. Praha.
- SARGA, J. 1929: Sorači usprávky. In: Slovenská literatúra, 16, s. 38–41.
- SEMBERA, A. V. 1864: Základové dialektologie československé. Viedeň.
- SVECOVÁ, S. 1982: Společenské a kultúrne vzájemnosti etnografických skupin. In: Národnopisné informačné časopisy, 2, s. 1–86.
- 1988a: Etnografické skupiny na Slovensku. In: Národnopisné informačné časopisy, 2, s. 7–16.
- 1988b: Regiony i grupy etnograficzne na Słowacji.
- In: Prace i Materiały Muzeum Archeologiczno-Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna nr 28, s. 71–75.

- 1991: Etnografické skupiny na Slovensku. Príspěvok ku klasifikácii. Český lid, 78, s. 131 až 132.
- TOKAREV, S. A. 1972: Von einigen Aufgaben der ethnographischen Erforschung der materiellen Kultur. Ethnologia Europea, s. 163 až 178.
- URBANCOVÁ, V. 1970: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava.
- 1979: Vzájomné vzťahy Čechov a Slovákov v období národného obrodenia a ich odraz v slovenskej etnografii. Slovenský národopis, 27, s. 537–552.
- 1987: Slovenská etnografia v 19. storočí. Martin.
- URBANCOVÁ, V.—TIBENSKÝ, J. 1984: Matej Bel a slovenský ľud. Slovenský národopis, 32, s. 7–36.
- ZÍBRAT, Č. 1904: K. Braxatoris o slovenských nátečích. Český lid, 13, s. 302–303.

Ethnographic Groups and Regions in Slovakia

Summary

Different attitude to folk culture in Slovakia results into two special categories: ethnographic groups and ethnographic regions. Ethnographic groups arise from social relations among the subjects of folk culture, from comparison of culture components between neighbouring villages. Ethnographic regions are determined ac-

cording to scientific knowledge by criteria corresponding to the theoretical interest of scholars.

Nicknames and teasings expressed mutual cultural differences between groups of villages and their neighbourhood. Dialectal, clothing or other elements became a sign, a symbol or often directly a name of a group. Since the end of the 18th century the cultural differentiation of Slovaks has been characterized by the names of such groups. In the literature such groups as „Krekáči“, „Trpáci“, „Sotáci“ and others were mentioned and they are known in the folk environment up to the present. Together with formation of ethnographic science in the end of the 19th century the manifestations of folk culture were separated from their bearers. “Generalization of things” searched for its own ways to determination of regions, to their geographic demarcation. The results were in correspondence with the changing criteria. At present the ethnographic groups started to be studied again. New attitude to folk culture concentrates on its bearers. The ethnographic groups are an important example of social and cultural self-appreciation.

Tradice

Zájem lidové ar
ravě více
mu věn
a jiní v:
místních
lové v ol
národopi
historici,
tvárníci
právě lic
nosti —
lidové k
pouze ve
té době.
architekt
i potom,
ztratil.

Lidové
se stala c
osobnost:
zkušenos:
znalostmi
viděním
spojenýci

Česi na Slovensku

Česi sú v súčasnosti treťou najpočetnejšou národnostnou menšinou žijúcou na Slovensku.

Napriek tomu, že počiatky vzťahov medzi obyvateľmi územia dnešných Čiech a Slovenska kladú historici už do obdobia Veľkej Moravy, zhodnotenie ich prítomnosti a prínosu je pre Slovensko stále aktuálne. Pokúsime sa preto aspoň stručne poukázať na najvýznamnejšie etapy prílivu českého obyvateľstva na Slovensko, i s naznačením vplyvov a dôsledkov týchto migrácií.

Považujeme pritom za dôležité, že migrácie, kontakty a vplyvy medzi týmito dvoma etnikami boli vzájomné, vyplývajúce z reálnej geografickej a jazykovej blízkosti i skutočnosti, že obyvateľstvo Čiech a Slovenska bolo viackrát vystavené pôsobeniu rovnakých kultúrnych prúdov i dôsledkom dejinných zlomov.

Prvá veľká migračná vlna Čechov na Slovensko súvisí s husitskými vojnama, respektíve ich fázou, kedy sa konflikt Žigmunda s husitmi prenesol na územie Slovenska. Pôsobenie husitov na Slovensku jednotlivé generácie historikov interpretovali rôzne. Súčasná generácia zastáva názor, že husitské výpravy na Slovensko mali čisto vojenský charakter, pričom sa usilovali kráľovstvo svojho úhlavného nepriateľa čo najviac hospodársky poškodiť. Za príčinu toho, že ich učenie nezískalo na Slovensku masovú odozvu, považujú odlišnosť hospodárskych a spoločenských pomerov v Čechách a na Slovensku.

Další migračný prúd sa spája s pôsobením bratríkov, pôvodne prichádzajúcich na Slovensko ako žoldnierske vojsko Jana Jiskru z Brandýsa, ktorých bolo v polovici 15. storočia na území Slovenska 15 – 20 tisíc. Tito bývalí husitskí bojovníci si uchovávali zvyšky husitskej viery v sociálnej rovnosti. Časť bratríkov neskôr splynula s domácim obyvateľstvom.

S husitmi a bratríkmi sa na Slovensko dostáva po česky písaná literatúra, najmä náboženského charakteru, písaná zrozumiteľným jazykom. Jej prenikanie bolo pokračovaním predchádzajúcich kontaktov, kedy českú literatúru na Slovensko prinášali študenti pražskej univerzity.¹

Od tohto obdobia sa čeština objavuje v úradnej i súkromnej korešpondencii, pričom jej zavádzanie do miestneho úradovania sa v istom zmysle stáva výrazom politickej moci slovenského mešťanstva (Žilinská mestská kniha). Na vyše štyri storočia sa tak čeština stala úradným a literárnym jazykom na území Slovenska. Ovplyvnila to skutočnosť, že Slováci nemali ani v tomto, ani v nasledujúcim období významné politické, hospodárske ani kultúrne centrum, okolo ktorého by sa rozvíjal národný život a pestoval jazyk.²

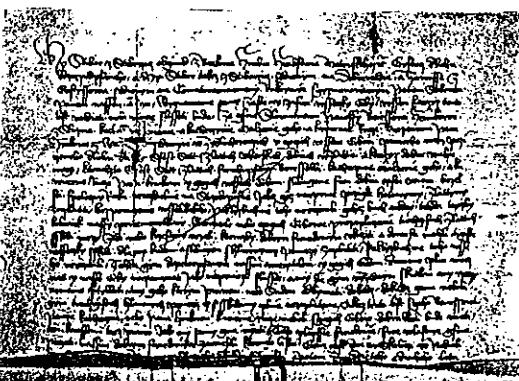
Výrazný príliv migrantov z Čiech na územie Slovenska súvisel s prenasledovaním českých protest-

tantov. Prví náboženskí exulantí prichádzali už po stavovskom povstani v roku 1547. Ich hlavná vlna však súvisela s vypovedaním všetkých nekatolíckych šľachticov a meštanov z Čiech po bitke na Bielej hore v roku 1620. Počet exulantov sa v dobových prameňoch odhaduje na 4 000 osôb.³ Po vydaní obnoveného zriadenia zemského v roku 1628 nachádzali na Slovensku útočisko stovky vynhancov z Moravy a Čiech, členovia Jednoty bratskej, evanjelici a anabaptisti. Usádzali sa najmä v Nitrianskej a Trenčianskej stolici, ktoré boli najbližšie k ich starej vlasti. Menšie skupinky sa dostali až do okolia banských miest a na východné Slovensko. Boli medzi nimi rolníci i remeselníci, ktorí si alebo zakladali vlastné cechy, alebo vstupovali do už existujúcich. Exulantská inteligencia – knazi, učitelia, lekári, úradníci – významne prispela k rozvoju kultúrneho života na Slovensku.⁴ Táto tajná migrácia pokračovala až do začiatku 18. storočia.

Usídľovanie Čechov na Slovensku naopak podporovala česká politická reprezentácia v diametrálne odlišných hospodársko-politických podmienkach konca 19. storočia v rámci idey česko-slovenskej vzájomnosti (po dočasnej strate záujmu konzervatívnej českej politiky o kontakty so Slovenskom, spôsobenej uzákonením spisovnej slovenčiny L. Štúrom) – ale bez väčšieho úspechu. Na druhej strane – uhorská vláda sa snažila usadzovať českého kapitálu na území Slovenska obmedzovať aj tým, že Čechom zvyčajne neudelovala uhorské občianstvo, obmedzovala českú účasť na súkromnom podnikaní i v slobodných povolaniach.⁵ Napriek tomu sa k obdobiu konca 19. storočia viaže príchod českých odborníkov do vznikajúcich priemyselných centier orientovaných predovšetkým na textilný, drevársky, papierenský a sklársky priemysel.

Prelom a zásadná zmena v kvantite i skladbe obyvateľstva českého pôvodu na území Slovenska nastáva po vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov – Československej republiky.

Slovenský národ vstupoval do ČSR hendikepovaný nedostatkom národne uvedomej inteligencie. Madarizácia ovplyvnila zmýšľanie časti slovenskej inteligencie, ktorá jej podliehala v snahe nájsť uplatnenie i z rôznych iných príčin. Po prevrate v roku 1918 sa jej veľká časť odmietla zapojiť do budovania nového štátu a zo Slovenska emigrovala. Všetky tieto, ale i ďalšie príčiny spôsobili, že pri preberaní politickej moci na Slovensku bol akútne nedostatok národne uvedomej inteligencie. V danej situácii za jediné reálne východisko rie-

Listina Stibora zo Stiboric napsaná po česky v roku 1422

Mária Jeršová-Opočenská (1899
Praha – 1978 tamže), historička,
- archívarka SNM v Martine

chov (v tomto počte nie je uvedená tá časť Čechov, ktorej sa podarilo získať štátne občianstvo, v zásade podmienené asimiláciou a zrieknutím sa etnickej príslušnosti k českému národu, čo mnohí z nich urobili len formálne).¹³

Posledná sledovateľná vlna migrácie z Čiech na Slovensko nastáva po obnovení Československej republiky a viaže sa najmä k obdobiu po roku 1948 – obdobiu industrializácie Slovenska, kedy migračný pohyb smeroval predovšetkým do sféry priemyslu, ale aj do sféry armády.

Diferencie medzi českými migrantmi prichádzajúcimi na Slovensko v období konca devätnásteho a prvej polovice 20. storočia, usídlovanými prevažne v malých českých diasporach v rámci vznikajúcich priemyselných centier, neboli podmienené etnický, ale sociálno-kultúrne. Vyplývali z odlišnej vzdelanostnej, sociálnej a kultúrnej úrovne ich pôvodného prostredia, ale aj z konkrétnego sociálno-spoločenského postavenia vyplývajúceho z profesnej pozície. V tomto kontexte napríklad J. Čukan v súvislosti s budovaním textilného priemyslu v Rybápoli na konto českých robotníkov uvádza nasledovné: *Väčšinou prichádzali zo starších centier robotnickej kultúry s určitým stupňom emancipácie, zvyknutí predsa len na vyspelejšie prostredie, iné odievanie, český a nemecký jazyk.*¹⁴ S tým súvisí aj skutočnosť, že ako hlavný znak etnicity Čechov sa v tomto prostredí nevnímal jazyk,¹⁵ ale množstvo konkrétnych javov a prejavov, ktoré súviseli so spôsobom života Čechov na Slovensku, a ktoré okolie vnímalako pre túto entitu charakteristické. Z nich sa zvyčajne najčastejšie uvádzala nižšia religiozita, odlišnosť vzťahov v rodine s emancipovanejším postavením ženy, aktívny spolkový a spoločenský život, spôsob využívania voľného času, rozdiely v príprave jedál a stravovaní a odlišný spevny repertoár.

Tieto odlišnosti však treba chápať v dvoch rovinách – v rovine viacetnických vzťahov v rámci priemyselných kolónii, kde sa česki migranti obyčajne usídlovali a v rovine širšieho okolia, ktoré tvorilo autochtónne obyvateľstvo slovenského pôvodu.

Časť migrantov sa usídlovala mimo týchto priemyselných centier – v obciach, kde nevytvárali komunity (napríklad remeselníci). Ich proces záznamu sa s prostredím prebiehal potom inými mechanizmami, často ovplyvnenými aj výberom manželského partnera slovenského pôvodu.

Predmetom ďalšieho výskumu by mal byť spôsob života českých kolonistov osídľujúcich územie južného Slovenska po pozemkovej reforme. Predpokladáme, že ho určovala aj etnická skladba tejto usadlosti a početnosť českej komunity.

V súčasnosti je hlavným atribútom etnicity Čechov na Slovensku povedomie etnickej príslušnosti k českému národu, resp. vedomie českého pôvodu predkov. V rodinách, kde sú českého pôvodu obidvaja rodičia, sa udržiava aktívna znalosť českého jazyka, bežný je bilingvizmus. Pretrváva záujem o českú kultúru napríklad aj čítaním kníh v českom jazyku, čítaním českých časopisov a sledovaním českých televíznych programov, podporovaný aj aktivitami Českého spolku na Slovensku (dobrovoľnej, spoločensko-kultúrnej záujmovej organizácii združujúcej obyvateľov Slovenskej republiky – Čechov, Moravanov, Slezanov a ich priaznivcov).

Podľa posledného sčítania ľudu realizovaného v roku 1991 (teda ešte v podmienkach spoločného štátu Čechov a Slovákov) žije na území Slovenskej republiky 59 326 občanov, ktorí sa prihlásili k národnostiam dnes reprezentujúcim Českú republiku, t. j. 52 884 k českej, 6 037 k moravskej a 405 k sliezskej národnosti.¹⁶ Po rozdelení Československej federácie sa občania českej, moravskej a sliezskej národnosti žijúci na Slovensku stali príslušníkmi národnostnej menšiny, tretej najpočetnejšej na Slovensku. Až do tohto času neboli Česi žijúci na Slovensku ako menšina vnímaní, sami seba za menšinu nepovažovali, ani necítili potrebu zdrúžovania sa na etnickom princípe.

Pod pojmom „česká menšina“ v súčasnosti zjednodušene označujeme príslušníkov českej, moravskej a sliezskej národnosti žijúcich na Slovensku, pričom pri tejto definícii vychádzame z ich spoločného materinského jazyka.¹⁷ Česká menšina je usídlená rozptýlene na celom území Slovenska, pričom jej nadpriemerné zastúpenie z hľadiska starej i novej územnosprávnej štruktúry Slovenska je len v okresoch susediacich s Českou republikou, v okresoch s najväčšími mestami, ako aj v ďalších okresoch s dlhodobou prítomnosťou občanov českej národnosti ešte z čias spoločnej československej federácie. Obci s bývajúcimi obyvateľmi českého, moravského a sliezskeho pôvodu bolo zaznamenaných 2 055, pričom obce s ich najväčším podielom sú výraznejšie koncentrované v okresoch Dunajská Streda a Skalica.¹⁸

HABÁNI

VO VEL'KÝCH LEVÁROCHOCH

PhDr. Rudolf
Irša

PhDr. Mária
Procházková

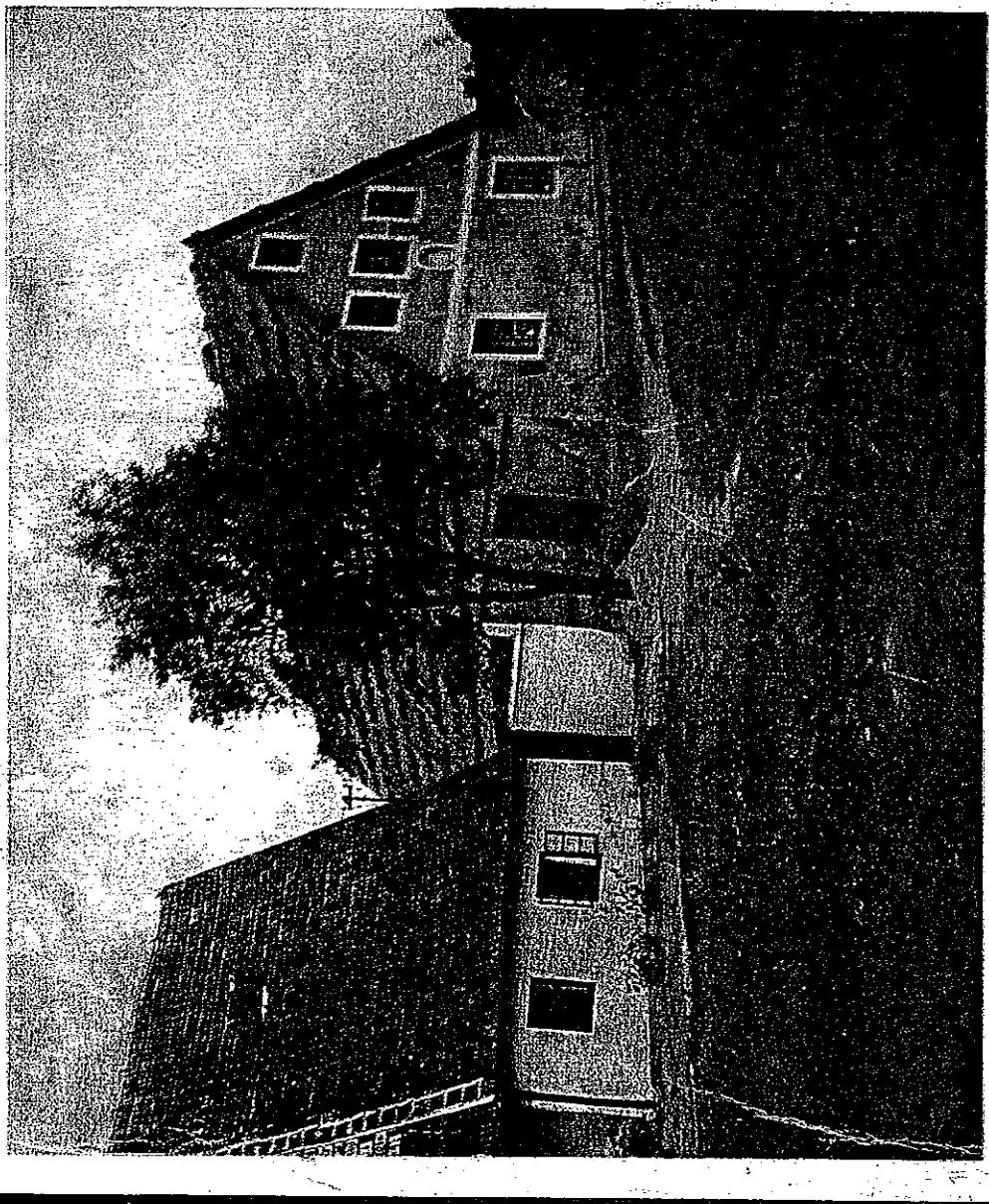
Sprievodca

habánskym

dvorom

a jeho

dejinami

OBSAH

Napisali:

PhDr. Rudolf Irša
PhDr. Mária Procházková

Úvodom	5
Pôvod habánov a ich príchod na západné Slovensko (PhDr. Rudolf Irša)	7
Z história habánov vo Veľkých Levároch (PhDr. Rudolf Irša)	11
Zo spoločenského života habánov (PhDr. Mária Procházková)	17
Hospodárstvo v habánskom dvore (PhDr. Mária Procházková)	23
Stavebný vývoj habánskeho domu a dvora vo Veľkých Levároch (PhDr. Rudolf Irša)	35
Pramene	43
Príloha	45

UVODOM

I. Habáňské vartuštaní, na zadnej strane domného mincovníctva

Pri diaľnici spájajúcej Prahu s Bratislavou leží na okraji obce Veľké Leváre jeden z najväčších habánskych dvorov na Slovensku. Jeho výkorešné riešenie a svojrázna architektúra dáva tuší i náhodnému dôvodomníkovi, že tu kedysi žilo a pracovalo spoločenstvo ľudu, ktoré svoje osobné záujmy dokázali podriadiť záujmom celku. Viedla ich k tomu tisíca po rovnosti, sociálnej spravodlivosti a mieri. Aj keď zostali na pôde idealizmu ďaleko prestihli myšlenie svojej doby, a preto v krajoch, do ktorých príšli, nashi len mňo následovníkov.

Pri priležitosti 400. výročia príchodu habánov do Veľkých Levárov vydáva Záhorské múzeum v Skaliciu strieľneho sprievodu ich životom a historiou, ktorý je určený preteknom návštěvníkom habánskeho dvora. „Habáni vo Veľkých Levároch“ sú prvej príčinou, ktorá sa usiluje podať komplexnejší pohľad na život obyvateľov vekolevárskeho Haushabenu v 16. — 19. storočí. Zároveň umožňuje sledovať jedným z mnohých davných pokusov o utvorenie harmonickej spoločnosti.

2. Spotahliuť informáciu o žilinskej krajine, portadky a názvach. Titulná strana habánskej knihy z Archívu mesta Bratislav

PÓVOD HABÁNOV A ICH PRÍCHOD NA ZÁPADNÉ SLOVENSKO

2. Spotahliuť informáciu o žilinskej krajine, portadky a názvach. Titulná strana habánskej knihy z Archívu mesta Bratislav

Anabaptizmus sa sformoval v prvej štvrtine šestnásťeho storočia vo Švajčiarsku v rámci reformačného hnutia, ktoré sa po Európe šírilo ako následok nespokojnosti ľudových vrstiev s cirkvou a s feudálnym zriadením.

Ideovou bázou anabaptizmu bol prvotné kresťanstvo.

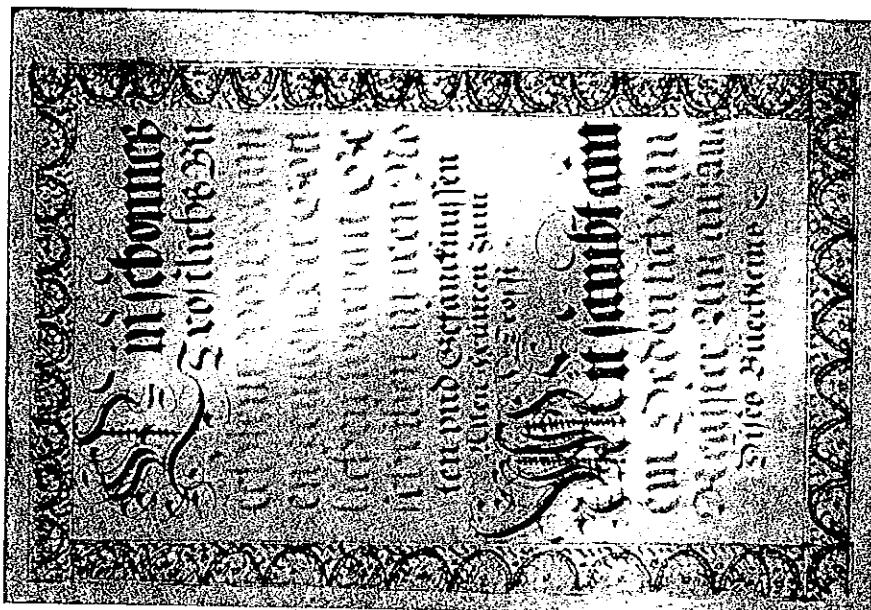
Anabaptisti [novokrstenici, habáni] uvedli do života utopistické zásady hospodárskej a sociálnej rovnosti. Zrušili súkromné vlastníctvo, utvorili samostatné náboženské, hospodárske a politické obce s prísnym režimom, ktorým sa riadili hospodársky a spoločensky život kolektívnu i súkromný život jeho členov.

Na rozdiel od iných reformačných prúdov presli od reformiem cirkvi k reformám spoločnosti. Preto boli už v roku 1525 vyhnani zo Švajčiarska, presídili do Nemecka a odšťaľ do Rakúska, Talianska a Holandska.

V týchto krajinách ich kruto prenasledovali a viacerých horlivých zástancov novej sekty upätili. V roku 1526 sa habáni objavili na južnej Morave. Naprieč svojou ideologiou však habáni na Morave neboli pre šachtu nebezpeční. Život jednotlivca v habánskych dvoroch sa len málo odlišoval od života domáceho obyvateľstva v patriarchálnych verejnostiach. Pre inometnickú prírušnosť a chudobu členov habánskych obcí anabaptizmus nebol pre ostatné obyvateľstvo priefažný. Neopäk, samotné označenie „habán“ malo a miestami má dodnes pejoratívny význam.

Habánske obce tvorili väčšinou remeselnici. Moravská šľachta v nich získavala potrebné pracovné sily, a proto ich ochotne usádzala na svojich majetoch.

Krátko po prichode habáni na Moravu zadalí vo vnútri habánskych obci rôzne rozpory medzi teoreticky ideálnym spoločnosťou a skutočnou praxou. Nad ideovými potrebami obce začali prevádzkať materiálne potreby jednotlivcov, poprední habáni znemožňovali svoje postavenie na vlastné obhajocovanie sa a ustupovali z prísnych zásad habánskej komunity. Za tejto situácie medzi habánske obce príšiel troský misjonár Jakub Huter.

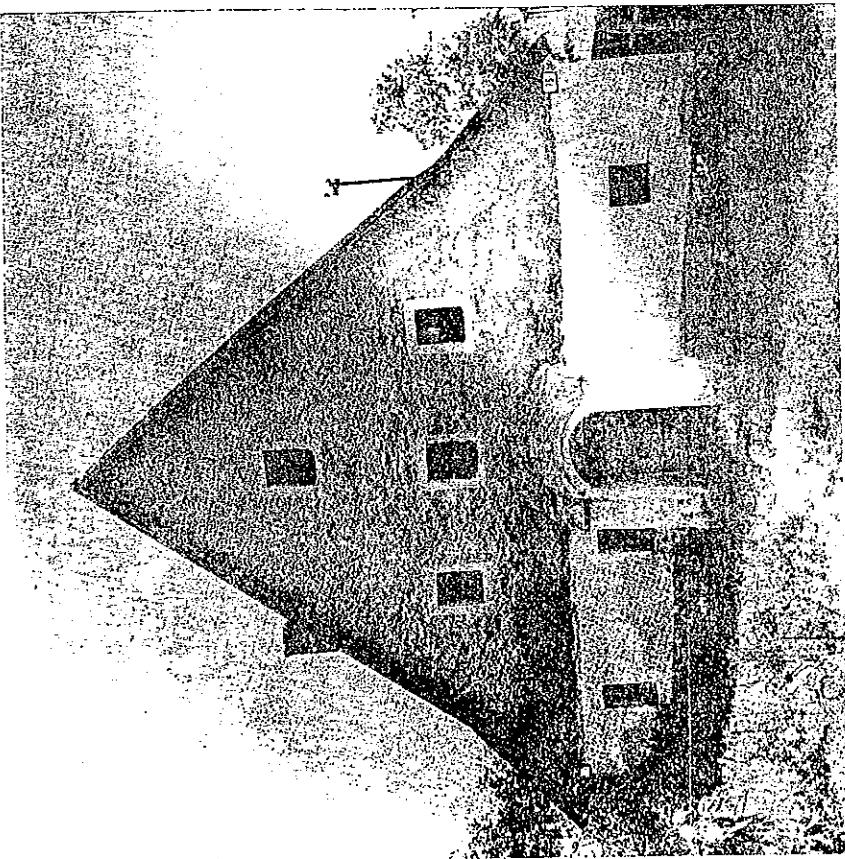

Huter zastával radikálny smer v habánskom hnutí, odhalil a pranieval viaceré nedostatky v živote moravských habánov. Jeho pôsobenie malo spočiatok konsolidačného významu. Po svojom trvalom usídlení sa na Morave však dosiahlo, že habánske obce sa rozstredili na radikálnych huteritov a ostatných habánov, ktorí holi povolenie pod vonkajším tlačom ustúpiť z prísnich zásad svojej vieri. Napäť bolo vtedy vysoké a rozporom bol anabaptizmus v Rakúsku známe rozšírený a pre monarchiu a cirkev potencionálne stále nebezpečný.

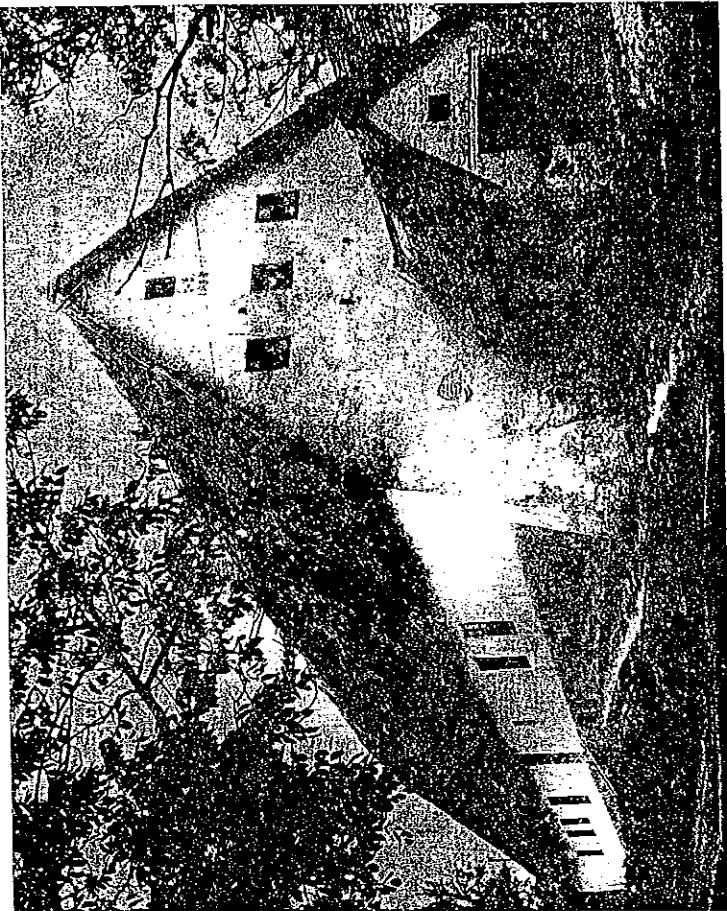
V roku 1535 na palauvínikovo nálehanie zemanský snem v Znojme so súhlasom štachy habáni z Moravy vypočkal. To spôsobilo ich migračiu po moravských panstvách. Skutočný odchód habánov Moravy začal na základe rozhodnutia zemanského snemu v Olomouci až v rokoch 1546 a 1547, a to do Uhorska, na územie dnešného západného Slovenska. V tých rokoch tu vznikli prvé habánske obce na nyáryovskom panstve Branč a na Holíčsko-šaštinskom panstve Czborovo (v Sobotíšti, Holíči, Kátrove, Šaštine, Stražach, Brodskom a v Popudinách).

V roku 1548 vydal uhorský snem zákon, ktorým sa nariadovalo obnoviť náboženský poriadok v krajinе. Na panovníkov zakrot uhorskí zamepáni habáni zo svojich majetkov čeľi v tom istom roku vypovedali. Habáni sa vrátili späť na Moravu. Ich postup na západné Slovensko sa tým však nezastavil. V ďalších rokoch, až do roku 1622, kedy Moravu po bitke na Bíelej hore a následnej rekatolizácii Moravy a Čiech definitívne opustili, vzniklo na západnom Slovensku viacero ďalších habánskych obcí (Veľké Leváre, Moravský Ján atď.). Po roku 1622 tu habáni žili vo vyše tridsať obciach (napr. v Brodskom, Gbeloch, Holíči, Sobotíši, Senici, Borskom, Jure, Šaštine, Moravskom Jane, Častej, Chlebnici, Dechticiach, Dubnici atď.). Ich počet sa v tom čase odhaduje na 20 — 30 tisíc osôb.

Západné Slovensko sa tak v sestrášom u siedmiasom storočí stalo prvým trvaložijom domovom habánov.

Z HISTÓRIE HABÁNOV VO VELKÝCH LEVÁROCH

3., 4. Čelný a bočný pohľad na veľkodom z roku 1609, počas tradicie najstarší objekt vo dvore

Habáni sa usadili vo Veľkých Levároch v roku 1588 po dohode s ich vtedajším majiteľom Hansom Bernhardom z Lembachu. Do Veľkych Levárov príšli z habánskej osady v Brodskom. Feudálny majiteľ im pridelil ľadom ležiacu pôdu, na ktorej si mohli postaviť dvor, daňšiu pôdu na obrábanie a viaceré výsadky, za ktoré sa mu zaviazali odovzdať vopred dohodnuté poplatky v peniazoch a naturálach. Dohoda bola pre zemepisca výhodná, preto ju akceptoval aj neskôrši majiteľ Veľkých Levárov Sigfried von Kolonitsch aus Purgschleinitz. Ten v roku 1601 vydal habánom novú privilegovanú listinu, ktorá sa od predchádzajúcej odlišuje v podstate len väčšimi poplatkami habánov. V nemecky písanej listine čítame:

"Ia, Sigfried von Kolonitsch aus Pürschleinitz ... v tomto čísane majiteľ Veľkých Levárov týmto otvoreným listom, ktorý kdekoľvek čítaný a prenesený bude, uznávam za seba ako aj mojich potomkov, budúcich majiteľov, zmluvu, ktorú dobrovoľne vystavil predosý majiteľ Hans Bernhardi von Lembach v roku 1588 bratom takzvaným Hutterovým v celom rozsahu."

Na uvedenom a vykázanom mieste vo Veľkých Levároch, pod osadou Malé Leváre, povolujem stavat byty, komory, diele, maštale v rozsahu, ako to ich potreba bude vyžadovať. Ku dvoru im dávam roľu za dvorom až po koniec chotára pri Malých Levároch, druhú roľu pri Závode a ešte dve role ležiace pri Rudave smerom k Malickám. K tomu im dávam aj luku, ktorá je pod ich dvorom smerom k Malým Levárom až po koniec chotára a po moju liktu atd."

Tu vymenované nehnuteľnosti, prípadne aj ďalšie, ktoré dosiaľ odo mňa alebo od mojich potomkov, ponechávam na všetky časy horemenovanejmu Bratislavu a ich potomkom, aby boli potreby a výžitku môžu chovať a dávam Bratislavu slobodu, aby podla potreby a výžitku môžu chovať ročne do sedemnásobnej dojny oviec ajs mláďatami. Ďalej môžu chovať voly, kravy, teľata a tak podobne a kozy až do sto kusov ajs s ich prírastkou. Tieto zvieratá môžu past s mojim dobytom, ale svojimi řutmi. Päť mňožu volne, výsade, kde nájdú pašu. Nie však na lúkach učerených ku koseniu a medzi miadými stromami.

Stubuľom im drevo na palivo, stavby a pálenie tcháľ, všetko volne, bezplatne. Tiež trstiu na krytie podla ich potreby. Vino, sól, zeleno a iné pre svoju potrebu môžu si nákupovať v Rakúsku, na Morave alebo v Uhorsku.

Za všetky tieto výhody ako odmenu námesto robotovania za nechané pozemky a udelené práva budú mne a mojim potomkom dávat každý rok 200 zlatých, a to 100 zlatých na sv. Juraja a 100 zlatých na deň sv. Václava. Každú zlatku želanú na 100 uhorských fenigov.

Za prenájom bratislavského a šmidského hradu dávat ročne 80 zlatých, z nových polí po desiatich rokoch desiatok z úrody. Každoročne mi Bratislavu dá desiatu časť z dobytka, koz a krav. Bratislavu ponechávam slobodu vyznávania náboženstva, ktorého sa nateraz pridŕžiava. Bratislavu oslobodzujem od každej vojenskej služby a vojenkých poplatkov, keďže im to ich náboženstvo zakazuje. Ak by boli takéto poplatky od Bratislavu vyžadované, nesiem ich ja alebo moji potomkovia.

Ak by Bratislavu zo hocijakých príčin dvor opustilo, má právo všetok nadobudnutý majetok zobrať si so schou alebo odpredať. Ponechávam si však prednostné právo na jeho kúpu.

Uzavreté na sv. Jura v roku 1641."

Tieto rozstahle výsady boli zárukou rozkvetu obce. Koncom šestnásť storočia habáni vlastnili popri obytných budovách a dielňach tiež mlýny, kúpele, pivovar a treťinu pohnosopodárskej pôdy vo Veľkých Levároch. V polovici sedemnásteho storočia patrila ich veľkolevárska obec medzi najväčšie habánske obce v krajinе.

Na život habánov vo Veľkých Levároch a na celom západnom Slovensku v sedemnástim storočí nepriznali vplyvom nestabilnej politického pomeru v Európe a rad vojenských udalostí, najmä protihabsburského povstania, triadsafiočná vojna a turecká expanzia. V roku 1605 habánsky dvor za Bočkayovo povstania prepadi a vyraboval hradisko a 42 obyvateľov odviedol do zajatia. Fred rokom 1609 dvor celkom výhorel. Počas povstania Gabriela Bethlena v roku 1623 vtrhli do Veľkých Levárov Turci a po nich prepadol habánsky dvor gróf Michal Czobor. O tri roky neskôr spustošili dvor cisárské vojská. Pod vplyvom týchto okolností aj veľkoleváski habáni usúpili zo svojej zásady neprispievať na vojenské akcie a v roku 1640 sa priamo materiálne aj finančne podieľali na budovaní novozámockej protitureckej pevnosti.

Z hľadiska habánov až ostatného domáceho obyvateľstva neboli podstatný rozdiel medzi nepriateľskými a spojeneckými vojskami. Habáni

počítli v roku 1642, kedy ich dvor vyrabovali spojenecké Švédske vojska. Habáni si však na rozdiel od ostatného slovenského obyvateľstva viačkári dokázali finančne zabezpečiť priznáveš postoj veliteľov domáčich vojsk a vynútiť sa tak niektorym pohromám. Tým sa len prehliu rozpor medzi slovenským a habánskym obyvateľstvom. Nenávisť domáčeho obyvateľstva voči privilegovanému a nábožensky aj národnostne odlišnej skupine obyvateľstva vyuistila v roku 1614 a 1615 do drancovania habánskeho dvora. O desať rokov neskôr zasiahlá Veľké Leváre morová epidémia, ktorá neobisia ani habáнов. Len za mesiac september roku 1655 zomrela v habánskom dvore 270 osôb. Ďalší zlom v živote habánov vo Veľkých Levároch nastal v roku 1653. Veľkolevárski habáni zo strachu pred tureckou inváziou svoj dvor opustili a dieliši k Plaveckému hradu, kde sa združali, rozprýlieni po okolitých obciach više stvrt roka. Ani tam sa necitili v bezpečí, preto odštartovali a zostali odkávaní na ponoc habánskych obec v Nemecku a Holandsku. Ich odchod z Veľkých Levárov v roku 1663 bol veľkým omylom, lebo do ich dvora Turci vôbec neprišli.

Podobný osud postihol habánov aj v roku 1683. Do habánskeho dvora vo Veľkých Levároch vŕhal Thökölyho vojsko a Turci, dvor vyrobovali a niekoľko obyvateľov zajali. Veľkolevárskej habáni sa preto uchytili pod platenú ochranu Plaveckého hradu, ale aj ten o niekoľko týždňov obsadili Thökölyho vojaci a Turci, čo sa opäť neobišlo bez rabovania. Habáni, ako protestanti, sa preto prihlásili k Thökölymu a venovali mu väčšiu sumu peňazí. Thököly im povoli了解is z Plaveckého hradu na hrad Branč. Do veľkých Levárov sa vrátili až na zimu roku 1683. Dvorní spisuturový a vyrabovaný a ešte k tomu museli prispievať na vydrižanie cisárskeho vojska, čo ich stálo v peniazoch a naturálnych výšivek zlátych.

Zlá hospodárska situácia zapríčinila v roku 1665 rozpade habánskej obce ako samostatnej hospodárskej jednotky. Vznikli individuálne hospodáriace rodiny s oddeleným súkromným majetkom. Habánska náboženská obec však existovala vo Veľkých Levároch nadalej a navonok jednoznačne vystupovala profi snaham pozbaviť habánov ich vysad a náboženskej samostatnosti.

Štát začal výkonávať väčší nátlak na habánov až po usporiadani vnútrotáctom pomero v osennom stredom.

V roku 1733 bolo královským mandátom nariadené, že všetky habánske deti musia byť pokrstene. Habáni sa nariadeniu podrobili, no

5

svoje deti nadľa vychovávali vo svojej viere. A ni pôsobenie jezuitov v habánskych dvoroch situáciu nezmienilo. Štát preto pristúpil k radikálnejším opatreniam. V roku 1761 popredných habánov internovali v kláštoroch a ich náboženske knihy zhabalili. Zároveň boli zrušené všecky výsady habánov, čím sa habáni dostali na roveň ostatného obyvateľstva. Královská kancelária zároveň nariadila všetok eštej jestvujúci spoločný majetok rozdeľovať medzi jednotlivcov. Z nariadenia Uhorskéj mestostáže sa rada boli habánske obce zrušané. To narazilo na rozhodný odpor habánov. Mária Terzia preto v nasledujúcom roku prikázala, pokiaľ sa nepodvola, habánske obce rozpustiť, ich obyvateľov rozprávili po okolitých obciach a dvory osídliť novým obyvateľstvom.

Po neúspešnej interpelácii u pancovníctva sa habáni vo Veľkých Levároch podviedli a do konca mája roku 1763 všeici prestúpili na katolícku vieru. Vo Veľkých Levároch v tom čase žilo v pátnásťich rodinách 170 obyvateľov.

Podvolenie sa habánov bolo len formálne. Po vydelení tolerančného patentu [1781] sa začali vracať k svojej viere. No opatovsky nátlak štátu na ich pokolenie habánov definitívne presvedčil, že v Uhorsku už pre nich nie je miest.

V nasledujúcich dvoch rokoch sa väčšina veľkolevárskej habáнов vysťahovala do Ruska, kde boli v tom čase veľke habánske kolónie. V roku 1848 bolo v Uhorsku zrušené pucháčstvo, a tým sa definitívne staré hospodárske privilegia habánov stali bezpredmetné.

Pokusy habánov o uznanie ich samostatnej politickej obce vo Veľkých Levároch pretrvávali až do šesťdesiatych rokov devätnásťeho sto- ročia. Až v tom čase [1863] sa podarilo dosiahnuť dohodu medzi slovenskou a habánskou obcou o ich vzajomnom spojení. Vlastenečne, i keď úradne nenuzvanúho richtára [Vorstehera], si včili čosí aj počas I. ČSR. Do roku 1918 mali svojho katolíckeho knaza a nemčekú školu.

V súčasnosti žije v habánskom dvore vo Veľkých Levároch niekoľko obyvateľov, ktorí sú si vedomí príslušnosti svojich predkov k habánom. Národné aj kultúrne už celkom splynuli s ostatným slovenským obyvateľstvom.

ZO SPOLOČENSKÉHO ŽIVOTA HABÁNOV

6. Pohľad do habánskeho dvora z jihu

5. Čas vekzdomu, adaptovanú v období rekatolizácie na barokovú kaplnku a faru

Habánske spoločenstvo (bratstvo — Bruderschaft) vo Veľkých Liptovských vrátoch bolo sociálno-ekonomickou jednotkou, ktorá bola organizovaná podľa náboženských zásad sformovaných na podklade ľudového výkľadu biblie. Jej faktúradým organizačným princípom bola rovnosť medzi jej členmi (bratmi, sestrami) v oblasti sociálnej a hospodárskej. Vo sfere duchovnej usilovali o vnitornú dokonalosť a odmetali násilie. Z hľadiska etnickej nepriateľstva rovnorodú skupinu, prevládala v nej však nemecký živel, a preto sa zanedalo po ich usadení na Slovensku sformoval špecifický nemecký jazykový úzus — tzv. Habanisch, ktorý navonok i vo vnútri pôsobil ako jednotlacičník.

Sociálna organizácia jednotlivých habánskych spoločenstiev prešla viacerými vývojovými zmenami, ktoré vyplývali zo zariadenia v hospodárskej štruktúre, v početnosti danej skupiny, ale i v rozhodujúcej miere sa v nich odrazil vplyv spoločnosti, v ktorej ako kolónia žili.

V čase stáhovania sa na naše územie stál na čele spojočenstva vodca — kazateľ (Prediger). Jeho funkcia bola čistá a volená. Počas usazdovania sa na jednotlivých panstvách vstupovali do zmluvného vzťahu so zemepárom, ziskávali polnosti a tvrzovali venuzátnu výrobu. Nové okolnosti priimutili väčšie spočetnosťné zriaďovanie funkciu svetského správcu — predstavcu (Vorsteher), ktorý podobne ako ričitár alebo v čase kolonizácie lokátor — reprezentoval habánsku obec na rieku a zastupoval ju vo vzťahu k panstvu a k obecným úradom. Kazateľ ostal nadáľ duchovným vodcom so súdnom a čiastočne spravnou pravomocou. Na zhromaždeniach čítal a vysklaďal z Biblie, vykonával novokresťanske náboženské obřady, trestal previnilcov za ťažké hriechy verejným pranie-rováním, vylúčením z bohoslužieb a v prípade recidívy i vylúčením z obce. Keď bratstvo prijímal nového člena, kazateľ ho poučil o otáz- kach viery a zoznámil ho s platnými portadkami. Postupom času vo väčších habánskych obciach počet kazateľov narastal.

Habánske bratstvo žilo vo Veľkých Liptovoch v tzv. habánskom dvore (Bruderhof) a tvorilo samosprávnu obec, ktorá sa delila na niekoľko domácností (Haushaltung). (Pod pojmom domácnosť rozumie-

tri nováčky, z ktorých si mohol vybrať, a sochváliť jeho volbu. Veľkolevárski habánski mládenci s možnou oženit s dievkami z vlastného dvora alebo z dvorov v Moravskom Jane a Sobotskí, s ktorými udržiavalia náužiske kontakty. Aj tu však čoraz viac vystupovala do popredia tenčlosť sloboornej voľby živomého partnera, a preto habánsky biskup v roku 1642 vydáva poriadok proti neschvalenej voľbe manželského partnera. Keď uvažíme, že habánske spoločenstvá boli pomerne malé a uzavreté jednotky a sobáše povolovali v 3. a 4. stupni príbuzenstva, boli takisto opatrenia opodstatnené. Zmiesané manželstvá spoločatku nepovolovali pod trestom vylíčenia z obce.

Manežela bývali v pridelených komordkach obyčajne v podkroví nad dieľňami. Po narodení dieťaťa sa matke (Sestonedieťke) venovala zvyšná starostlivosť (obsluha, výdatná strava a nápoje). Po ukončení šestosudobého vyučenia vystriedala sa matka (Sestonedieťka) na posledné a skrinnalne verejnej miestnosti. Kardorôzne výučtovávania hospodárskeho obratu jednotlivých domácností a zodpovedali sa starším. O dôležitých otázkach týkajúcich sa celéj obce a využívaniu spoločnej prostredkov rozhodovali starší kolektívne. Zo spoločnej pokladnice platieli dane, v ľa- se nebezpečenskva výkupné, dary leudájom, ktorých požadali o ochranu, kontribúcie, nájomné za milin a šumikre platieli z nej želialov najatých na sezónne polné práce a nevyhnutné náklupy.

Ostatný hnutelný i nehnuteľný majetok mala habánska obec v spo- ločnom vlastníctve. Precovná násTroje dávala jednotlivým výrobcom do dihdodobého užívania, cdev dostávala do osobného vlastníctva.

Predpisy presne upravovali spôsob užívania vzhľadom na pracovné zamejstnanie, vekovú kategóriu a pohlavie. Po smrti osobné predmety zomrelého pripadli obci.

Členovia spoločenstva sa stravovali v spoločných jedálňach štyrikrát denne. Chorým a šestonadetkam jedlo prinášali osoby zvlášť na to určené. K stolom si sadali podla pracovného zaradenia, zvlášť ženy, zvlášť muži, zvlášť deť podla vekových skupín. Zloženie a množstvo stravy a nápojov [hlavne mäsa, vina, piv] určovali predpisy vzhľadom k telesnej námahe a u deť vzhľadom k veku. Čluní a starci dostávali zvlášť hodnotnú stravu.

Rodinný život habánov súvisel s celkovou hospodársko-sociálnou organizáciou ich spoločensiva. Manogenmá rodina mala do rozdeľenia majetku len sociálno-reprodukčnú funkciu a boľa neoddeliteľnou súčasťou väčšej hospodársko-sociálnej jednotky — domácnosti. Aj funkciu výchovnú preberalo spoločenstvo. Ten, ktor sa rozhodol oženiť, prednesol svoju žiadost starším, ktorí mu na najbližšom zhromadzení predstavili

tri nováčky, z ktorých si mohol vybrať, a sochváli jeho volbu. Veľkolevárski habánski mládenci s možnou oženit s dievkami z vlastného dvora alebo z dvorov v Moravskom Jane a Sobotskí, s ktorými udržiavalia náužiske kontakty. Aj tu však čoraz viac vystupovala do popredia tenčlosť sloboornej voľby živomého partnera, a preto habánsky biskup v roku 1642 vydáva poriadok proti neschvalenej voľbe manželského partnera. Keď uvažíme, že habánske spoločenstvá boli pomerne malé a uzavreté jednotky a sobáše povolovali v 3. a 4. stupni príbuzenstva, boli takisto opatrenia opodstatnené. Zmiesané manželstvá spoločatku nepovolovali pod trestom vylíčenia z obce.

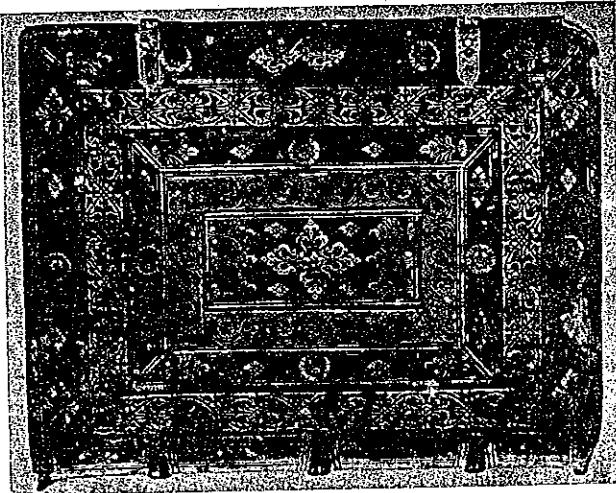
Manežela bývali v pridelených komordkach obyčajne v podkroví nad dieľňami. Po narodení dieťaťa sa matke (Sestonedieťke) venovala zvyšná starostlivosť (obsluha, výdatná strava a nápoje). Po ukončení šestosudobého vyučenia vystriedala sa matka (Sestonedieťka) na posledné a skrinnalne verejnej miestnosti. Kardorôzne výučtovávania hospodárskeho obratu jednotlivých domácností a zodpovedali sa starším. O dôležitých otázkach týkajúcich sa celéj obce a využívaniu spoločnej prostredkov rozhodovali starší kolektívne. Zo spoločnej pokladnice platieli dane, v ľa- se nebezpečenskva výkupné, dary leudájom, ktorých požadali o ochranu, kontribúcie, nájomné za milin a šumikre platieli z nej želialov najatých na sezónne polné práce a nevyhnutné náklupy.

Výchova deť bola spoločnou vecou. Praktizovala sa v dvoch stupňoch v tzv. malej a veľkej škole, ktorá mala vlastnú organizáciu. Po hospodársko-Správnej stránke viedla školu správky (Schulmutter). Po- riadok v spätnách, ledálňach i triedach udržovali upratováky (Kinds- dienren). O deťi v malej škole sa starali vychovávatelia (Schulschwestern). Príde- pod vedením vedúcej vychovávatelky (Führgestellten. Schwestern). Pri- lovali im stravu, kŕpali ich, dozerali na čistosť šatstva a bielizeň, všim- si ich zdravotného stavu. Cestovateľ Hohenberg, ktorý navštívil veľkolevársky habánsky dvor, o tom v roku 1695 píše: „Deti vychovávajú v skupinach podla veku ženy zvlášť na to určené. Spávajú osobitne v zvláštnych vel- kých izbách s postierkami v 2 — 3 radoch. V noci pri najmenších detoch držia stráž a stále horí nočné svetlo.“

V šiestich rokoch deť prechádzali do veľkej školy, kde ich vyučo- vali učitelia a v čase mimo vyučovania ich vychovávali vychovávatelky. Obsah výchovno-vyučovacieho procesu tvorilo nové náboženstvo, čítanie a písanie. Veľká pozornosť sa venovala aj pracovnej výchove. Vačšie deťi poverovali vekuprimeranými prácam v kuchyni, pri opatrovani ma- lých deťi a starcov, dievčatá skoro ráno poviné priali. Pri výchove deťi upatňovali učiteľ demokratický princíp. Telesné tresty a vyhŕananie portádky zakazovali, naopak, za spravný a vysokoštílný výchovný pro-

Rodinný život habánov

rodinný život habánov súvisel s celkovou hospodársko-sociálnou organizáciou ich spoločensiva. Manogenmá rodina mala do rozdeľenia majetku len sociálno-reprodukčnú funkciu a boľa neoddeliteľnou súčasťou väčšej hospodársko-sociálnej jednotky — domácnosti. Aj funkciu

7. Cenným prameňom k de-
jínam habánskeho
kúpeľu a kroňky, ktoré ma-
ly prečítanu umelcúku zo-
lovenú koženú vlnbu s ko-
váním

striedok sa považoval osobný príklad učiteľa, a každého dospelého člena spoločenstva, vyzdvihoval sa obojsmerné dôverné vzťahy medzi učiteľom a žákmi. Učiteľia a vychovávateľky viedli deti k pravodovravnosti, čestnosti, statočnosti, pokore, poslušnosti, lúte k rodicom a staršim, ľáske k súrodencom. Odsudzovali hľavne pýchu a egoizmus.

Rodičia si mohli vziať diefa zo školy na určitý čas len so súhlasom správky alebo učiteľa. Poriadky dovoľovali nosiť dátom do školy daničky a sladičky len s podmienkou, že sa tieto rozdiela mezi všetky deti. Vo veku, keď boli deti schopné samostatnej práce, prechádzali do jednotlivých dielni, kde im majstri pridelovali nenuročné práce, a tak sa prakticky pripravovali na určitú profesiu. Postupne sa tak zazadiili do výrobného procesu.

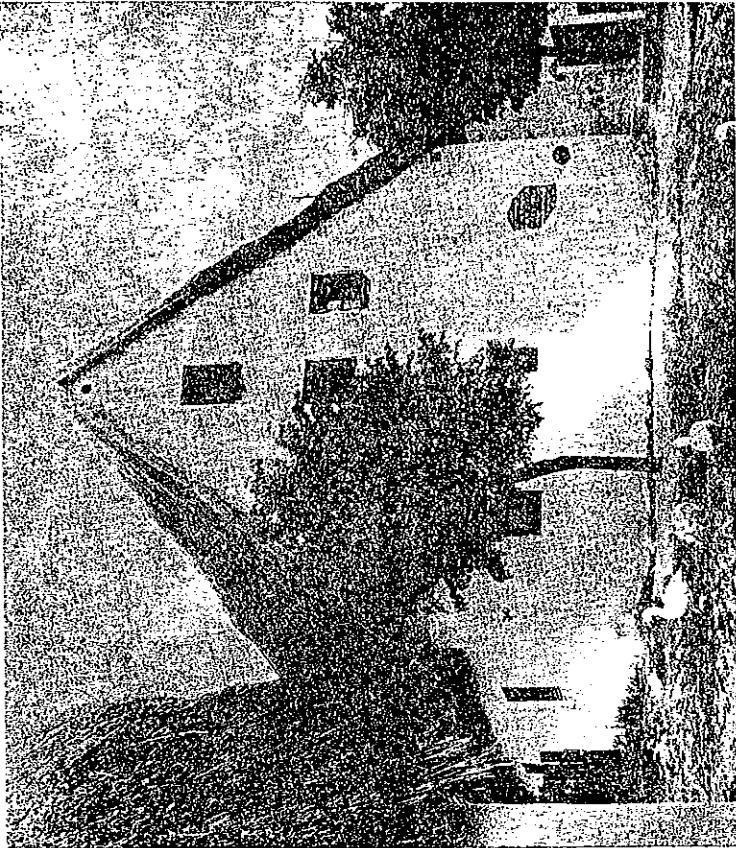
Rozklad habánskeho spoločenstva

V priebehu druhej polovice 17. storočia sa habánske spoločenstvo začalo postupne rozpadat. Aj keď išlo o obdobie poznámej vojenskými taženiami, nebrozila habánskej komunité zo strany cirkví a štátu priama likvidácia. V relativne pokojnom období tridsiatich a štyridsiatich rokov, keď bol ustretenci priamych vojenských útokov, nastal hospodársky rozmach, čo vedie k vytváraniu nadprodukta a prehľbovaniu sociálnych rozdielov. Poriadok vydaný biskupom Ehenpreisom v roku 1651, čítaný po prvýkrát vo Veľkých Levároch, konstatuje výskyt takých negatívnych javov ako: úpadok mraov, znemávanie postavania a spoločných peňazí, rodinkárstvo, umelé vyrámanie neproduktívnych miest hlavne pre ženy hospodárov a správcov, alkoholizmus a kramárfrenie povozníkov, privlastňovanie si časti zisku mlynárm a záhradníkmi, nestriednosť v obliekaní, náklonnosť k súkromnému majetku a snaha uplatniť dedičné právo. Proces rozpadu urýchlili vojnovej udalosti v sedemdesiatych a sedemdesiatych rokoch 17. storočia, čo v konečnom dôsledku vedlo k zrušeniu spoločného hospodárenia v roku 1685.

Tento krokom sa začína vo veľkolevárskom habánskom dvore nová etapa, etapa rozpadu hospodársko-spoločenských jednotiek — domácností na samostatne hospodačace rodiny. Náslo teda o moment, ale o proces, v začiatkoch ktorého boli výrobé prostriedky ešte v kolektívnom vlastníctve, no zisk z výroby sa rozdeotal. V ďalších fázach tejto etapy sa rodiny čím ďalej - tým viac osamostatňovali, časť zisku investo-

vali do nových výrobných prostriedkov, ktoré boli už súčasťou súkromného majetku. Hospodárska samostatnosť a zmeny v sociálnej štruktúre spôsobili oslabenie ľadovej jednoty habánskeho spoločenstva, čím sa do prístupejšie rekatolizačným snahám viedenského dvora v 18. storočí.

HOSPODÁRSTVO V HABĀNSKOM DVORE

8. Fotografia z roku 1958 na výklenku č. 79 — 31

Z hľadiska hospodárskeho bol habánsky dvor takmer sebestačný. Poráviny si zabezpečoval v prevažnej miere vlastnou produkciou. Habánsky vo Veľkých Levároch hospodávali na výmere 16 sestí. V častiach veľkolevárskej chotára vymedzeného zmluvného listinou založili polia, záhrady, sady a vinice, ktoré udržiavalí vo veľmi dobrom stave. Časť chotára tvorili lúky a pastienky. Chovali však ako ťažné zvieratá na polne práce, hovädzí dobytok na mäso a mlieko, ošípané kozy, ovce a pomerne veľa koní, ktoré využívali v povoznictve a časť z nich bola určená na predaj.

Hlavné hospodárstvo

V polnohospodárstve pracovali väčšinou ženy a dospelejúca mládež. Na sezanne a ťažké práce najmali želiarov z okolia. Produkty z polí príslušnej domácnosti preberal, skladoval a spravoval hospodár tej-koľvej domácnosti (Haushalter). Tako si jednotlivé domácnosti i celé habánske spoločenstvo vlastnou produkciou zabezpečovalo väčšiny hlavné počitavinnové články, takže v priznávnych rokoch bolo odhrázané len na nákup soli.

Remeslá

Dominantné postavenie mala v habánskom dvore remeselná výroba. Remeselnici zabezpečovali pre všetkých obyvateľov dvora predmety denného spotreby (lodev, obuv, nábytok, riad, atď.) i pracovné nástroje. Podstatná časť produkcie bola však určená na vyrávanie daní a na trh, lebo zisk z predaja remeselných výrobkov tvoril základ finančného príjmu celého spoločenstva. Koncom 16. storocia je vo veľkolevárskom habánskom dvore doložená hrničarska dielňa, brusiareň a šmiklia na vodný pohon, mlyn a pivovar.

Koncom 17. storocia spomína Hohberg krajčirov, ševcov, súkenníkov, hrničiarov a nožiarov. Keďže zhľadovali aj koče a vozky, je predpoklad, že tu pracovali aj kolári a stolári. V roku 1759, teda v čase, kedy

už jednotlivé rodiny hospodári samostatne, žilo vo Veľkých Levároch 12 habánskych remeselnickych rodín, z toho dve rodiny kováčov čepeli, dve rodiny nožiarov, stíri rodiny hrnčiarov, dve rodiny krajčirov a rodina kolára Andreasa Stocka.

V období spoločného hospodárenia sa výroba sústredovala v dieľach špeciálne určaných pre to-které remeslo. Na čele diele stál maister, ktorý pridržiaval jednotlivému remeselníkovi prácu na celý týždeň, dbal na racionálne zhodnocovanie surovín a materiálov, na doziravanie a efektívne využívanie pracovného času a na kvalitu výrobkov. Stáral sa o jednotlivých remeselníkov a mládež pripravujúcich sa v diele na určité remeslo nie len z hľadiska odborného rastu, ale aj o ich duchovný život a mravnosť.

V jednotlivých renciach dosiahli habáni vysokú úroveň. Prešli mnohymi krajinami strednej a južnej Európy, udržiavali styky so súverenmi v krajinách západnej Európy, a takto získaли nielen mnohé technické poznatky, ale zachytili aj nové iné trendy vo výrobe, tvárovani a dekoracií užívajúcich predmetov. V prvej organizovaných jednotkách dočasne tieto poznatky a skúsenosti rýchlo a účinne využili.

V produkcií užívajúcich predmetov rozlišovali výrobky určené obyvatelom dvora, ktoré podlia novokresťanských náboženských zásad boli

*Umelecký kováčiak z telesaj
v Živote*

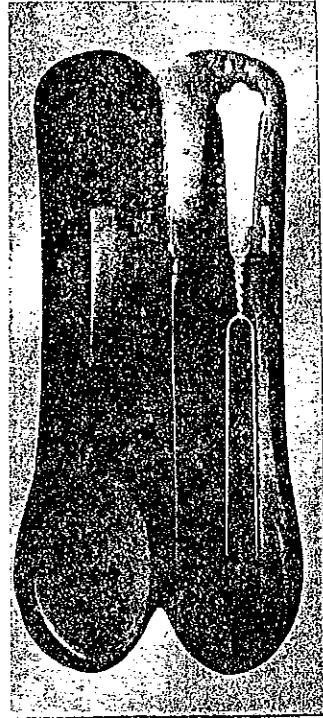

V období spoločného hospodárenia sa výroba sústredovala v dieľach špeciálne určaných pre to-které remeslo. Na čele diele stál maister, ktorý pridržiaval jednotlivému remeselníkovi prácu na celý týždeň, dbal na racionálne zhodnocovanie surovín a materiálov, na doziravanie a efektívne využívanie pracovného času a na kvalitu výrobkov. Stáral sa o jednotlivých remeselníkov a mládež pripravujúcich sa v diele na určité remeslo nie len z hľadiska odborného rastu, ale aj o ich duchovný život a mravnosť.

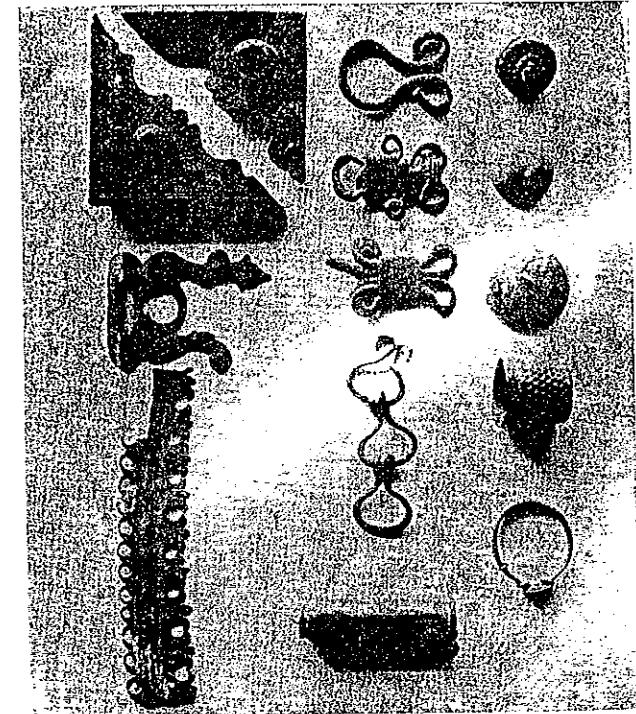
Kováči pracujúce remesla

V kovospracujúcich remeslach dosiahli haláni vzhľadom na veľkosť hospodárskej jednotky relativne vysoký stupň remeselníctva. Habánski kováči zhodovorovali polohospodárske náradie (pluhy, brány, železné súčasti vozov, rýle, nelyky, sekery), remeselnícke nástroje a potreby (vrátky, klúče, kleštie, skružky, klince, kluczyky, zámky, podkozy) i kuchynské potreby (trojnožky, naberačky).

Kováči čepeli sa špecializovali na výrobu základných súčasťí nožov, ktoré potom do fináncie výrobku spracovávali nožiarci. Tito zhotovovali záhradnícke nože a nožnice, vreckové i kuchynské nože a prepychové cestovné príborov s mosadzennými rukoväťami vykľadanými perleťou pre šľachtu a mestanov. Medzi nožiarov patriala špecializovaná skupina remeselníkov, ktorí zhodovorovali tiečou zdobené kožené puzdro na cestovné príbory potiahnuté zvlnitá latikou. Z roku 1759 sú známe dve rodiny kováčov čepeli — Johanna Jángeľa (22 osôb), Heinricha Kaufmanna (13 osôb), dve rodiny nožiarov — Johanna Werscherleho (7 osôb) a Hansa Wirtha (11 osôb).

*Umelecký zdobený príbor s puzdrov z produkcie habánskych nožiarov zo zberok
Mestského múzea v Bratislave*

11. Zručnosť habanských kováčovcov dokladajú kovouče výrobky – pracky, gomitky, náprstky, ozdobná kovanie

Kováči vyrábali ozdobné spony rôznych rozmerov na odev i konšké posteje, ozdobné kovanie na obaly kníh, kružty na okná, dvere, ozdobné zámky aj drobné preiemny potrebné pri ženských ručných práciach (ihly, náprstky, háčiky, ihlice).

HABANSKÉ HORNÝARSTVIA

Ponúkne vysoký stupň špecializácie dosiahla vo velkolevárskom Habanci, ktorí tvore aj keramická výroba. Kachliari, hrnčiarai, hrnčiarai, a výrobcovia hrnčiarov prenášajú v hruďarských dielňach umiestnených v troch domoch (Lilienreichhaus). Po zhŕňaní jednoho z nich, ktorý stál na Južnej strane domenecku, následi Norman Landseid kachlice vyrobené z kachliarskej keramickej hliny kryté engobami, ktoré dokumentujú úroveň a vývoj habanského kachliarskstva vo Veľkých Levároch. Z druhej polovice 16. storočia sú obdžžíkové kachlice s jednou alebo dvojná pologulovitými hlaviskami, s tulipánmi, pupencami a závitnicami na okrajoch. Z toho časného obdobia pochádzajú aj jednoduché štvorcové kachlice bez ozdob. Sýleovo inklinujú k neskororomanescentnému vzorom. V porovnaní s kachliarmi zo stredovekých kachliarskych dielni na Slovensku sú technicky i dekoratívne menej náročné. V 17. storočí sa na velkolevárskej habanskej kachliarke objavuje motív rukáskeho orla. Najmladšie sú štvorcové hrnčíkové kachlice s reliéfnou hviezdonou uprostred, ktorých rohy sú vypnuté reliéfnym štvoručienkovým kvetom.

Habanskí hrnčiarí vyrábali pre vlastnú potrebu i široké ludové vystupy hrnčierske výrobky, ktoré sú technickou úrovňou i výzdobou podrovnateľne s výrobami slovenských hrnčiarov. Ale už rok 1586, teda hneď po príchode do Veľkých Levárov, tu čítali perioðok keramickej výroby, ktorý konštituje a zároveň zakazuje výrobu fajansu. Negatívny postoj odôvodňuje vysokými finančnými nákladmi a pracnosťou. Spočiatku sa fajansových nádob vyrábal malo, zväčša slúžili ako dary. Neskoršie, po konsolidácii pomerov v novozaloženjí obci, poriadky ustúpili od striktného zakazu výroby fajansu, povolili investovať do nej s tým, že všetky výrobky budú určené na výrovanie daní, respaktive na trh. Nové zákazy v intencích náboženských zasad novokristencov obmedzovali možnosti tvárania nádobi (zákaz zhodnotovať žartovné tvary nádob podnebujúcich plňte), ich výzadoby (zákaz figurálnych motívov) a značenia (zákaz označovať výrobky menami majstrov). Prvé fajansové nádoby i technické pomôcky z Veľkých Levárov korespondujú s talianskymi vzorními (taniere v tvaru kardinálskych klobúkov, prelamované nádoby, fláše s keramickými zátkami so závitnicou, stojany, matrítce), z čoho možno usudzovať, že technická znalosť jej výroby sa do Veľkých Levárov dostala prostredníctvom novokristencov z Talianska, ktorí sa na ňiskom podvejením Francesca della Segga z Roviga usadili v habanskom dvore v Brodskom.

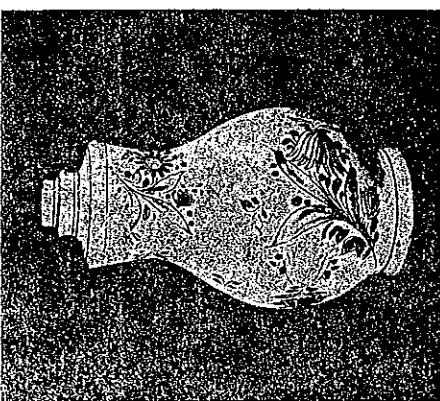
Čoskoro sa výroba fajansu vo Veľkých Levároch čo do množstva a kvality rozvinula natiklo, že velkolevárske habanských majstrov

považovali za špecialistov. Z archívnych materiálov, značiek na výrobkoch a z ústnej tradície sú však známe len mená niektorých.

V roku 1677 príjalo schwarzenberské panstvo za účelom založenia džbánarskej dieľne velkolevárskeho maistra Benedikta Hubera, v tom istom roku príjalo Erichemu Huetera (Huetera) panstvo v Brnici. Z roku 1688 poznáme meno velkolevárskeho maistra Odlera, ktorý prestúpil na katolícku vieru a zhotoval pre viedenského kardinála tamier s označením III. C. L. 1683.

V roku 1692 založil miestny Jakub Penkert z Veľkých Levárov džbánarsku dieľnu v Ždiarciach. Z konca 17. storočia poznáme meno ďalšieho velkolevárskeho maistra — džbánáka Elláša Kettenechera, ktorého 30. marca 1693 zvolili za svetského správcu obce. V roku 1700 odšiel do Ždiánic ďaľší Penkert — Ján, bývala džbánáka z rodiny Penkertovcov — Johann a Andreas — nastúpili do holičského podniku na výrobu fajansu hned po jeho založení [1743]. Podľa hľassna z roku 1759 žili vo Veľkých Levároch štyri habánske rodiny holičiarov, a to rodina Jakuba Kellera [20 osôb], rodina Heinricha Horna [12 osôb], Jakuba Baumgartnera [12 osôb] a Jozefa Mayera [15 osôb]. V roku 1761 v referate katalókoveho misjonára P. Zanna vystupuje džbánár Jakub Česterie, ktorý v podstredisku modlitbne vo Veľkých Levároch tejne prudrieckaval modlitbu. Džbánarska firma na ťetovom dome z roku 1781 uvádzia znáčky JH, HH, JM. V prvých dvoch prípadoch ide o príslušníkov rodiny Hornycov. Tretiu znáčku vysvetlujú niektoré prameňe ako J. Müller, no s väčšou pravdepodobnosťou ide o príslušníka spomínanej rodiny Mayencovcov. Episola ex-jesaulu P. Heinricha spomína džbánára Jozeta Horndla z Veľkých Levároch ako strojca odporu proti katalókovej cirkvi. Evidová dôstna tradícia z konca 19. storočia uchováva meno velkolevárskych džbánarov Wirtha, Horna, Taubera, Fischera, Wollemanna, Schulza, Springera.

Velkolevárske fajansové výrobky vyzkazujú vysokú technickú triednosť. Nádoby majú ronké steny, sú ľahké, proporcionálne vyvážené a vysokého výkonu uplatnilo výrobcu vplyvov. Periódok keramické výroby, čítaný v roku 1588 vo Veľkých Levároch, hovorí o drážkach polevach v bielej a modrej farbe. Porovnávací materiál poukazuje na taliansky vplyv. V 17. storočí sa v mnohých objavujú korešpondencie s winterthurskou keramikou (tulipány, nezáhradky, konvalinky). Dominujú štýri vysokošatové farby — žltá, modrá, fialová, zelená. Koncom 17. storočia sa aj na veľkolevárskych

12. Veľkolevársky fajansový džbán — sova zo zberu zo Skalického muzea v Skalici

výrobkoch prejavil vplyv delftských rajani (architektonické a krajinárské dekorácie s orientálnymi motívami). V 18. storočí sa uplatnil vplyv manufaktúr na výrobu fajansy a porcelánu. Na zmene vo význame vo výrobo veľkolevárskych výrobkov mal však v konečnej fáze rozhodujúci vplyv výkus spotrebiteľa — širokých ľudových vrstiev. Pod týmto tlakom sa čoraz viac uplatňovali slovenské dekoratívne pravky.

Veľmi zaujímavé, umelecky i z hľadiska výpovednej kapacity hodnotné sú dve diela habánskych majstrov z Veľkých Levárov — fajansné tabule. Jedna z nich, ktorá bola vo výklenku spomínaného záhradného kaferhausu, sa nachádza v Maďarskom umelecko-priemyslovom múzeu v Budapešti. Je datovaná rokom 1732 a zobrazuje habánskeho predavača a slovenského sedliaka. Drugá, s dátrom 1781 je umiestnená v Štátnej označením HH, JH, JM, datovaná rokom 1781 je umiestnená v Štátnej Izerovo domu.

13. Džbánčírska firmu z asenčiáného „Raijherhausu“ zibánkára iluina

Vulkanicstvo,
keramickstvo,
chivnictvo

Habánske ženy a muži sa zaobereali aj spracovaním vlny, lana, konopí a kože. Vo dvore fungovala už v 16. storočí vačha na vodny pohon a v 17. storočí je doložený aj samostatná súkennická, krajčírska a obuvnická dielňa.

Krajčíri zhotovali odevné súčiastky pre členov spoločenstva a na objednávku aj pre okolity ľud. Habánsky odev zhotovery z plána a súkna strihom vychádzal z nemeckého mestianskeho odevu zo 16. storočia, ktorého prvky pomerne dľalo konzervoval.

Základom mužského odevu bola košela, vestový, v dŕisku zložený, od pásu skladaný kabát a nohavice siahajúce pod kolena. Odev dopĺňali pančuchy, topánky a klobúk so širokou strečiou. Ženy si obliekali krajčírsky blúzku, širokú skladanú sukňu a zásteru. Ženský odev dopĺňali pančuchy, topánky, pôvodne klobúk, neskôr šátku. Poriadky zakazovali drahé látky, odvážnejšie strihom riešenia a pestré dopinki. Celkové pôsobení odevu striedalo a praktický.

O tom, že zhotovali odev na zákazku pre vídecky ľud, svedčí aj poradia habánskych krajčírov, zvolaná v roku 1634 do Veľkých Levárov, keď sa im prípomína, aby boli prívetivé k ľudom, ktorí priniesú prácu a objednávky vybavovali podla ich požiadaviek. V roku 1640 im zasa poriadok krajčírskeho remesla prípomína, aby brali do úvahy vkus viackého obyvateľstva. V roku 1759, teda už v čase súkromného hospodárenia pracovali vo veľkolevárskom dvore dve rodiny krajčírov, a to rodina Juraja Millera (6 osôb) a rodina Abraháma Schmidta (17 osôb).

Spracovanie dreva

Stavebná aktivity habánov, realizácia ich obchodných záujmov a polnohospodárstvo si vyzádovali, aby sa časť obyvateľov dvora zaoberala stolárskym, kolařskym a tesárskym remeslom. Zručnosť habánskych stolárov a kolařov využívala aj Šachta. V roku 1640 nariadili uhorské stavby nabánom zhotať 50 železom okutých vozov na vozenie materiálu pri budovaní novozámockej pevnosti. Na uspoľočenie tejto pozídayky štátu sa podiefaľi aj veľkolevárski habánski majstri.

V polovici 18. storočia sa kolařským uemeslom zaoberala rodina Andreasa Stocka. O zručnosti habánskych tesárov svedčia dodnes zachované drevené prvky habánskej architektúry.

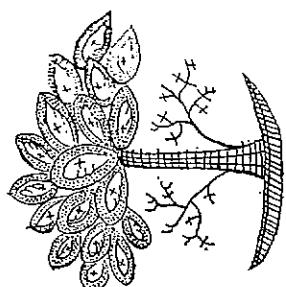
Prameň sa v celom počiatku vyslovuje o výhodach a nevýhodach využívania renesančných rámoholíčoch, kľipoflukoch a habánoch. Je to ortodoxné pohľad na obdobie, ktorého význam sa konkrétnou mierou vysvetľuje v dôsledku všetkých problémov a zábezpiečenia v kratej v praviliach na hraniciach vedeckej a estetickej.

Rozhodujúciu mimořiadne výhode v oblasti cestovného ruchu je výhoda, ktorá zakončovala kontinuitu a vývoj sponzorov pretože sa považovala len zložka prepravy produkcii, výrobcov pretože.

Zmluvná istina povolovala výrobkovanie v Bratislavskom Rakúsku, na Morave a v Uhorsku, keďže výrobky boli vysoké a ich za nákupmi [hlavne soli, vlny, žaluzia] podnášali výrobcov. Povozníkom sa mohol staviť len človek "výkvalky". Faktury v Českoj tory nepodľahol zvodom vynaloženiu smeru, "tobu mi totiž ťažil, so zvereným finančným prenájom a hľadalo.

Habánske výrobky sa uplatňovali aj na domácom trhu, pretože žaluzi vyrábali na farmánoch v blízkosti v záhradách alebo v rodinnych mestach. Objednávky vyhľadávali priamo v habánskych obciach.

Po prechode na súkromnú hospodárenie sa výrobky na trhu objavili a ich rodinní príslušníci.

Vstup habánon do cestov

Po rozpadе spoločinného hospodárenia v období rekatolizácie prešli časť habánskych remeselníkov na katolickú vieru. Čoraz častejšie vstupovali do Pribuzenských vzťahov so slovenskými remeselníkmi z obce. Prostredníctvom nich po zaplatení príslušnej taxy vstupili niektorí do miestnych cestov. Ako príklad možno uviesť zápis v knihe verkoleského ševcovského cestovu z roku 1769.

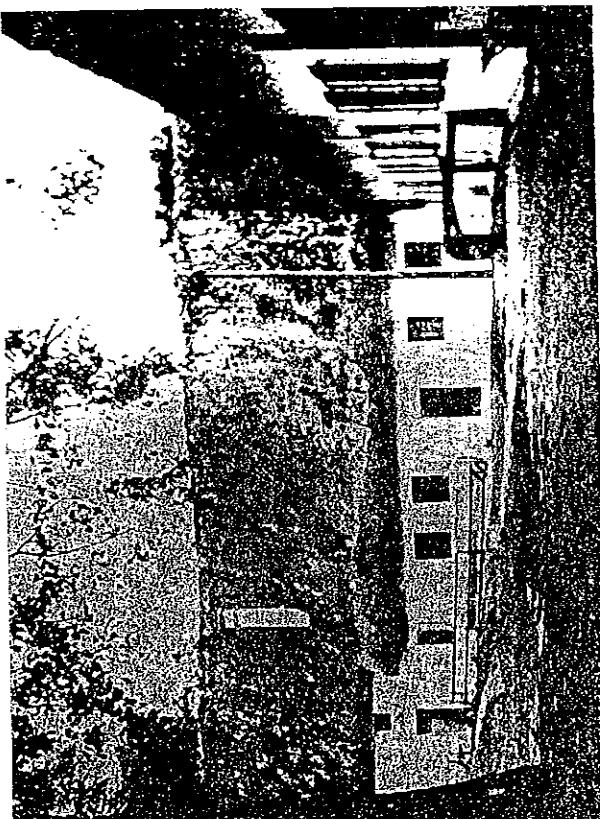
Prijat jest za ťa a za bratra do našeho poctivého Cechu Ševočanského verkoleského Jakuba Pulmona. Mal zdieľene koncu výra, a tak vyzpali dokonale svoje maistrovstvo. A tak na tento späť, že meno nás majíš mladý Jakub Pulmon pristapiť k našemu poctivému cestovu, podie pojď nového dôkazu, ktoréž zložíš do pocitnej spoločnosti 25 zlatých. Ponende maistrovskú cenu, sde za manželku seba maistrovskú cenu, takéž bude miti polovicu náhradu kastrovane, keď cecimaisira Paula Patrička staršího, Matyáša Hradenky mladšího roku 1769. A to jak kráľovsky hľadany ordinační, tak sa posvídlo.

V roku 1770 v rámci rekatolizačných snah vyzvalo mestodržiteľstvo Bratislavského stolca, aby umožnila habánskym remeselníkom, ktorí prestúpili na katolickú vieru, bezplatný vstup do cestovu v Bratislave, Malackách a Stupeave. Po tomto roku skutočne rachadzame v cestovních knižkách zápis, ktoré dokumentujú hromadný i individuálny bezplatný vstup habánov do cestov.

Dňa 9. januára 1776 však stoličný suds Igmodi hlásil mestodržiteľskému cestovu a džbánikári z Veľkých Levárov nepristúpiť k žiadnemu cestovu a žiadajú o registráciu vlastného cestovu, na čo bol vyzvaný, aby predložil návrh vlastných cestovných artikulov. Vznikol tak samostatný habánsky cestov zdržujúci habánskych remeselníkov z Veľkých Levárov i z okolitých obcí.

Takto sa habánski remeselníci aj organizáčne včlenili do hospodárskeho života neskoroformanci uhorskéj spoločnosti. Českové organizácie zasa späť vyspívali na prispôsobovanie sa habánov spoločenskému a rodinnému životu ostatných remeselníkov.

STAVEBNÝ VÝVOJ HABÁNSKEHO DOMU A DVORA VO VELKÝCH LEVÁROCH

Habánsky dvor vo Veľkých Levároch patrí medzi naše najväčšie a najzachovalejšie habánske dvory. Tvorí samostatnú, architektonicky odlišnú časť na okraji slovenskej, v čase jeho vzniku rolnickej obce.

Dvor leží pri ceste do Malých Levárov. Má dve vedľa seba situované námestíčka, na ktorých sa nachádzajú nálsiarie a najvýznamnejšie objekty. Z obidvoch námestí je prístup k potoku, kde bol mlýn a brúsiareň.

Dvor mal v čase rozkvetu vyše štyridsať objektov. Väčšina z nich, i keď prestaraná, sa zachovala dodnes.

Osobitosť architektúry habánskeho dvora vyplývala z hospodárskeho a spoločenského života habánov a z ich inétnického pôvodu.

Pôvodné habánske domy sa od domov slovenských remeselníkov a rolníkov odlišujú na prvý pohľad. Majú väčší pôdorys a viacpreistorové horizontálne aj vertikálne členenie. Zatiaľ čo slovenský dom mal na pŕzemf obytné miestnosti a v prípade dĺžsia hospodársku časť a súčieli na byvanie jednej individuálnej rozširenej rodiny, habánske veľkodomky pod jednou strechou združovali obytné a výrobné priestory a žilo a pracovalo v nich niekolko desiatok ľudí.

Skutočnosť, že habánska komunita žila vo dvore vyše tri storočia a prešla rôznymi fázami vývoja (od uzavretej náboženskej, hospodárskej a etnickej jednotky po individuálne hospodáriace rekatolizované rodiny) sa odrazila aj na vývoji habánskych domov, na ich pôdorysnej dispozícii aj stavbnom charaktere budov.

V habánskom dvore možno i dnes sledovať tri stavebné etapy. V prvej etape boli využívané objekty na prvom námeti, z ktorých sa dodnes zachovali dva objekty — veľkodom datovaný do roku 1609, tohto času čiastočne deštruovaný, a veľkodom s kapinkou.

Východná a južná strana horného námetu (pohľad zo západu) Moravská dievča F. Horová s Jozefom Štefanom Černákom, 1972. V srednej časti bola pôdorieň grófa Kollonitscha. Čierne čiarovanie: Ľ. L. P. / Foto: J. Černák /

odjed 20. storočia.

V druhej etape (od konca prvej štvrtiny 17. storočia) bolo novými veľkodomami dostavané prvé námeslie a vystavané druhé námestie. Nové veľkodomy sú orientované osou rovnobežne s námesťom.

V tretej etape boli stavenej nové osoby rovnobežne s námesťom. V Levároch — v etape, ktorá nastielovala po rozpade hospodárskeho spoločenstva — pribudli domy individuálnych rodín, ktoré sa v rôznej miere približujú domom slovenského obyvateľstva.

Tieto rodinné domy sú v súčasnosti situované pozdĺž cest, ktoré vedú k hospodárskym objektom pri potoku.

Pôdorysná dispozícia habánskych domov vo Veľkých Levároch

Pôdorysná dispozícia habánskych domov vo Veľkých Levároch má niekoľko variantov. Najstaršie habánske domy sú široké a dlhé stavby zo zložitým členením vnútorných priestorov. V ich prizemí sa nachádzali spoločné dielne, kuchyne a jedálne. Na poschodi — v podkroví boli umiestnené ďalšie dielne a malé izbičky, v ktorých správali príslušníci domácnosti.

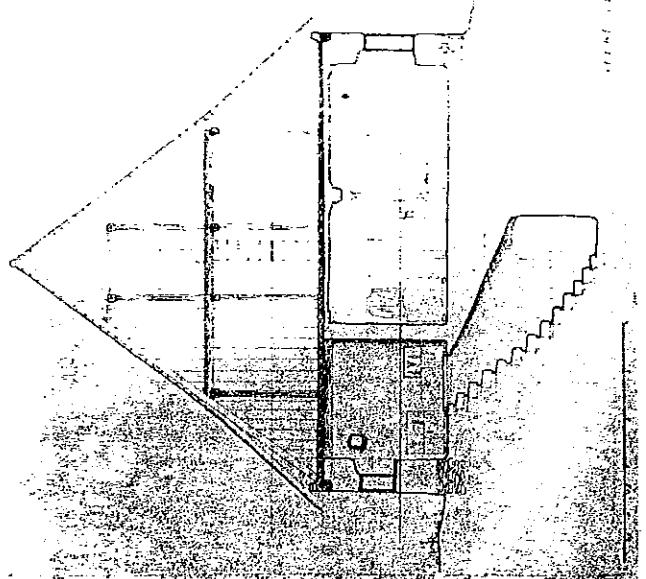
Po rozpadu habánskej komunity, keď sa utvorili hospodársky sa-mostatné rodiny, začali sa habánske domy prispôsobovať zmeneným spo-ločenským a hospodárskym podmienkam. V starších domoch priskošlo k funkčným zmenám priestorov a k rozdeľeniu veľkodomov na niekoľko bytov. V nových renesančno-rodinných domoch sa objavila aj výrobná časť nachádzala na prízemí, v podkroví boli sklady a komórky pre mladších členov rodiny, dom slúžil iba jednej rodine. Najnovšie habánske domy majú jednoduchú pôdorysnú dispozíciu so vstupnou predsiestrou, kuchyniou a izbou, bez hospodárskej časti.

Stavebný materiál

Habáni používali na stavbu domov rovnaký materiál ako ostatné obyvateľstvo. Najstaršie domy mali kamenné základy a hlinené až ječeninové široké steny vystavané z nepálenej tehly. Priestky v podkroví zhotovali z hlinou omazaného prúria alebo z nepálenej tehly, ktorou vypĺňali drevenú rámovú konštrukciu.

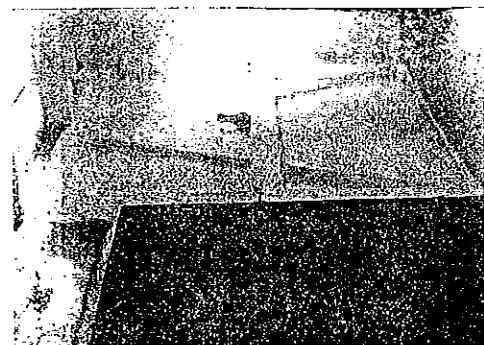
Konštrukcia krovu

Krovou habánskych striebach zodpovedala veľkej šírke domu. Habánska strecha musela byť nezvyčajne vysoká, aby malo dosta-tocný späd. Tazká stienina, hlinou impregnovaná krytina vyzadovala pevnú konštrukciu strechy a pevné mury v rohoch zosilnené šikmými masívnymi piliermi.

15. Prieskny rez veľkodomom z roku 1693 podľa Zamenovitej kritiky 1970.

16. Na bývanie pripravuje ženy
iha podkrovia príročky

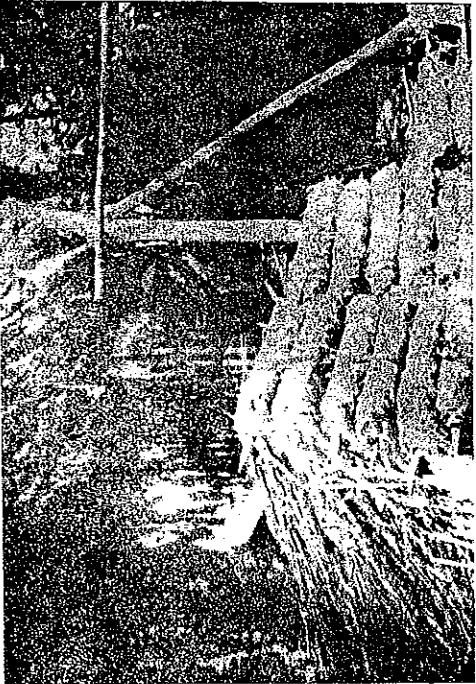
Vysoká strecha umožnila lepšie využiť priestoru v hornom poschodí, kde sa vystavovali a dohli až dole strechy. Skretnutie medzi dve poschodie je v súvislosti od šírky domu po jednici, alebo svačinu k pohybu z jednej poschodie do druhej, spoločnej čižej chodby. Prístup na poschodie bol vždy v streche, v uličnom štife, rovnako ako krajná antenka, ktorá je v streche. Obyvateľov prestavan bol vždy v streche.

Habánske strechy mali slamenú krytinu, ktorá v dne hoda vysoká dosky, od krytiny ostatného obyvatelstva, a preto sa na ľahšiu krytinu vysokú dosku pravej habánskej slamenej krytiny hoda "zhinu" v ťa v tradičnej podobe. Po rokoch náslovo storočia. Pracovný postup pri zhotovení mier až dodnes je nasledovný:

Prípravné

v dôbrevých popisoch a tiež v Pamätníknej krytinu E. Špaček so svojimi výrobkami 17. Posledný výprahový krováre leváre z roku 1933, z ktoraj citujeme:

"Poronosť na habánskych domoch si zväčša zasluhuje vysoká, lebo domy sú široké, slamené, ohňuvadorná krytba. Slamené dosky (šindľ), ktorými sú habánske domy kryté, zhотовujú sa nasledovne: Do drevenej trubie, k tomu učesu zhrozenenej, vloží sa vrstva režnej slamy, do nej murařskou varečou natáčí sa rozmočená zdrobená žltá hina. Na konci pretiahne sa drevenou kofik, presahujuce konce slamy záhad sa spať, tak že poustanie nová vrstva, do ktorej sa zas natáči slama, mohrá hina, murařskou lyzicou sa povrch uhladi. Taktto zhrozenené šindľe sa nechajú úplne vysušiť. Suché šindľe sa za presahajúci kofik pomocou slameného

17. Posledný výprahový krováre leváre z roku 1933, z ktoraj citujeme:

povrlesia uvážujú na laty krovu, aby jeden kryl druhý. Na povrchu sa výčnevala slama urovnať. Taktôž zhotovené strechy sú stálte, trpíš a ohľadzoré. Není pamätníka, že by habánska strecha zlomila.

Nehorlivost strechy a tým celého domu bola v minulosť ukratot prednosťou. Dedinu často krátki viazej postihlo neopatrnú zatíženie strechy s ohňom ako vojenške udalosti. Adam Landgraf, autor spisu habánskych strechach, preto už v roku 1772 propagoval budovanie strechy žóval (podla prekladu z roku 1801):

1. "Táto habánska strecha jeasť dokonca bezpečná pred ohňom; nebo na streche mala schwäche ohňu naktiať byť, a pôdec ní ĥneho neshô, kromē konce strechy opädenie zústanou.

2. Bytby se tak i zapálit, /kterou však jestě žádáno není přikladať/ i tedy pôdec strach, je obestri mize, o vše nemíže chtít na uzávření mizu zavřeti, což se pri objevujených strechach často skádzá.

3. Poklik se stavencu vlněný zapíši, i v tom případě habánská strecha odumí proti. Nebo strecha sa nezapálí, a tak strach, kú horec ohňu přistupuje mičomu, a no, bytby i celá voda domu shôjela a raby i strechach spadla, tedy pôdec uveruji, že plameň, ale rádži svým upadnutím takový zadisí.

4. Až od udeření hromu habánska strecha tak snadno nebude zapátrati, i tedy aby kejné stanene, sinalouč, neb vrstivene strechy.

5. Vši děti, krupočili, pŕací habánské streše žádne ublížení nedíti.

6. Jestli habánska strecha s všemohoucim plnosti a opatrností jest uvideti, i týkáčt dícuzej trvá, než objeje ne strechy.

7. Na podpradi (ploché) možou pleserau učiňene býti, a bučto k pokojnemu, i týk na misto sijajne a komory staneti. Nebo, jestli pokolit učinen buče nad izbami, i týk, že zimnočko časou kojkeno býti, u zimě bude v nám iž teplio u letě teplo u letě, i týk, a hospodarske ráfnički, obči, a potrau pro dobytek jsou u misce suštem a ūt, i týk, iž všecky teby chutobing hospodar sov hákiačky uskromniti mite!

8. Kdyby ohýbatel Uheršti, kienz obil cernoml, ale skreza dobytci, i týk, užitočnosť habánskych strech poznať, a pŕikadem linjen, akove delší, i týk, pŕíhovene miteči, aby dlužouc súmu dosiať možli, cožy i z lhot stranu tma, i týk, prospešné, a no, pŕivuk: by dobytek súli sekou krmitti, což by u nerozdručnu ruce, i týk, ku vellek pomocí sicutio.

9. Objektívne strechy musej temes kázadorene pronaopradane býti, takaž už už, habánska streše ale býedky ito rákacy, i čas zgradzit a mite je k ročnímu výroku, i týk, hospodarstvo obči.

10. Všetku slámu na poprásku poslednou možbou hospodar ku kerujiu dluži, i týk, trstiu pak a dñevo na ſindle potrebiť, na kouhivo aeb na pentie vobliži, i týk.

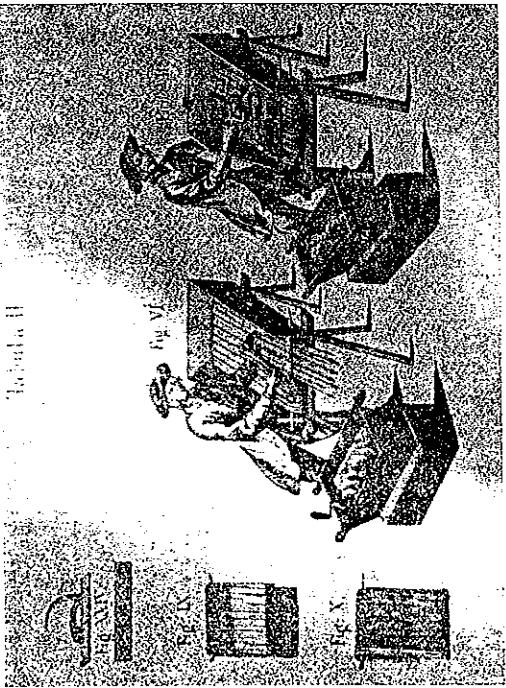
15. Vyobrazenie slámejky s malopodľahou podla A. Landgrafa z knihy Habánska je...

i u ľahú ſiúce hospodárstvu rozšíriť, i esyjby v manuē časice byli zašanované skrezi učedníci Štreda habánskych, len z neuždané do sponku slámi, delali ſtrechy a žady mina byla pleset delrem uverzeland, tyckami pŕíškenu. Ponaveda ſtedy takové ſtrechy a ſky bylo mucha potečen, a aspoň každeho treftu neb dveřeho roku nové muſeli byť uverzene, i z leb pŕíčny veľkou ſkolu takové ſtrechy ſezim spisobu, a nemá byť byli trpěli, kledeč i na to, že onu ſou samému hospodarom ſkodlivé, kdeš ples ſho ſtrecha užodig děti pŕonikne, iſaliž iž do takového domu noťak pŕide na kvaruň, tam jeho manuár ſkolu tripli.

11. Kdyby habánskych ſtrech, delčom pŕito do udeřku, neždylo, poſečené ink,

velké občana Oltrzyske domy staveti, kdyžby i na podkasi možli počítly byť uverzened,

skreto to býlo i Magistrum pŕed chomu uvezeptene, va ani neprieli nebytový tak

Napriek viacerým výhodám domáce obyvatelstvo habánsku stredu vo väčšej miere neprvazalo. Hlavným dôvodom nebola len neználosť technologie, či nedostatočná skúsenosť — stavba habánskej stavby bola ovplyvnená národnosťou na čas, pracovné sily a materiál ako obyčajne slaneciu strecha vyžadovala si aj pevnosť, a teda opäť náročnejšiu konštrukciu krovu a celého domu.

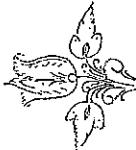
Dnešný, aj keď starobylý výzor dvora, je poznáčaný modernizáciou. Ač napriek tomu, že arí tu sa čas nezastavil, habánsky dvor sa za posledných sto rokov privíneť nezmienil. V roku 1898 v jednom bratislavskom mesačníku vysiel popis vefkovejárskeho Habánskeho dvora „... ktorý upútia svoju čistotu. Pravouholej námetstie tvoria dôležité domy s vysokými slamenými strechami, ktorých machovozelená farba priejme kontaristične so svetivo bielej mŕtvej. Na kameň sa nachádza kaplnka a vŕšičky pekných domov, zámočnícka dieleňa, „maistrari“ dom, škola a „Firma“, pôvodná keramická dieleňa (Hafnerhaus) s keramickým reliefom v Štife, ktorý pochádza ďalej zo starých „zlatých“ čias. Neuvieteľná čísiora pánaje aj vo vnútri domov. Hlinené podlahy sú vysypané pleskom. V mnohých kuchynach sa vari na svericelenej kachlach. Izby sú svetlé a využívajú. Pod ohňovzdorytnými strechami sa nachádzajú číselné komôrky „Oerterle.“

Idyllický obraz dvora sa však aj v očiach návštěvníka z konca devätnásťteho storočia pomaly stával minulosťou.

Habánsky dvor vo Veľkých Levároch v súčasnosti tvorí ucelený súbor habánskych budovských stavieb zo 17. — 18. storočia. Ich pôvodná funkcia až vonkajší vzhľad sú v rôznej miere narušené. Dvor si však dodnes zachoval pôvodný charakter samostatného sídla ľuďomickej mestníctva-rolnickej obce.

PRAMENE:

- Beck, J.: Der Anatolopanes in Tirol. Wien, 1892
 Beck, J.: Die Geschichts-Bücher der Winterthurer in Österreich-Ungarn, Wien, 1875
 Čulen, L.: Habáni a županom Slovensku. IN: Historický sborník MS, roč. III, 1945
 Edcar, E.: Habánsko keramika. Trnava, 1918
 Faust, O.: Habáni v ľahiskáček. Župin, IN: Zo starých zápisíčiek mesta Bratislav, Bratislava, 1971
 Friedman, R.: Ein Beitrag in die slowakische IN: Wiener Zeitschrift für Volkskunde, roč. XXII, č. III. — IV. Wien, 1927
 Hohberg, W. II.: Chronica Carbosa ... 1685, kap. LXXXV: Von den Wiedertaufern Kybalovič, I., Novotný, I.: Habánska tajnosť, Praha 1981
 Landgräf, A.: Habáni fidel, avagy egy igen hasznosított ... Bratislava, 1772
 Landgräf, A.: Krátké výpisau habánske slámente sitachy ... IN: Rozslnovanie o ohni, Bystričina, 1991
 Loserit, J.: Der Communismus der Hurterschen Brüder in Mähren im XVI. und XVII. Jahrhundert, IN: Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1894
 Mjartan, J.: Habánske domy vo Veľkých Levároch a Sobotskú, IN: Pamiatky a muzeá pre V. M. Bratislavu, 1959
 Sedlčák, F.: Z doby Záhorie, IN: Pamiatky a muzeá VIII, č. 3, Bratislava 1959
 Artikule Poničino, Čechu Sécovskeho Wellkých Levád [1850 — 1821], Zberky ZM archivu ZM
 Chronicon Archidiocesis Bratislavensis, archiv mesta Bratislav
 Chronik unter Bach-Bucht [1524 — 1648], archiv mesta Bratislav
 Pieskatej kúha pince Veľké Leváre, 1933, MNV Veľké Leváre
 Landský, J.: pravá výkopávky rané a pozdné habánske keramiky ve Volkach Levarach, Bratislavský místský archív, Bratislava, fond Veľkých Levára
 Fund místníctva Sobotské 1776 ŠOKA Senica
 Fotografia na plátne, KOPEŠOP Bratislava
 Fotografia NG ŠAV Bratislava, ŠOPS Bratislava
 Zberky Miestského muzea v Bratislavke
 Zberky Záhorčekovo muzea v Starici

AUTORI FOTOGRAFIÍ:

- E. DVORÁKOVÁ: 6, archiv SÚPPOP Praha
R. IRŠA: 1, 5, 9, 19, 33, 34, 35, 36, archív ZM Skalica
A. JURSA: 3, 4, 8, archív ŠÚPS Bratislava
J. MIARTAN: 17, archív NÚ SAV Bratislava
F. NOVÁK: 31, archív ZM Skalica
J. ŠAHER: 22, archív ZM Skalica
F. VRÁNA: 13, 20, 21, archív ZM Skalica
L. KISS: 16, archív ZM Skalica
D. ZBORILLOVÁ: 10, 12, 23, 24, 25, 26, 27, 28, archív ZM Skalica
AUTORI NEZNÁMI: 2, 7, 11, 18, 29, 30, archív ZM Skalica
15. KÚPSOP Bratislava
14. ŠÚPS Bratislava
- KRESBY:
- R. IRŠA: na str. 5, 43
H. LANSFIELD: na str. 32
OBÁLKA: Foto a grafická úprava R. IRŠA

Pramene sa veľmi pochvaľne vyjadrujú o veľkolevárskej habánskej ránhojičke, kúpeľníkoch a babiciach. Je to prirodzené, veď v habánskom dvore sa kumulovalo množstvo poznatkov z rôznych končín Európy a izolácia, v akej v prvých fázach habáni žili, ich nútilla riešiť si všetky problémy a zabezpečovať si všetky potreby z vlastných zdrojov.

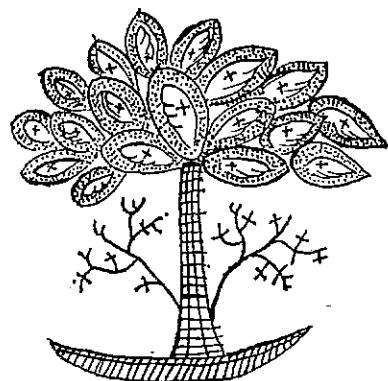
Rozhodujúcim momentom v otázkach obchodu bola novokrstenecká dogma, ktorá zakazovala kramárčenie a výčapnícke povolanie. Za čestný sa považoval len zisk z predaja produktov vlastnej práce.

Zmluvná listina povoľovala veľkolevárskym habánom nakupovať v Rakúsku, na Morave a v Uhorsku. Je prirodzené, že povozníci na cestách za nákupmi (hlavne soli, vína, železa) predávali výrobky remeselníkov. Povozníkom sa mohol stať len človek rozvážny, zásadový, čestný, ktorý „nepodlahaol zvodom vonkajšieho sveta,“ lebo na ceste sám disponoval so zverenými finančnými prostriedkami a tovarom.

Habánske výrobky sa uplatňovali aj na domácom trhu. Predaj realizovali na jarmokoch v blízkom i vzdialenejšom okolí a na pútnicích miestach. Objednávky vybavovali priamo v habánskom dvore.

Po prechode na súkromné hospodárenie sa narušila aj obchodná organizácia. O nákup surovín a odbyt výrobkov sa starali sami výrobcovia a ich rodinní príslušníci.

Ostatné remeslá Obchod

EKONOMICKÉ A SPOLOČENSKÉ PODMIEKY PRÍCHODU NEMCOV

ych Predtým ako pristúpime k sledovaniu štyroch etáp usadzova-
18. nia sa Nemcov na Slovensku, treba uviesť základné ekonomicke a
; spoločenské podnety, s ktorými v 11.-13. storočí počí obyva-
telstva v strednej Európe súvisel. V tom období totiž prebie-
- hala kríza feudalizmu, z ktorej jednotliví panovníci v stred-
18- nej Európe hľadali východiská. Krízu spôsobil rozpor medzi nás-
re- kou produktivitu polnohospodárskej práce na pôde, ktorá bola
-in- v držbe rodovej šľachty s medzi potrebami feudálnych štátov a
panovníkov. Takto situácia charakterizovala nielen jednotlivé
-lo- nemecké štaty, ale aj Rakúsko spravované Babenbergovcami,
- Sliezko a Uhorsko.²¹ Východisko sa hradalo v presadzovaní no-
-o- vých majetkoprávnych vzťahov medzi majiteľom pôdy a tými, kto-
ri na nej pracovali. Model nových vzťahov sa nášiel v prosperu-
júcich hanzových mestách, kde kvitli remeslá a fun-
-lé- govalo zásobovanie miest polnohospodárskymi produktami, dorába-
-jí- nými na okoli.

-a- Všeobecne sa označuje toto obdobie v strednej Európe ako
obdobie "pomeštania" a "podelidenia", čím sa chce vyjadriť zme-
-i- nia, na hustoty a druhu sídelnej struktúry. Majetkoprávne a spoločen-
-i- ské zmeny mali dosah na polnohospodársku a vinohradnícku pro-
-pre- dukтивu, odrazili sa v tažbe rúdy, v remeselnnej výrobe i
-v- v hutníctve.

-to-

ist Hlavné zásady nového modelu
sme

ky V polnohospodárstve pokrok nesúvisel s novými nástrojmi,
icov ale v princípe delby pôdy a v jej intenzívnejšom využívaní na
základe trojpôlného systému. Nová struktúra dierby a obrábania
pôdy sa premiestla do celého života. To znamená:
- Chotáre novozaložených alebo dosídlených obcí sa rozdelili
tak, že každý osadaik obdržal polia, lúky, pasienky a les na
drobných i na horších miestach chotára.

- Obrábanie pôdy v rámci trojpôlného systému vyžadovalo také
rozdelenie práce, aby určité pracovné úkony vykonalo v určitom
čase toho istého ročného obdobia celé lokálne spoločenstvo.

- Poloha polí, lúk a pasienkov na rôznych miestach chotára si vyžadovala vytvoriť takú siet ciest, ktorá by zaručovala prístup k nim bez poškodenia susedových polností a zároveň umožnila spojenie nielen s centrom, ale aj spojenie každého dvora s jednotlivými časťami chotára.
- Logické prepojenie usedlostí na chotár zaručovali dva druhy pôdorysnych typov sídiel. Sídla so zástavbou okolo ulice, návsi alebo námestia mali v chotári záhonové usporiadanie polnosti. Druhou alternatívou bolo retiazová zástavba, ktorú charakterizovalo zárubkové usporiadanie polnosti /za domom nasledovali za sebou lúky, polia, pasienky a les/.²²
- Usedlosti, dvory a domy boli riešené tak, aby priestorové diereferencovaný dom /izba, pivovor, komora/ umožňoval život a pracu rodiny; radenie hospodárskych priestorov a dielni vo dvore alebo v chotári malo zase dosegne kolobeh práce.
- Spoločenský a verejný život v takýchto sídlach prebiehal na vodných priestranstvách ulice, náveis alebo námestia. Druhá časť spoločenského života predstavoval náboženský život, ktorý spojený s liturgiou sa konal v krytých priestoroch kostolov. Tieto v zmysle ideologie doby obdrželi v lokalite centrálnu alebo dominantnú polohu. Kostoly ne sa ľahko preberali až rad verejnoprávnych funkcií.²³
- Protože zemepán sídlil často mimo lokality, jeho zástupcom sa stal lokátor /soltys/, ktorému pripadla aj nízka právna moc /menšie regálne právy/, napr.: právo mletia a výčapu. V dôsledku toho sa okolo pribytku dedičného richtéra začalo vytvárať ďalšie centrum svetského života.

Takéto majetkoprávna a sídelná organizácia sídiel pretrvala na Slovensku až v ďalších storočiach. Nový stimul získsala v 16. a 17. storočí, kedy mnogé poddanské dediny a mestecčká v súvislosti s tureckými vojnsami dostali právo voliť richtéra i súršie predstavenstvo obce. Všeobecne však obecná samospráva na čele s richtérom a obecnými funkcionármi bola uzákonená v Uhorsku v poslednej tretej 18. storočia. Odvtedy charakterizuje u nás verejný život vidieckych sídiel.

Názvy nových sídiel

Nové sídelné princípy boli spojené aj s novým názvoslovím obcí. Názvy sa prestali odvazovať od majitela pôdy, dosťávali pomenevania podľa lokátora alebo sposobu zisťovania novej pôdy získaním, čo v slovenčine viedlo k názvom spojenym so slovenskou, lehotou, v remčine s Koncovkou - hau-häu, v maďarskine s Koncovkou - vágass. Otázky tohto druhu na trojjezycnej topónymii Spiša a Košickej kotlinky preukázal B. Varsík. Na základe lingvistickeho rozboru, prehodnotenia archíválií a archologickej dokladov poukázal na složitosť interetnických vzťahov Spiša v 12. - 14. storočí, kedy sem prichádzali Nemci. Tak napríklad stará lokalita Vrbov, odvodensá v slovenčine z prírodného prostredia, dostala po príchode Nemcov nový názov podľa lokátora a zácale sa po nemecky volať Manshardsdorf. Spišská Nová Ves svoj starý názov odvodený od charakteru miestna si zachovala len v maďarskom názve Iglióf /Ihlany/ a pre novú lokalitu sa utvoril názov Zipserneudorf, slovakizovaný na Spišskú Novú Ves. O slovenicite starej osady svedčí však pomenovanie jednej z ulíc ako slovenskej. Podobne sa stalo i v Bardejove, kde o starom prednemackom osídlení svedčí názov Slovenská ulica. V okolí Kremnice vŕtčina obci založených na základnom práve obdržala názov podľa lokátora /Johannesberg/ alebo podľa kláštoria koncovkou - "hau", häu, napr. Sklené-Glässerhau /bližšie pozri priložený zoznam obcí s nemeckým obyvateľstvom na Slovensku/.

Moznosti modifikácie nového modelu

Právne a ekonomicke zásady nového modelu bolo možno modifikovať podľa druhu práce, prírodných a klimatických podmienok prostredia, v ktorom nové sídla vznikali, alebo sa staré prebudovávali. Jedným z variantov bolo právo vinohradníckych miest tzv. "pergrecht", ktorým sa riadili nielen Bratislava, Pezinok, Modra, Jur, ale všetky vinohradnícke lokality počúť Rakúskom /napr. Kremsoom, Viedeň/, južnou Moravou až po Budín. Právo, ktoré tiež lokality získali, búvalo s možnosťou pôsobenia hospodárstva, to znamená s odpresejom nadprodukcie vína, čo v záplati viedlo k rozvoju obchodu a remesiel. Intenzifikácia vi-

nohradníctva si využadovala pomerne značný počet pracovných sil, vývar; v Rumunskej Kluž, Brašov, Sibin; v Rakúsku Viedeň, Krems, čo malo nutne za následok plánovité zakladanie vinic a lokality, Heinburg a pod./. Do slobodé týchto miest patrila výroba rých- ktoré sa touto prácou zaoberali. Produktivita špecializovaných tŕna, cirkevná senospráva a mestská škola. Tie mestá, ktoré pracovných postupov využadovali, že na jar a na jeseň bol na ob-podliehali priemo kráľovi, mali zaručený slobodnejší vývin ako robenie vinohradov potrebný pomerne veľký počet pracovných sil. Zemepánske, ktoré zvyčajne po začiatku rozvoji zakrneli. No- Tieto zisťovali za odmenu z okolia, pripadne sa na túto prácu vý rozmach zaznamenali ešte v dobe tureckých vojen, kedy zemepá- zjednávali sociálne slabšie vrstvy mestského obyvateľstva.²⁴

Aj beničke mestá mali nielen u nás, ale i v Čechách, Ra- kúsku a Sedmohradsku, svoje právno-ekonomicke špecifiku. Ty- kal sa baníckeho podnikania, ktoré okrem Gemera bolo vászinou Slovenska. Na základe skutočnosti, že starý model v 17. sto- ročí v nich inovovali, stali sa dôležitým ohnivkom v sprostred- obce podľa toho prve nazvali waldburgerskými alebo gründler- skými mestami /npr. Dobšiná, Gelnica, Smolník, Vondrišel, Štós/. Banski podnikatelia mali právo zakupovať si domy na ná- mestí a spolu s ríchťom riadiť mesto. Špecifíkom vývinu Uhorska je skutočnosť, že aj napriek značnému nerastnému bohatstvu domáci podnikatelia nevedeli preniknúť na zahraničné trhy. Sta- lo sa tak až na základe ranokapitalistických podnikatellov, augšburských Fuggerovcov a domáčich Thurzovcov.

V polnohospodárstve sa rodina stávala organizátormi práce a stala sa v zásobovaní sebestačou. Špecializovala sa práca žien a mužov, mladých a starých, a to nielen v dome a na poli, ale aj v súvisiach s jednotlivými druhami a postupmi domácej práce. V tomto čase sa upervnila pozícia ženy-matky, ktorá pri- padla značná časť organizácie práce, spojenej nielen s varením a osádením rodiny, výchovou detí, ale i pestovaním zeleniny, miliečnym hospodárstvom, tkánim a pod. Mužská práca sa viazala na pôsobenie mimo domu /na poli, v lese, v dielni, i v obci/. Doprá práci sa dievča a chlapci priúčiali v rámci rodiny už od detstva. Na tomto základe vznikla a ďalej sa rozvíjala nie- len veršká časť nemeckých, ale i slovenáckych a maďarských dedín na Slovensku, založených alebo prebudovaných v priebehu 13. a 14. storočia.

V mestských sídlach právo bolo prispôsobené aj potrebná restu remesiel a obchodu, a to najmä v tých lokalitách, ktoré leželi na dôležitých obchodných cestách /na Slovensku, napr.: Bratislava, Levoča, Žilina, Košice, Prešov, Bardejov; na Morá- ve Mikulčice, Breclav; v Maďarsku Euba, Šopron, Gyor, Mobsorjó-

nohradníctva si využadovala pomerne značný počet pracovných sil, vývar; v Rumunskej Kluž, Brašov, Sibin; v Rakúsku Viedeň, Krems, čo malo nutne za následok plánovité zakladanie vinic a lokality, Heinburg a pod./. Do slobodé týchto miest patrila výroba rých- ktoré sa touto prácou zaoberali. Produktivita špecializovaných tŕna, cirkevná senospráva a mestská škola. Tie mestá, ktoré pracovných postupov využadovali, že na jar a na jeseň bol na ob-podliehali priemo kráľovi, mali zaručený slobodnejší vývin ako robenie vinohradov potrebný pomerne veľký počet pracovných sil. Zemepánske, ktoré zvyčajne po začiatku rozvoji zakrneli. No- Tieto zisťovali za odmenu z okolia, pripadne sa na túto prácu vý rozmach zaznamenali ešte v dobe tureckých vojen, kedy zemepá- zjednávali sociálne slabšie vrstvy mestského obyvateľstva.²⁴

Aj beničke mestá mali nielen u nás, ale i v Čechách, Ra- kúsku a Sedmohradsku, svoje právno-ekonomicke špecifiku. Ty- kal sa baníckeho podnikania, ktoré okrem Gemera bolo vászinou Slovenska. Na základe skutočnosti, že starý model v 17. sto- ročí v nich inovovali, stali sa dôležitým ohnivkom v sprostred- obce podľa toho prve nazvali waldburgerskými alebo gründler- skými mestami /npr. Dobšiná, Gelnica, Smolník, Vondrišel, Štós/. Banski podnikatelia mali právo zakupovať si domy na ná- mestí a spolu s ríchťom riadiť mesto. Špecifíkom vývinu Uhorska je skutočnosť, že aj napriek značnému nerastnému bohatstvu domáci podnikatelia nevedeli preniknúť na zahraničné trhy. Sta- lo sa tak až na základe ranokapitalistických podnikatellov, augšburských Fuggerovcov a domáčich Thurzovcov.

V polnohospodárstve sa rodina stávala organizátormi práce a stala sa v zásobovaní sebestačou. Špecializovala sa práca žien a mužov, mladých a starých, a to nielen v dome a na poli, ale aj v súvisiach s jednotlivými druhami a postupmi domácej práce. V tomto čase sa upervnila pozícia ženy-matky, ktorá pri- padla značná časť organizácie práce, spojenej nielen s varením a osádením rodiny, výchovou detí, ale i pestovaním zeleniny, miliečnym hospodárstvom, tkánim a pod. Mužská práca sa viazala na pôsobenie mimo domu /na poli, v lese, v dielni, i v obci/. Doprá práci sa dievča a chlapci priúčiali v rámci rodiny už od detstva. Na tomto základe vznikla a ďalej sa rozvíjala nie- len veršká časť nemeckých, ale i slovenáckych a maďarských dedín na Slovensku, založených alebo prebudovaných v priebehu 13. a 14. storočia.

V mestských sídlach právo bolo prispôsobené aj potrebná restu remesiel a obchodu, a to najmä v tých lokalitách, ktoré leželi na dôležitých obchodných cestách /na Slovensku, napr.: Bratislava, Levoča, Žilina, Košice, Prešov, Bardejov; na Morá- ve Mikulčice, Breclav; v Maďarsku Euba, Šopron, Gyor, Mobsorjó-

Slovenko-nemecké vzťahy sa v mestách začali meniť v 15. a 16. storočí, kedy mestá charakterizovala prosperita a pri- nohospodársky výdiek úspech. V dôsledku toho vidiecke obyva- telstvo začalo prísť do miest, kde hľadalo nové uplatnenie. Výsledkom tohto stiahovania je slovenskácia miest, čo dokazujú priesvietské obyvateľov miest tej doby, hľavne však trojazyč- ne vedené mestské obchodné knihy /pozri pozn. 18/. V dôsledku tureckých vojen a s tým súvisiacimi potrebami sa začiatkom 17. storočia postupne začala narušovať privile- govanost nemeckého patriciátu, ktorý pochádzal z rôznych kon- cín Európy a práve tak u nás, ako aj v Maďarsku, Sedmohradsku a Rakúsku sa dorozumieval nemčinou.²⁵

Spoločenské a siedelné diferenciácie Rôznorodosť práce a s tým spojené právne predpisy viedli v ňade tam, kde sa priesiel, k vytvoreniu nových zamestnaní a značnej spoločenskej diferenciácií. Celý rad nových zamest- nani, ktoré využívali vodnú energiu, alebo znečisťovali prostredie, sa smeli zriadať len mimo centier na okraji lokalít /napr. mlyny, hutky, garbiarne a pod./. Nová Špecializácia práce sa od- razila aj v názvoch ulíc, čo sa dodnes zachovalo nielen v Bratislave, Prahe, Viedni, Budine, ale i v Kežmarku, Levoči, Ban- skej Bystrici a pod. V súvislosti s obchodovalím vznikli nové transportné zamestnania a pohostinstvá. S restom školstva nasta- la diferenciácia na profesorov, kantorov, žiakov, študentov;

s potrebami liečenia vznikli nielen feličari, ale i kúpelníci, lekári a lekárničci; s potrebami mestskéj a štátnej správy rástol počet a diferenciácia notárov a písárov; s rastom záberov sa rozširoval počet hercov, hudecov, kaukliarov. Mimo centra na okrají sídiel sa umiestňovali nevestince i verejné kúpele. Diferenciácie práce viedla k vzniku protikladov: na jednej strane sa v mestách vytvorila trieda vlastnucu patričiatu, na druhej strane nerástli rady námezdne pracujúcich, ktorí ako bezemkovia obyčajne bývali na okrají miest /napr. v Spišskej Novej Vsi a v Kežmarku v tzv. Želiarskej ulici/. V Bratislave vinohradnícku kopáči žili v okolitých dedinách alebo v dvorových bytoch bočných mestských ulíc.

Vo variantoch uvedených delba práce, sidelné princípy a spoločenská diferenciácia existovala všade tam, kde sa v strednej Európe zskladali v 12. - 14. storočí mestá a dediny na základe zákupného /emfytutického/ práva, teda nielen u nás, ale i v Dolnom Rakúsku v madarskej, chorvátskej, rakúskej a moravskej časti Pannónie i v Sedmohradsku. /Parealeky existujú aj v Sliezku, pretože ich však menovite nepoznám, zatiaľ e nimi nepracujem./

Celkovo na základe nami získaných porovnaní a tých, ktoré uvádzajú zahraničná odborná literatúra, ekonomicke, spoločenské a kultúrne zmeny, ku ktorým došlo na základe nového modelu a osídľovania niektorých regiónov strednej Európy, možno charakterizovať nasledovne: Po usadení postupne došlo k symbioze domáceho staršieho podhobia a novými spôsobmi života a práce. Nositelmi noviniek boli však nielen Nemci z rôznych časťí Nemecka, ale aj Česi, Taliansi, Francúzi, ba aj domáce obyvateľstvo.

Symbioza sa prejavila v odevе, bývaní, v remeslach i v právnom systéme. Inými slovami možno konštatovať, že do domáceho kultúrneho systému sa dostali nové prvky, ktoré spoluvažívaním so staršími záčali postupne nadobúdať tvarovú i funkčnú obmenu. K takýmto prienikom však došlo nielen v prvej etape dosídľovania Uhorska a Slovenska v 12. - 14. storočí, ale i v ďalších etapách dosídľovania.

ETAPY OSÍDĽOVANIA NEMCOV NA SLOVENSKU

Banská etapa - 13. a 14. storočie

Prvú etapu tohto osídľovania obyčajne odborná literatúra zahŕňa pod pojmom "nemecká kolonizácia". Tento názov pokladáme za príliš jednostranný, pretože neberie do úvahy príčiny spočívajúce v ekonomických a spoločenských pomeroch, ale len následok, ktoror tieto príčiny vyvolali, a to etnicitu časti nových osadníkov.

Pre túto jednostrannosť a z nej pramene precenenia etnickej zložky a nedocenenia hospodársko-spoločenských príčin, sa v odbornej literatúre zčinná odmietat a nahradzovať termínom prívržencov. U nás nový ekonomicko-spoločenský model dôsledne záčiel uvádzať do života: Béla IV. po katastrofálnej bitke pri ríčke Slanej, kedy stroskotala obrana Uhorska na základe neochoty rodovej štachty, ktorá sa Bélovym reformami cítila ohrozená. Prehraná bitka Tatárom umožnila prístup do Slovenska. V rokoch 1241 - 1242 prenikli na Slovensko "obyvatelia zdecimoveli." Dosídľovanie prebiehalo hlavne v mene jihodných-horeckých regiónoch a opierało sa o právo prezatézozeského mesta. Magdeburgské právo poznaло inštitúciu dedičného, záklupného richtára, preto sa v mestách založených na tomto práve vyuvinula osobitná funkcia mestanostu, ako mestanmi voči leného funkcionára, ktorý mal administratívno-správne právomocií. Súdnu-právomoc mal dedičný richtár. Tomu zodpovedali aj dva zborov - sudsckovský a administratívno-správny. Na Slovensku /v Uhorsku/ bol tento právno-ekonomický model známy ako krušinské právo. Norimberské /na Slovensku ako košické/právo/ poznało inštitúciu voleného richtára a poradnym a spoluuroznochujúcim zborom príslušných s administratívnymi a sudnými právomocami. Norimberská právom sa riadili Bratislavou, Košicou, Komárno, Bardejovom a Rimavskou Sobotou, čiastotne Prešovom, Žiline. Žilina mala do roku 1369 tešínske právo, ktoré pod názvom Žilinské právo prevzalo viaceru miest a obcí na severozápadnom Slovensku. Na Slovensku bolo viaceru právnych okruhov /trnavský, Žilinský, Krupinský, levočský/. V redukovanej podobe sa

prévo s dedičným richtárom - šoltýsom uplatnilo aj pri zekladaní nových Šoltýskych dedín, alebo i pri prestavbe starších. Na základe tohto práva panovník i mnohí feudáli dosidili hľavne regióny bohaté na rudo a drevo. V tom čase vznikla však nielen výšina lokalit s Nemečami na Slovensku, ale i značná časť slovenských. Na základe skutočnosti, že lokátorom bol obyčajne Nemeč, ktorý usedil na novom mieste domáčich i cudzích kolonistov, sa vyvinul názor, že tento pohyb, prebiehajúci hľavne v 13. - 14. storočí, súvisí s prevahou nemeckej etnicity osadníkov. Hlbkova analýza niektorých šoltýskych obcí s miest však poukázala na skutočnosť, že okrem troch powerne kompaktných regiónov a benických i obchodných miest s nemeckým obyvateľstvom, možno hovorit len o rozptyle nemeckých rodín, ktoré do nových i prebudencích sídiel príšli spolu s rodinami slovenskimi, rusínskymi, maďarskými a pod. Nemožno však nevidieť, že aplikovaný model, ktorého reálizátorom bolo obyvateľstvo rôznych národností, malo takú životnosť, že pretrvalo osem storočí a na základe možnosti modifikácie vplyvalo na staršie i na mladšie sídla na Slovensku.

Druhá etapa – 16. až 17. storočie.

Druhá etapa osídľovania nemeckého obyvateľstva na Slovensku súvisí s protireformáciom, hnutím v Európe. Liberálnejšie povery na Slovensku lákali prenasledovaných z rôznych končín Európy. V tom čase sa náboženskí exulantí z Rakúska a Bavora, ake usadili v Prievoze, v Moste, na Ostrove, v Samorine a v okolitých obciach. Väčšina lokalít, kde príšli, bola však založená v 13. storočí, o čom svedčia nielen archíviale, ale aj zachované románske kostoly.

Druhá etapa istej etapy súvisí s radikálnou náboženskou sekou, novokrstencom, u nás zvaných Habáni. Sekta vznikla vo Štajersku roku 1524, odstúpením od učenia Zwingliho. Fopáriké sedlickej vojny bola sekta z materských krajín / južné Nemecko, Štajersko, Holandsko a ďalšie / ako burítská vynasá. Na Slovensko príšli roku 1545 zo zemí habsburgskej monarchie, kde v tomto čase začalo ich prenasledovanie. Usedzovanie im umožňovali nekstolíčki zemepáni najmä z hospodárskych príčin,

protože z dokonelých habánskych výrobkov plynul penstvu známy zisk. Do konca 16. stor. sa na Slovensku usedli v 12 obciach: Sobotiste / 1546/, Brodské, Holič, Kátov, Dolné Orešany / 1547/, Boraský Jur, Moravský Ján, Gbely, Kopčany, Popudiny / 1551/, Veľké Leváre / 1588/. Názov dostali podľa veľkých domov a dvorov / Haushaben-habán/, ktorými sa vyznačovali. Ďalšia skupina prišla na západné Slovensko po Bielej Hore z Moravy do obcí Višňovce, Čachtice, Trenčín / 1622/, Senica, Chtelnica / 1623/, Dechtice, Dobrá Voda / 1626/, Častá / 1664/, Soblahov, Dubnica, Trenčianska Teplá / 1622/. Usedzoveli sa vo väčších skupinách i ako rodiny. V tomto období sa na Slovensku usedlo okolo 3-4 tisíc Habánov. Priniesli dokonalejšie výrobné postupy najmä v keramike / džbánkárstvo, majolika/, v kovorobných remeslach / nožiarstvo, kováčstvo/, v spracovaní kože, vo výrobe súkna. V dvoch lokalitách / Veľké Leváre a Sobotiste/ sa dodnes v rámci slovenskej obce zachovali samostatné urbanistické celky Habáncov. Malí vlastní obecní, náboženskí a školskí samosprávci predaj povolený v ťiršom okolí. Od slovenského okolia sa odlišovali rečou / samostatný nemecký dialektom/, odevom, rodinným a verejným životom, stavbou domov, bývaním ako aj názormi na krásu koreniacimi v náboženskej etike. Ich výrobky v prvom rade mali mať technickú dokonalosť a učelnosť, dekor nesmel prekryvať učelnú strohlosť. Po strate mestských a šlachtických odberatelia začali hrať nové odbytisko tovaru. V 18. storočí ho, hľavne čo sa týka majoliky, našli medzi Tudovými vrstvami. Výrobky prispôsobovali ich dekoratívnemu čítaniu. Odbyt nožov a kôs ameroval aj do rakúskeho podunajska. Centrami tohto vývozu sa stali Veľké Leváre, Brodské a Devín. Habáni začali splyveta so slovenským okolím v súvislosti s rozkľodom svojich komún, k čomu došlo v priebehu 18. storočia.²⁶

Po porážke na Bielej Hore na severné a západné Slovensko prichádzalo nielen nemecké obyvateľstvo, ale i náboženskí exulantí z Čiech a z Moravy / mapa 2/. Boli nielen vynikajúcimi učiteľmi ale aj remeselníkmi, ktorí prebrávili tlačiarenské remslo na západnom Slovensku / Žilina, Púchov, Nové Mesto, Skalica a pod./.²⁷

Tretia etapa – 18. storočie

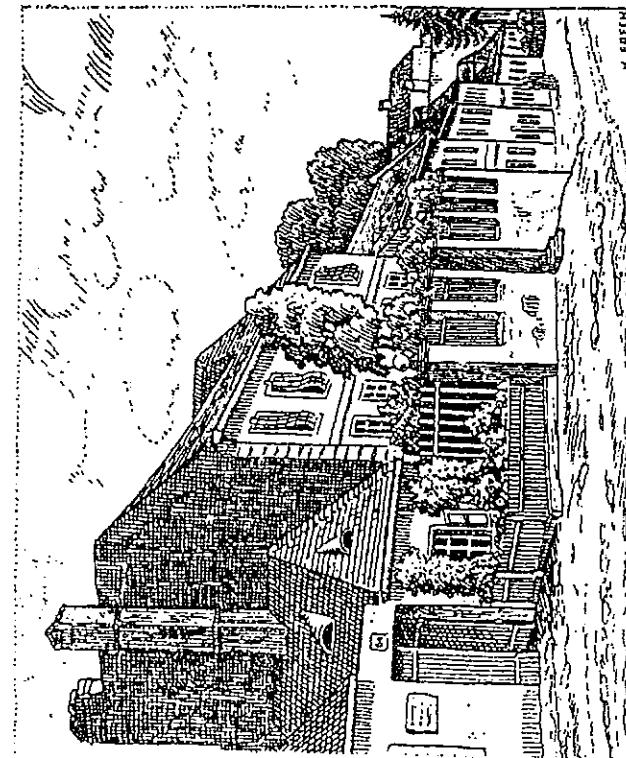
Tretia vlna nemeckého obyvateľstva prišla do Uhorska potureckých vojnach, kedy sa Slováci, Nemci, Maďari kolonizovali do rozsiahleho územia medzi Dunajom a Tisou, zvané Dolné Sloboskovo, v súkromí priamo nazývali. Pri výskume a hodnotení kultúry dolnozemských Slovákov ju však treba poznať. Pre charakter kultúry troch primestských-bratislavských obcí: Rusovce, Čunovo, Jarovce je dôležitý fakt, že do roku 1946 patrili do Mošonskej župy, ktorá bola v príbehu 18. storočia dosídlená Nemcami, čím spomínaná župa v 19. a začiatkom 20. storočia patrila medzi župy s nadpolovičnou väčšinou nemeckého obyvateľstva. A tak sa stalo, že v troch bratislavských primestských obciach k maďarskému, slovenskému a chorvátskemu obyvateľstvu v 18. storočí pribudli aj Nemci /mapy 1, 2/.

V tom istom čase pozývali zemepáni nemeckých špecieliatov, ktorí mali pomôcť zaviesť nové pracovné postupy v chove dobytka a tkani. Prichádzali z okolia Hannoveru, Brém, z Pruska, Švábska a zo Silezka. Na Spiši pre rodiny týchto špecialistov postavili zrubové domy a pridelili im okrem pôdy i dobytek. Mali tu zvierať spôsoby tkania a chov dobytka /nepribytok/. Mali tu zvierať spôsoby tkania a chov dobytka /nepribytok/. Majerovciach a v niektorých ďalších obciach okresu Stará Lubovňa. Ďalšie rodiny sa usadzovali v Malých Karpatoch, kde zavádzeli intenzívne spôsoby spracovania dreva. 29

Štvrtá etapa – 19. storočie

Táto posledná osídlovacia etapa Nemcov na Slovensku súvisí so sekulárnim manufaktúr a priemyselnými podnikmi v 19. storočí. Nemci, ale aj Česi a Taliansi sa usadzovali v priemyselnych osadách, napr. na Horáckom, pri textilkách v Kežmarku, Rybárpoli, Haliči, pri strojárni v Trnave, pri zlievare "pri podnikoch Dynabrezej, Krompachoch, elektro Bratislavského hľavne miaka", "Stollwerck, Apolka a pod., Taliansi prichádzali hlavne v súvislosti so stavbou železníc, tunelov a mostov. A tak v priemyselných osadách žilo pospolu obyvateľstvo viacerých etník. V dobeach nacionálneho vyostrovania spoločné sociálne problémy etník nesmeli byť otázkami etnickými. 30

Lokalitu s najmladšou vlnou nemeckých kolonistov sú Černany, okr. Topoľčany. Roku 1860 sa do chotára staršej obce začípili presidlenci z okolia Hannoveru a Oldenburgu. Táto moderné malá agrárna obec je pre nás ēslovenie dôležitá tým, že sa v podobe pamäti zachovali písomné doklady nielen o spôsobe presídlenia /prípravy, odberky a cesty nemeckých osídlencov/, ale i záznamy o charaktere života v novej domovine i správy z roku 1945 o odšumutí časti obyvateľstva zo Slovenska, sko i doklady o akulturácii tej časti obyvateľstva, ktoré na Slovensku po druhej svetovej vojne ostalo. 31

4

MESTSKÝ REGIÓN NEMECKÝCH SÍDIEL NA SLOVENSKU

Tri geografické regióny nemeckých siediel na Slovensku predstavujú aj tri kultúrne celky s viacerými kultúrnymi sub-regionmi. Odlišnosti medzi nimi vznikli v súvislosti s viacerými okolnostami. Patria medzi ne doba osídlenia, privilegia, druhý práce a zrejme aj miesta, odkiaľ príšli. Germanisti na základe znakov, ktoré sa v dialektoch týchto troch regiónov vystavaly usadené na Slovensku, pochádzalo z dvoch nemeckých nárečových oblastí: znaky východohornonemeckých dialektov /hlavne bavarského/ rozpoznali v okoli Bratislav, Pravna a Kremnice; znaky dialektov stredohornonemeckých nárečí na Spiši. Historický rozbor textov však dokazuje, že prišli z rozhodnej končin Nemecka a v Uhorsku /na Slovensku/ sa rešou s kultúrou prisposobili vŕškine. /S podobnou situáciou sme sa stretli aj pri utváraní kultúry dolnozemských Slovákov./ Ku pretrženiu znakov uvedených dvoch dialektogických celkov prispeli obchodné styky, pretože Bratislava, Štiavnica i Kremnica mali kontakty s podunajskými Nemcami a čípiačmi so Sliezskom, Šasťou ako s nemeckým obyvateľstvom ďalších regiónov. Výnimku tvorili kontakty Spišiakov a Kremničanov so sedmohradskými Nemcami. V týchto kontaktoch zohralo dôležitú úlohu nielen obchôdza-venie a spracovanie kovov, ale aj náboženstvo a školstvo /k- ranizmus a reformačné školstvo/.³²

Brettelovský region

V užšom i širšom okolí Bratislav a západného Slovenska v súvislosti s osídlovacími vlnami a jednotlivými druhmi prásťa vývinulo päť subregionov, ktorých kultúra bola často variantou kultúry miestnych Slovákov, Chorvátov a Maďarov.

v troch rečiach pôsobil medzi bratislavským robotníctvom a mali zamestnancami. Podobnú úlohu mal aj mladší robotník dosť postavený v medzivojnovom období v Prievoze. Tento integratný vývin sa narúšil roku 1939, kedy z Bratislavu odsunuli Čechov vystahovali Židov a do ich bytov nastahovali Nemcov z okolia /hlavne z Petržalky/.³³

Doklady tohto spolužívania väčšie dodnes možno sledovať v solitéroch, ktoré sú viac náhodou ako úmyselne zachovali v starej Bratislave. Pomocou datovanej ikonografie možno zieti, že štítové typy domov bratislavských predmetstí /Unker-mandl i Vydrice, Suchého Mýta/ existovali vo variante v okolitých slovenských, chorvátskych i maďarských dedinách do polovice 20. storočia. Podobne je tomu tak aj s odvetvom, ktorý možno sledovať na grafikách Bratislavu z konca 16. a zo 17. storočia. Grafikami doložené súkenné sukne, plátenné zástery, rukávce, výšivky a zavítie v ohmene tvorili do začiatku 20. storočia základ slávnostného odvetva slovenského i chorvátskeho okolia.³⁴ Trojrozmerné doklady kultúrnej špecifity mesta i symbózy s okolím sú uložené v Mestskom múzeu Bratislavu a vo Vajnor- skej izbe.

Západná časť Žitného ostrova sa stala domovom nemeckého obyvateľstva v ôsmich obciach: Vrákuňa, Frievoz, Most na Ostrove, Nové Rovinky, Jánovská, Nové Košariská, Šemorín, Kvetoborov. Nemci sa priestahovali do starých sídiel v 16. storočí v súvislosti s protireformáciou v Rakúsku a Bavorsku. Od maďarského a slovenského obyvateľstva sa odlišovali hľavne rečou. V súčasnej dobe težko rekonštruovať charakter ich kultúry, lebo po osnutí Nemcov sa zachovali len formy sídiel a hľavné typy domov. Typove sú ich obydlie nelišilo od Štitových klasicistických domov postavených z kameňa alebo nepálenej hliny, ktoré v tomto subregióne obývali Slováci a Maďari. Do polovice 20. storočia sa domy tohto typu zachovali v Prievoze i v strednej časti západného Žitného ostrova. Lokality s nemeckým obyvateľstvom ležiaci juhovýchodne od mesta, majetko-právne patrili Bratislavskému hradu. Hlavnym zamestnaním bolo polnohospodárstvo a v okoloch susediacich s Bratislavou i práca v meste. Vývin bol preprušený po roku 1945 vysídlením. Do bývalých nemeckých a maďarských obcí sa nastahovalo obyvateľstvo zo severozápadného Slovenska o stavbe priestranných domov, ktoré si osadníci po vzo-

veneka /napr. z Čiemišan/. V súčasnej dobe medzi špecifikou tohto subregionu patria nielen prosperujúce štátne majetky a jednotné rolnicke družstvá, ale aj skutočnosť, že napr. časť výsiváčiek a krajčírok čícmianskych krojov pracujúcich pre UĽUV žije v Moste na Ostruve.

Zamestnaním obyvateľov obci z bývalej Mošonskej župy /Rusovce, Jarovce, Čuňovo/ bolo hlavne polnohospodárstvo,

v Čuňove i chov koní pre lodnicke účely. Charakter Čuňovej kultúry tohto subregionu prezentovalo Mestské múzeum Bratislavu v roku 1974 na výstave venovanej Čuňovej kultúre veľkej Bratislav. Vtedy na výstave nebolo dostaťok skúseností, ani priestoru na vysvetlenie interetnického špecifika subregionu. V súčasnej dobe s odstupom času však možno konštatovať, že sústredenie a vystavené doklady až napriek svojej nekompletnosti na tieto vzťahy predsa poukázali. Dnešné výskumy sa sústredujú skôr na charakter Čuňovej kultúry Chorvátov, ako na interetnické vzťahy troch etník tu do roku 1946 žijúcich.

Habáni žili kompaktne alebo roztratené v desiatkach dedín západného Slovenska /mapa 2/. O ich kultúrnom špecifiku sú zmiňili v stati venovanej druhej etape osídlovenia, kedy Habáni prišli na Slovensko.³⁵

Malokarpatskí drevorubaci /około 500 ľudí/, pôsobili od 18. storočia v zemepánskych lesoch. Usadzovali ich tu ako špecialistov pre prácu s drevo. Panstvo pre nich postavilo ubytovacie v podobe drevnych rastorých domov a dvoma až štyrmi bytmi /izba, pivtor, kuchyňa a komora/. Ich kultúrne špecifiku dokladá literatúra len o Rubu fantastického rozprávania i viedrou v existenciu fantastických bytosťí. Do roku 1918 súli embulentných učiteľov, ktorí obchádzali samoty za cieľom výuky. Po roku 1918 v súvislosti so zrušením takéhoto systému výuky, nemecké deti začali navštěvovať školy v najblížsich slovenských lokalitách, čo viedlo k postupnej slovakizácii drevorubacích malokarpatských rodín.

De bratislavského regiónu možno zaraďť aj obce Čermany, Topořany, ktorá je najmädšou z bývalých lokalít s nemeckým obyvateľstvom na Slovensku. Bola dosídlená Nemečmi z okolia Hanoveru a Oldenburgu roku 1860. Miestne doklady hovoria o stavbe priestranných domov, ktoré si osadníci po vzo-

re tých, ktoré zanechali vo svojich rodiskách, tu postavili. Na Slovensku ojedineľu výrobu drevačov osadníci doriesli tiež z vlasti. Rozprávanie zo života bolo zaznamenané miestnou učiteľkou a uverejnené A. Čamernom /cit. dielo I. str. 15-44/. Pre nás sú tieto záznamy zaujímavé aj tým, že sa v nich konkrétna písce o procese povojinovej akulturácie tých nemeckých rodín, ktoré na Slovensku zostali.³⁶

Charakteristika bratislavského nemeckého regiónu spočíva v nasledovných dvoch kultúrnych prejavu: v meste a prímešt- ských osadách vo vinohradníckej, remeselnickej a lodíarskej kultúre, ktoréj obdobu možno nájsť nielen v susedných slovenských, maďarských a chorvátskych dedinách, ale i v dedinách pennónskych, rakúskych, juhomoravských a maďarských. V 19. a v 20. storočí nadobudla charakter robotníckej interetnickej kultúry. V súčasom zázemí to bola i polnohospodárska kultúra, ne utvárená ktorouj dnes ľahko dešifrovať prínos jednotlivých etnik žijúcich na západnom Slovensku v okolí Bratislav. Mestskí nemeckí rozprávaci uprednostňovali miestne a historické povesti, na rozdiel od nemeckých rozprávach z drevorubačského prostredia, kde obľubovali poverové rozprávanie spojené s vierou v nadprirodzené bytosti. Mesto Bratislava, podobne ako jej zázemie, predstavovalo štrukturovaný viacetnicky cílok, v ktorom podobne ako na celom Slovensku každé etnikum plnilo dôležitú ekonomickú a spoločenskú funkciu. Ukončenie tejto mnohostnickej cestovnosti nastalo v polovici 40. rokov. V súčasnej dobe sa za nových ekonomicko-spoločenských podmienok obnovujú väzby interetnického spolunažívania.

Región Nitrianskeho Pravna a Kremnice

V 14. storočí sa Nemci usadili v Kremnici, Nitrianskom /Nemeckom/ Pravna a v ich okolí. Mesto Kremnica bolo založené na kultnophorskom práve /minciarsko-benickom/. Banská Štiavnica bola založená na tzv. jihlavskom práve, obsahujúcim banicky verejné mestského práva explikovaný aj inde v byvalom Uhorsku. Uplateniem kultnophorského práva v súvislosti s náleziskami zlatá a striebra a s tým súvisiacim rezením pôsobiči Kremnica mala

svojbytné postavenie nielen na Slovensku, ale v rámci celého Uhorska. Koncom 18. storočia v Kremnici podobne ako v Štiavniči začalo pribúdať slovenské obyvateľstvo, ktoré v priebehu 19. storočia získalo prevahu.

Obce v okolí Kremnice a Nitrianskeho Pravna však vznikli na základnom práve ako lehoty, čo vyčínujú aj nemecké názvy obci zakončené na - "hau", "häu" /kľčovanie/.³⁷ Väčšina z nich mala reťazovú zástavbu a obyvateľstvo sa zoheralo baníctvom, drevorubačstvom a páleniu uhlie. Časť obci ležala v bývalej Turčianskej župe a patrila Thurzovcom. Keď v 17. storočí presťli do majetku Kremnice, zhorsilo sa ich sociálne a majetkové postavenie, pretože kremnickí podnikatelia bezohľadne pressadzovali svoje práva.³⁸

Najstaršie písomné doklady o kultúrnom špecifiku regiónov Nitrianskeho Pravna a Kremnice pochádzajú od Mateja Bela. 39 Obce a mestá ležiace v dotykovej zóne Nitrianskej, Tekovskej a Turčianskej župy charakterizuje po stránke pracovnej i kultúrnej nasledovne: Za hlavný druh práce považuje baníctvo a banaské lesiarstvo, ako aj prácu v lesoch. Ovce tu podľa neho chovajú na lesných pastienkoch "slovenskym" selárskym sposobom. Poľnohospodárstvo doplnené ovocinársťom sa uplatnilo len v okolí Nitrianskeho /Nemeckého/ Pravna, ktorého kotlina je od severu chránená pásom hôr. Okrem Kremnice domy na okoli i v Pravne boli v dobe Belových pozorovaní priestrané, sile drevené zrubové. Piasat' konštatuje pomere malú vzdialosť obyvateľstva, hrubosť mŕsrov a rieči, ktorá bola vzdialenosť od vtedajšej nemčiny uhorských vzedlancov. Beline konštatovania sú o to dôležitejšie /ukončil ich pred rokom 1714/. Ze prvá konštrípcia obyvateľov Uhorska pochádza z roku 1715 a 1720.

Nevyhodou tejto konštrípcie bola skutočnosť, že sa uskutočnila podľa potľa rodín a vyniechala želiarske rodiny. Aččady na základe dlhorocných archívnych poznatkov zistil, že údaje o počte rodín nožno násobkom deväťstich previest na približný údaj počtu obyvateľov. Týmto prepočtom sme sa riadili aj my v predočke rodín na počet obyvateľstva a národnnej príslušnosti v roku 1715.

Štatistika z konca 19. storočia poukazuje na úpadok baničtva, čo v Kremnici a v Banskej Štiavnici súviselo s výtaže-

ním rudoňosných žil. Obyvateľstvo z okolia Kremnice preto hľadal zdroje novej obživy. Orientovali sa na dreverstvo, murárstvo a sezónnu prácu v Nemecku a Rakúsku. Mestá Kremnica a Štiavnicka sa v tom čase slovákovali, čo súviselo nielen s počtom natality nemeckého obyvateľstva, ale i s jeho staťovaním do iných miest Uhorska.

Obce oboch regiónov vznikali v 14. storočí na šoltýskom polnohospodárskych stavieb. Medzi najtypickejší prejav miestnej kultúry patría zrubové dvojpodlažné domy a pavlačmi. Problém sa venoval V. Pražák. 40 Opieral sa ale aj o doklady z Hornej Štubne. Poukázal na to, že udržanie týchto priestranných domov, ktorých typ vznikol v 16.-17. storočí, súviselo s rodinným životom a ideálnou dejou majetku. Miestna starostlusť vlastivedná spisba tento poschodový dom so specím komoremi vyskakovala za nemecký, korene ktorého udajne siahali do bývalej vlasti kremnických Nemcov. Ale Pražák rozbor, záchrana datovaný dom z Kremnice /1596/, pohľad na Kremnicu z poslednej treťiny 18. storočia ako aj varianty poschodových a psalidových domov z iných regiónov Slovenska /napr. z Čičimianmi a Oravou, Turcami, Rajcami, Valašskou/ poukazujú, že ide o renesančný typ domu, ktorý vzhľadom na priestorovú diferenciáciu obývali rôzne spoločenské vrstvy v súvislosti s nárokom na diferencované potreby rodinnej a spoločenskej života. Byvali v ňom malí zemani, šoltýsi, baníci, rolníci i remeselníci. V nemeckom kremnickom regióne sa táto renesančná forma zachovala v súvislosti s celkovou retardáciou prostredia, eko i v súvislosti s potrebami rodiny a deňom majetku. Názvoslovie domu, zepísané výskumníkmi okolo roku 1940, sa v detailoch odlišuje od názvoslovia uvareného Pražákom, čo pravdepodobne súvisí so skutočnosťou, že Pražák robil výskum v Hornej Štubni a nie v okoli Kremnice /pozri tabuľku/.

Zariadenie a členenie izby sa nelíšilo od okolitých slovenských, najmä turčianskych dedín. Zelená kachlová pec, užívajúca v rohu pri vchode do izby, bola vykurovaná zo siebie, a preto obec holi v 19. a 1. polovici 20. storočia dvojiny. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia k peciam pristavovali sporáky. Uhlopriečne proti peci stál stôl s lavicami a nad ním ležiaci so slovenskými robotníkmi, bolas roku 1940 stavba trate

li farebné policové papiere a tanieriky. Na obliečky perín sa používala modrotlač z mesta Kremnica /1783/. Výskumy v 40. rokoch 20. storočia však už takéto periny nedoložili.⁴¹ Banícke dediny pôvodne neboli zamierené na polnohospodársku produciu, a preto ani dvory a hospodárske budovy nemali v 19. storočí také zväzonné miesta a usporiadanie eko v južnejších slovenských polnohospodárskych dedinách. Na uskladnenie potravín sa používali komory, ktoré stáli v prízemí zas ibiou /pozri tabuľku podorysov/.

Odev tohto subregionu typologicky patril do skupiny strešových pendel, krátke rukavce, opleče, modrotačové suknie s zástavou, eko aj krátke životik a košička. V ženskom odevu prevládali tmavé farby /čierne sukno a farbiarcina/, doplnky boli červené /opleče, podšívky sukne/ a biele /čipky, rukavice, pendel/. Muži a deti do školy nosili v 1. polovici 20. storočia mestský odev. Nosenie tradičného odevu ožilo v 30. a 40. rokoch v súvislosti s nacionalistickými tendenciami.

Odev tohto subregionu typologicky patril do skupiny strešových pendel, krátke rukavce, opleče, modrotačové suknie s zástavou, eko aj krátke životik a košička. V ženskom odevu prevládali tmavé farby /čierne sukno a farbiarcina/, doplnky boli červené /opleče, podšívky sukne/ a biele /čipky, rukavice, pendel/. Muži a deti do školy nosili v 1. polovici 20. storočia mestský odev. Nosenie tradičného odevu ožilo v 30. a 40. rokoch v súvislosti s nacionalistickými tendenciami.

V istnej slovesnosti počet zapisaného poverového rozprávania, legiend a historických povestí prevyšuje nad súekdotskou. 42 U ostatných druhoch ľudovej kultúry sme však pokladali za nemecký, korene ktorého ľudajne siahali do bývalej vlasti kremnických Nemcov. Ale Pražák rozbor, záchrana datovaný dom z Kremnice /1596/, pohľad na Kremnicu z poslednej treťiny 18. storočia ako aj varianty poschodových a psalidových domov z iných regiónov Slovenska /napr. z Čičimianmi a Oravou, Turcami, Rajcami, Valašskou/ poukazujú, že ide o renesančný typ domu, ktorý vzhľadom na priestorovú diferenciáciu obývali rôzne spoločenské vrstvy v súvislosti s nárokom na diferencované potreby rodinnej a spoločenskej života. Byvali v ňom malí zemani, šoltýsi, baníci, rolníci i remeselníci. V nemeckom kremnickom regióne sa táto renesančná forma zachovala v súvislosti s celkovou retardáciou prostredia, eko i v súvislosti s potrebami rodiny a deňom majetku. Názvoslovie domu, zepísané výskumníkmi okolo roku 1940, sa v detailoch odlišuje od názvoslovia uvareného Pražákom, čo pravdepodobne súvisí so skutočnosťou, že Pražák robil výskum v Hornej Štubni a nie v okoli Kremnice /pozri tabuľku/.

Samostatný subregion tvoria obce Horný a Dolný Turček a Horná Štubňa, ktoré administratívne patrili do Turčianskej župy. Ako drevári a uhliari patrili nejprv Thurzovcom, v 17. storočí sa dostali do majetku Kremnice, ale administratívne naďalej patrili do Turčianskej župy. Táto okolnosť, eko aj skutočnosť, že ležali za prievalom Kremnických vrchov, spôsobili, že komunikácie smerali do Turca. Po úpadku kremnického basinta, nictva pracovali do Turca. Po stavbe Ťubníckej župy v Hornom Štubni a nie v Turci ich nazývali "handverbulcami", čo miestna vlastivedná literatúra spája so slovom "Handwerkerjunge" /mládenec-rebenešnik/. Chlebci za prácou odchádzali do slovenského prostredia, a preto obec holi v 19. a 1. polovici 20. storočia dvojiny. Poslednou výškou stavbu, na ktorej pracovali miestni boli umiestnené litografické obrázky svätcov. Výzdoba dotvára

Diviaky-Harmanc-Banská Bystrica. Odovz a architektúra boli obdobné až totožné s kremnickým okolím. Turčianske nemetské obce, podobne ako kremnické, boli vysídlené. Nové obyvateľstvo príšlo z rôznych miest severného Slovenska. Avšak početné prievaská, ktoré dnes nachádzame na mestných cintorinoch i medzi obyvateľstvom na rôznych proces, ktorý tu privedie a Slovenska poukazujú na akulturačný objekt. biehal už skôr. Nová výstavba sa na niekoľko chránených objektov zatiaľ stále staré poschodové domy. Nové obyvateľstvo zatiaľ výstavbe členenie domu nenaďvezalo, priejalo za staré priestorové zásuvky do starej reťazovej zástavby. Štvorcový dom, ktorý včleňuje do

Okolie Nitrianskeho Nemeckého /Nemeckého/ Pravna bolo kolonizované na základnom práve bojnickým panstvom väčšinou v 14. a 15. storočí. Podobne ako kremnické dediny i tu časť patrila do Turca /Vŕcicko, Hrdviga a Brieštie/. Založené boli eko banicke, drevené rastlin pre kláštor. Neskor prešlo na vlastné obchodovanie so zelinkami, eko aj na prácu v lesach a na chov oviec. Obec patrila v Turci medzi najchudobnejšie. Výskumy začali v 40. rokoch 20. storočia zachytili ešte oranlie ľudskou silou. Na základe stavu poľnohospodárskej výroby v tom čase v Turci, predpokladáme, že skúmatrom īšlo o rekonštrukciu staršieho stava. Nemecké obyvateľstvo z okolia Nitrianskeho Pravna, spojujúce sa slovenským, odchádzalo na sezónne poľnohospodárske práce hľavne do Rekuška a Nemecka. Organizačis týchto odchodov i práce bola obdobná tej, ktorú zaznamenali murári, ktorí podstatne Slovensku. 43. Známi boli si hornonitrianski murári, ktorí podstatne stavali hľavne v okolí Pravna a v Turci a podstatne v mestských domovach v 18. storočí na zámerne dreva za tvrdé stavebniny. V mestských boli poschodové domy s malí podbrány, vidiecke domy boli prízemné s priestormi radenými za sebou. Sýpka, ležiace v uličnej zástavbe, bola s domom spojená podbránou. Obdobní dispoziciu zaznamenali aj J. Miertan v slovenskej hornodobnej obci Sebedražie v rokoch 1924-44 /pozri priložené

O ludovom odevu hornonitrianskych Nemcov neexistujú doklady, čo pravdepodobne súvisí s včasnym pomeštením tohto kraja. Ikongrafia, archívne doklady a mizné však obsahujú cenné údaje o výšivkách s zevními žien v mestách i na vidieku do výky-rúbku zvaného "drum". Aj testamentárne súpisy z Beniskej Stiavnice dokladajú roku 1555 rúbok ako časť odevu vzniesených žien pod názvom "pergmansdrum", "pergantettische Frauens Drum", "schlesische drum". V Nitrianskom Pravne roku 1799 a 1834 sa vo výbave rolnícky vyskytuje pod názvom "druml".⁴⁵ Takéto zevtie dokladajú aj štiavnické a antoláské tabuľové maľby. Germanistič význam slova "drum" odvodzujú od slova kus, časť. Rúbky rôznej veľkosti a z rôznych látok sú dobozene v 19. storočí aj inde na Slovensku a v Maďarsku /napr. v Bošáci, Moravskom Lieskovom, v Mužle, Pohreniciach a v Maďarsku v Tolne a Šesberényi/. V okolí Kremnice rúbok nahradili začiatkom 20. storočia stuhou uviesanou v sátylkách.⁴⁶ Konco týchto rúbkov boli v okolí Prievidze vyšívané bohatými kyticovými kompozíciami, v ktorých hlavnými motívmi bolo gránátové jablko a vtáčiky. Rôzne stehové techniky používali na výplň motívov vyšitých hodvábom plochým a takom. Motív v rovinutých kompozíciah sa opakovali aj na obslkoch opisiek a na zásterkách. Takéto výšivky sú dobozene v našich centrálnych múzeach a pochádzajú z konca 18. a začiatku 19. storočia. Alternatívny v rovinutej ornamentálnej podobe sa využívali na rukávoch v slovenských obciach Rybany, Skáčary, vŕšovci. Topoľčany. V naivnom variante ich dokladajú aj výskumy zo začiatku 40. rokoch 20. storočia v niektorých obciach s nemeckým obyvateľstvom z okolia Kremnice.

V okolí Pravna bolo rozšírené ovocinárstvo, hľavne pestovanie sliviek, čo dokladá už M. Bel. V podobe lekváru, sušenia a destilátu sa slivky konzumovali nielen doma, ale sa predávali aj na trhoch. Sušiarne stáli konča záhrad. Sušenie bolo prácou mužov a varenie lekváru prečou žien. Technológia prepracovania i varenia lekváru sa nelisia od práce v slovenských obciach.⁴⁷

V historii prievidzského regiónu významné miesto patrí Handlovej. Benáctvo sa tu spomína v roku 1828, hnedé uhlie sa

začalo ťažiť v polovici 19. storočia. K zintenzívneniu ťažby došlo ešte v súvislosti s pelivo-energetickou krízou Uhorska a výbudovaním trate Prievidza-Hendlová v roku 1913. V roku 1917 postavili ešte 596 robotníckych bytov, čo signalizuje rozšírenie ťažby. V dôsledku nových investícii priskošlo sem aj obyvateľstvo z rôznych kontinentov, hľavne vásak Slováci a Rusini. Historické doklady, ešte ústna slovenosť dokladajú spoločné účasť baníkov rôznej etnicity nielen pri práci podzemou, ale i na prvomajových manifestáciách, pochodoch nezámennosti a na Štrajjkoch. Medzi najznámejšie patrí Štrajk z roku 1940, v ktorom robotníci vystúpili nielen za zlepšenie pracovných podmienok, ale i proti fašizmu. Tieto robotnícke podujatia vedeli k zosilneniu tlaku nemeckých fascistických organizácií, ktoré rozložili politickú jednotu robotníkov.

V meste pôsobil od roku 1922 divadelný kružok FEJU a neškor i divadelný kružok MS. Ich aktívita presiahla miestny rámc. O športe sú prvé záznamy z roku 1913, kedy tu založili futbalový klub, po roku 1919 Sokol a REJ zorganizovali cyklistiku, turistiku a futbal. Okrem týchto ustanovizm posobili ešte nemecké a maďarské športové spolky a neskôr aj Orol a skauti. 48

V baníckom folklóre vyniká rozprávanie zo života, zapisané u baníka Ignáca Zacheja, vysídleného do Borúria. Spomínava ho na spoluprácu sú slovenskými baníkmi, na príležitosť, kedy sa pod zemou rozprávalo, na obľúbené motívy i na zášitky z frontu, ktoré zažil spolu so slovenskými vojakmi. Tieto spomienky, spolu s humoristickými epizódami a zbojníckymi povestami, písomne prerozprával koncom 70. rokov 20. storočia. Celkom uverejnili A. Cammann v spomínamej dvojvádzovej zberke. 49 Južne od Hendlovej leží dve bývalé nemecké dediny: Veľké Pole a Pila, ktorých obyvateelia sa pôvodne zaobrali uhliarstvom a drevárestvom. V 2. polovici 19. a začiatkom 20. storočia odchádzeli za prácou zimo rodnych obcí. Sídelný základ tvorila reťazová zástavba a samoty roztrúsené po chotári. Okrem zlomkov rozprávkového repertoáru o miestnej kultúre nemáme bližšich správ. 50

začalo ťažiť v polovici 19. storočia. K zintenzívneniu ťažby došlo ešte v súvislosti s pelivo-energetickou krízou Uhorska a výbudovaním trate Prievidza-Hendlová v roku 1913. V roku 1917 postavili ešte 596 robotníckych bytov, čo signalizuje rozšírenie ťažby. V dôsledku nových investícii priskošlo sem aj obyvateľstvo z rôznych kontinentov, hľavne vásak Slováci a Rusini. Historické doklady, ešte ústna slovenosť dokladajú spoločné účasť baníkov rôznej etnicity nielen pri práci podzemou, ale i na prvomajových manifestáciách, pochodoch nezámennosti a na Štrajjkoch. Medzi najznámejšie patrí Štrajk z roku 1940, v ktorom robotníci vystúpili nielen za zlepšenie pracovných podmienok, ale i proti fašizmu. Tieto robotnícke podujatia vedeli k zosilneniu tlaku nemeckých fascistických organizácií, ktoré rozložili politickú jednotu robotníkov.

Region Spiš

V rámci sledovania kultúry Nemcov na Slovensku samostatnú problematiku tvorí Spiš, kde Nemci zakladali sídla nielen na volných priestranstvach, ale aj v bezprostrednej blízkosti starých slovenských sídiel a uhorských kopijnických osád. Ďalším špecifika Spiša bol spolok 24 spišských miest, ktoré podobne ako osady kopijníkov /strážcov hraníc/ malí vlastnú súmoprávu, do ktorej patrili i súdy a súdne a cirkevná samospráva /tzw. fraternita spišských knazov/. To všetko malo pochopenie dosah nielen na rozvoj remesiel a obchodu, ale i na vývin školstva a kultúry a samozrejme aj na spoločenské postavenie Spiša v rámci Uhorska.

Na Spiši nemeckí osadníci príšli do starého sídelného územia, kde existovali staršie slovenské a nové uhorské osady. O tejto situácii existujú početné historické, archeologické i etnografické doklady, ktoré z nových hľadišť vychodnotil B. Varček. 51 Autor porovnaním rôznych dokladov poukázal na sídelné zmeny, ktoré v 13. storočí a neskôr súviseli s osadením Nemcov. Jeho rozborový sútek je tykajú lokality, napr.: Slavkov, Stráže, Spišská Nová Ves, Vŕbov, Spišská Sobota, Veľká, Poprad, Gelnica, Bušovce a pod. Dokazuje, ešte sa napr. zo slovenských názovov prostredníctvom maďarských významov názvy nemecké. Popripade každé etnikum /Sloveni, Maďari i Nemci/ si v 12. - 14. storoči

vytvorilo vlastné názvy, ktoré popri sebe existovali. O pôvodnom slovenskom osídlení niektorých miest svedčia aj názvy Štvrti alebo ulic, ktoré listinu uvádzajú ako "vindiaci" alebo "tót".

Obyvatelstvo, ktoré prišlo na Spiš v 13. a 14. storočí, pochádzalo z rôznych končín Nemecka. Jazykový rozbor dialektu poukazuje, že ľud pravdepodobne o Valónov, ktorí sa v 11. storočí usiedli v Sliezsku. Od tisíl' potom v 12., 52 Nové Jazykové a 14. storočie sa cez Poľsko dostali na Spiš. 52 Nové Jazykové rozborov však poukazujú, že nemeckej dialekty na Slovensku obsahujú aj jazykové prvky východobavorských nárečí.

Obce, ktoré v priebehu tejto kolonizačnej vlny na Spiši vznikli, majú všeobecne ulicovú zástavbu, zásterbu okolia návesia alebo námestia. Často sa preferovala sko lepšia a honosnejšia južná strana ulice, čo sa vyjadrilo aj v názve: letný alebo slnečný rad na rozdiel od zimného alebo mesečného redu. 53 Nemci historicky region Spiša dlenili na dva subregiony, a to nielen podľa miesta a času osídlenia, ale i podľa druhu práce.

Horný Spiš sa rozprestiel na území dnešného okresu Poprad. Staré Lubovňa včetne obcí Bejcovce a Poloma, ktoré dnes patrí do okresu Prešov. Zaberá aj severnú časť dnešného okresu Spišská Nová Ves.

Dolný Spiš /zvaný tiež veldburgerský alebo gründlerský podľa výsed, ktoré osadníci obdrželi / zahrnuje mestá, mestská a dediny ležiace v Slovenskom Rudohorí, a to: v okrese Spišská Nová Ves na juh od rieky Hornád, ďalej tri lokality v bývalej Abovskej župe /Vysny, Nižný Medzev a Štós/ a v Gemeri mesto Dobšiná.

Horný Spiš

Tento subregion charakterizovalo 24 spišských miest, z ktorých bolo trinásť 400 rokov v poľskom zálohu, čo je v rámci republiky i byvalého Uhorska rarita. 54 Nemecké obyvateľstvo sa zaobaralo hľavne poľnohospodárstvom a remeslami a malo styk so susednými slovenskými, rusínskymi a goralskými dedinami Spiša, so slovenskými v Liptove, na Horehroní a v Šariši, eko aj s poloninami, novší nemecký Georgenberg podľa patróna kostola/ boli centrálny dediny za hranicami.

Židie žili hlavne v mestách a v Huncovciach, kde mali skolu i synagozu. 55 Štyristočinný polský záloh so strediskom na Hrade v Starej Ľubovni, spôsobil retardovanie miestnej nemeckej kultúry. Prejavilo sa to hlavne v náboženskom protestantskom puritanizme, v archaiznoch dialektu, v odere a architektúre. Po včlenení do Spišskej župy cisárská revízia našla mestá spustnuté, špinavé, ulice bez dlaždenia. Preto medzi prvoradé dôležily nariadila stavebnú a hygienickú rekonštrukciu, čo sa prejavilo hlavne na Spišskej Novej Vsi, ktorá začala nadobúdať význam mestského právneho centra. 56

Kežmarok v svojej bûrlovej existencii zapolil s Levočou

o prenájom. Názov obdržal podľa trhu na sýr /Käsemarkt/. Stal sa strediskom viacerých protihabsburgských revolt, medzi ktorými prvenstvo zaberá Tökölyho povstanie. V dôsledku toho Kežmarok v maďarskej historiografii aj dnes patrí medzi pamiatné miesta protihabsburgského odboja. V Kežmarku pôsobila od konca 14. storočia aj dôležitá škola, ktorá postupne prerastla na lyceum a v 2. polovici 19. storočia patrila medzi popredné školy v Uhorsku. Popri latízine a gréctine sa tu venovala pozornosť hlavne matematike a prírodnym viedám. Pri škole existovala lyceálna knižnica, kde sa zachovali vzácné knihy, dokladajúce vývin myslenia u nás. V 2. polovici 19. storočia a začiatkom 20. storočia školu navštievovali početní slovenskí študenti, ktorých rodičia chceli zamedziť, aby sa ich deti pomedarčili a mieli ich poslat na štúdiá do v tom čase progressívnych škôl /napr. v Berline technika a lekárska fakulta, vo Viedni na právo a lekársku fakultu/. 57

V architektúre sa mesto stalo známym nielen domem pechádzajúcim zo 16. storočia, svojim hradom a urbanizmom, ale i drenárením artikulárnym kostolom, postaveným roku 1717. Táto stavba diapozitívou a konštrukciou nadivizala na drevenej severoeurópskej protestantskej kostoly, ktoré popradsky staviteľ Mittermann postavil v Kráľovci. Kostol sa stal prototypom pre ďalšie protestantské artikulárne kostoly, ktoré vznikali v 18. storočí nielen nemeckých, ale hlavne v slovenských mestách a dedinách /zachovali sa v Hronsku, v Paludzi, v Podhoranoch/. 58 Kežmarok a Spišská Sobota /slovenský názov podľa patrona kostola/ boli centrálny dediny za hranicami.

mi remeselnickej výroby, čo dokladajú miestne mýzeá početnými zberkami výrobkov a nástrojov. Doseh tejto výroby bol možný sledovať nielen v nemeckých, ale i v slovenských obciach bližšieho i súršieho okolia /napr. modrotlač, kozuchy, súkno a pod./. Remeselníci sa s kupujúcimi dorozumievali dvoma-troma rečami. Čomu sa naučili nielen osobným susedským stykom, ale i vzájomnou výmenou dátí cez leto.

Košmarok a Poprad v súvislosti s múzeami a spolkom Karpatenverband sa koncom 19. a v l. polovici 20. storočia stali strediskom spiskej nemeckosti. Po roku 1934 Karpatenverband i časopisy boli riadené z Liberca, čím sa postupne nemecké spolky v oboch mestách stávali strediskami nemeckého fašizmu na Slovensku.⁵⁹

Hornospisské mestá, ktoré neboli v poľskom zálohu, spravoval Spišský hrad, cirkevne Spišská Kapitula. Postupne od konca 15. storočia začala v nich prebiehať slovenskizácia, spojená s trilingvismom, u inteligenčie s kvadriglilingvismom. Kulturnym strediskom sa stalo Levoča, ktorá na základe práva skledu nedobudla v stredoveku dôležité miesto nielen v rámci spiskej, ale uhorských miest vôbec. Z hradiska celoslovenskej kultúry sa stala významnou pre vynikajúce remeslá, školy a tlačiarne. Tlačilo sa tu ľtyri abecedami v šiestich rečiach. Z mesta sa kolportovali letáky, učebnice, spesníky, kalendáre, osvetové príručky, neskôr i almanschy a českoslovanské určené nielen pre uhorských vzdelencov, ale aj pre ľudové vrstvy rôznych etnick. Levoča sa na základe náboženskej tolerancie, trojjezyčnosti a náboženskej kultúry stala koncom 18. a v 19. storočí jedným z význačných centier slovenského kultúrneho života.⁶⁰

Pre charakteristiku miestnej ľudovej výtvarnej kultúry treba medzi remeslami spomenúť hlavne zvonolejársku dielňu v Spišskej Novej Vsi a dielňu Majstra Pavla z Levoče a jeho nasledovníkov. Prostredníctvom týchto dielni sa vrcholné gotické a neokorogotické krátkotrnice, zvony a maliarske a rezábarske diela dostali medzi obyvateľstvo rôznych etnik spiskej Liptovskej a zvolenskej miest a dedin. ⁶¹

Všeobecná stagnácia vŕštiny hornospisských lokalít nastala v súvislosti so stavbou košicko-bohuminskej železnice a prisluhu, ktorý sa začal vyvíjať mimo starých kultúrnych centier.

Stalo sa tak v dôsledku toho, že väčšina spiskej miest sa na základe stredovekých privilegii postavila proti novotáma /napr. Spišská Schota, Levoča, Kežmarok/. Pravdepodobne sa vtedy zrodil aj hennív prezývka "lepí Spišák", ktorá existuje v susednom Liptove, kde pri trati ležiace lokality vedení novú techniku využiť a pomerou nej prenikat do sveta. V tomto čase začali napredovať menšie spiskej mestedčeká a ostatné, ktoré boli predtým význačné, stagnovať. Košicko-bohuminská železnica, posteavená v roku 1869-73 sledovala sever-ný tok Váhu a Hornádu a späjala Kyseču, Liptov a časť Spiša, Šariša a mesto Košice s českým a slovenským priemyslom a ďalej cez Vratislav, Berlin a Štettin i s Baltom. Táto okolnosť mala potom dosiahnuť na zahraničné investície, ktoré do uvedených regiónov prichádzali hlavne z Čiech a Nemecka.

Kežmarkenie ako aj podtatranské slovenské i nemecké dediny nesli nové zamestnanie v oblasti turistického ruchu, čo súviselo s výbudovaním tatranských sanatórií a hotelov, ako centier rekreačie, športu a liečenia. Tatry postavili najlepší paštianski a viedenski architekti uplatňujúci v nich alpský štýl. Pri stavbách menších objektov sa inspirovali ešte vyzormi zo Zakopaného. Slovenskí investorí a architekti sa snažili stavovať podľa novodobých progressívnych metód, ktoré poznali v sanatóriánoch vo Švajčiarsku /napr. arch. Milan Hämmerle pri stavbe starého Paláce Sanatória/. Tatranskí lekári, väčšinou rodáci zo Spiše, ktorí študovali v Pešti, Viedni a Berline sa špecializovali na liečenie tuberkulózy, Benedovové choroby a chorob dýchacích ciest. Dosiahli nielen celohorského, ale i svetového uznania /napr. MUDr. Ghur, MUDr. Szortegh a pod./. Kreslavé sanatórií a hotelov prispeli aj samestnanci /čašníci, chybáni, kuchári/, ktorí pochádzali väčšinou zo spiskej nemeckých dedín /napr. z Vyšného Slavkova/. Turistickí vysokohorskí sprievodcovia sa verbovali zase z Mlynice. Zásobovanie hotelov a sanatórií sa dalo na základe dohôd a určitými dedinami, ktoré každodenne dodávali mliečne výrobky, zeleninu, hydienu a horské ovocie do podnikov, s ktorými boli zmluvne viazané. Kuchári pochádzali z budapeštianskych medzinárodných hotelov a preslávili sa svojím kulinárnym umením, čoho pamätníci sú nielen miestni ľudia, ale aj publikované kuchárske knihy.⁶²

Personal hotelov a sanatórií sa školi v učňovských školách, na ktorých odovzdávali starí skúsenosti odbornici skúsenosť, že rastu. Medzi ďalšie specifikum regiónu patrí skutočnosť, že práve tu došlo v tejto vŕti zaväzaniu k elektrifikácii, čo sa prejavi- le nielien v osvetlení, ale i vo vybudovaní tetránskej elektrickej železnice /1908-12/. Rozvoj tatránskych strediesk mal veľký ekonomický význam pre vývin obcí, ktoré pred postavením ťažníc a bez priemyslu záčeli v 2. polovici 19. storočia re- leznice a bez.

V 14. - 16. storočí územie Spišskej Magury bolo dosídlené. V 14. - 16. storočí územie Spišskej Magury bolo dosídlené Gorskimi a Rusinmi. Tým časť bývalých nemeckých lokalít zanikla etnicitu /napr. Jakubiny, Kamienka/, alebo vznikli nové obce /Hégy, Osturňa a pod./. Na rozdiel od staršej ulicovej zástavby, mali zástavbu retazovú. Obyvateľstvo sa zaobersalo hľavne chovom dobytku, čo v podobe selársctva pretrvalo v Lendisku dodnes. Najstarším kultúrnym centrom, ktoromu patrilo 11. storočie je Spišský hrad - Starý hrad. Specializovala sa na pestovanie a zber liečivých rastlín a s tým spojené lekárničtvo. Cez toto administratívne centrum prenikli na súradec v Jezuitskom Gymnáziu v Podolinci. Magursky Spiš mal diskus v Jezuitskom Gymnáziu v Podolinci. Začal upadat v dobe, kedy železnice a obchody s Poľskom. Začal upadat v dobe, kedy železnice a obchody s Poľskom. Trat Poprad-Podolinec-Orlov sa do budovala ešte v roku 1966. Od dopravy vzdialenosť obce hradali zlepšenie ekonomickej situácie odchodom za prácou do zámoria alebo i v podomovom drotártstve /hlavne rusínske obce v okoli Kamienky/. 64. Remeselnici sa v 19. storočí začali orientovať na ľudové vŕstvy. Kožuchmi, obuvou, klobúkmi, modrotlačou v poľskom zásobovacom práve tak nemecké, ako aj slovenské, gorské a rusínske dediny. V pohraničných dedinách nastala stagnácia. Súkromná výroba sa sústredila na retaze, klieste a klince.

Mesto Dobšiná bolo založené Šoltýsom Mikulášom na Krupin-

kom práve. Dolovalo sa tu zlato, striebro, med a železo, spra-

cované vo viacerých hámroch. Roku 1417 sa spomína ako trhové mesto patrisci Bebekovcom z Plešivca a Štitníku. Až v 18. sto-

ročí sa stalo slobodným mestom. Vývin narušovali vpády Turkov

/1556/ a odvlečenie 362 občenov do zajatia /1584/. Napriek to-

Dolny Spiš /tiež Gründlerský alebo valdbüregerský/

Túto južnú časť Spiša, ležiacu v Slovenskom Rudohorí, tvoria dediny a mestá, v chotároch ktorých sa dobovala a spracovala železná ruda, striebro, med, antimón a ortut. Nemecké názvy gründeri, valdbürgeri dostali nemeckí osadníci podľa práve železit rudu. Napriek tomu, že Dolny Spiš administratívne patril do troch žup, strediskami kultúrneho života sa stali Gelnica a Dobšiná.

Do Gelnice príšli Nemci z Bavorska a osadili sa pri starej slovenskej osade ležiacej pri rieke Hnilc, podľa ktorej dostali aj názov. Podľa Versíka sa názov do nemčiny dostal cez nemeckú interpretáciu rieky ako Gnilc, z čoho sa vyrinul názov Gölnitz a v slovenčine Gelnica. Stará slovenská osada ešte v roku 1492 pripomínsa v meste ulica zvaná Windischgasse. Roku 1275 Gelnica dostala mestské práva a rok 1327 obdržala ťažnícke výsady. Veľký chotár sa vysak z jedného strediska tiekho obhospodaroval, a preto gelnickí mestania v ňom založili nové beničke lokality: Smolník, Švedlár, Jaklovce, Kojšov, kde sa v 14. storočí usadili aj rušinsko velasi. Dôležitosť Gelnice pre široké okolie dokladá aj skutočnosť, že v 13. a 14. storočí gelnický richtár tzv. comes terrestris spravoval nasledovné obce, závislé na meste: Smolník, Švedlár, Mníšek, Žakarovce, Veľký Folkmár, Prakovce, Halčmanovce, Slovinky, Málepkovo, Krompechy, Štós, Jaklovce, Margecany, Kojšov. V 15. storočí postupne význam Gelnice začal upadat, protože sa stala poddaným mestom Spišského hradu. V roku 1838 sa Gelnica výkupila a stala sa novovo slobodnou kráľovským mestom, čo sa prejavilo v čiastočnom oživení baníctva. Ale v súvislosti s odrahlosťou od tratie a rozšírením závodu v Krompachoch tu nastala stagnácia. Súkromná výroba sa sústredila na retaze,

Mesto Dobšiná bolo založené Šoltýsom Mikulášom na Krupin-

kom práve. Dolovalo sa tu zlato, striebro, med a železo, spra-

cované vo viacerých hámroch. Roku 1417 sa spomína ako trhové mesto patrisci Bebekovcom z Plešivca a Štitníku. Až v 18. sto-

ročí sa stalo slobodným mestom. Vývin narušovali vpády Turkov

mu už v roku 1680 tu začala precovat práv vysoká pec v Uhorsku a v roku 1703 Čalšia. Obyvatelstvo pracovalo v beniach, hneď v rukách, kultoch a výkonávalo rozličné remeslá /hlavne kováčstvo, zámožníctvo, stolárske/, či záhradstvo, mäsierskovo/. Banícké podnikanie bolo v rukách mestá. V Širšom okoli bola známa aj mestská škola založená roku 1572, ktorá sa v ďalších rokoch rozdelila na dievčenskú a chlapčenskú /1584/. Latinská škola sa postupne vyzvinula na gymnázium, ktoré navštievovali B. Tablic, P.J. Šafárik a K. Kuzmány. V meste bola i knižnica, ktorá r. 1885 mala do tratisic zväzkov. V druhnej polovici 19. storočia tu pôsobila aj dvojročná banícka škola, ktorá mala vychovávať technický dorast pre gemerské bane. Známa bola aj dievčenská mestienka, ktorá navštievovali dievčatá zo Širšieho okolia. Zly prístup a odraholosť od trate v 19. storočí zaspričinili stegnáciu, čo vedlo k vystúhovalectvu jednokrát zámoris, ale i do rôznych kútov Rakúsko-Uhorska, čomu napomáhal aj trilingvizmus obyvatelstva.

Tretím strediskom Dolného Spiša boli mestiečká Horný a Dolný Medzav /zal. 1427 a 1359/. Patrili do Abovskej župy a boli nejednou Jasovského premonštrátskeho kláštora. Ich význam spôsobil v pôsobení mnohých súkromných, neskôr družstevných hámrov, v ktorých vyrábali polnohospodárske náradie rozvádzané po celom Uhorsku /motky, rýle, kľovnice/.⁶⁶

Z celoslovenského a celohoráckého vývinu má spišské baničtvo a hutníctvo eminentný význam. V 14. storočí medzi tohto územia prídili hlavne do Poľska. V eúvislosti s Fuggerovskými investičiami začiatkom 16. storočia sa v okoli Gelnice, sko aj na Pohroní spracovávala surová med vtedy najmodernejšou technológiou. Využívala sa nielen do Európy, ale aj do Ázie a Ameriky. Po prechodnom úspechu nový rozkvet baničtv nastal v 18. storočí, kedy sa na Spiši vyrábalo asi 12 % svetovej produkcie medi. Koncom 18. storočia však výroba začala upadať. Odvtedy sa vyrábala v Dubníku pri Gelnici i v simej Dobšinej. Nové postupy zaviedli v 19. storočí v Nálepkove. Vývoz zo Spiša ameroval do Rakúska, Holandska a Anglie.

Prvú vysokú pec roku 1680 postavili v Dobšinej. Pre sprevádzanie železnej rudy bola dôležitá vodná energia, ktorá pohňala pomocou ozubených prevodov dúchadlá. Na Dolnom Spiši ich roku 1707 pracovalo 25. Dobšinská vysoká pec vyprodukovala roku 1776 22 ton surového železa, zvaného Vlk. Pomocou spominaných dúchadiel sa vyrabalo kujné železo. Nedostatok investičí spôsobil, že na Spiši práve tsek, ako na celom Slovensku i v Uhorsku výkonné koksové vysoké pce začali stavat pomerne neskoro. Prvú na Spiši postavili v Krampachoch 1897 a ďalej už r. 1903. Postupne takéto pce pribudli i v Dobšinej i v Nálepkove. Koncom 19. storočia vysoké pce na drevené uhlie začali byť nelen dostatok pracovných sil, ale hľavne možnosť doraziť koksu. Stalo sa tsek v mädarškom Ózde, kde začali dochádzať týždňovkari z Gemera i Dolného Spiša. Stegnáciu spišského hutníctva sa snažili zmieriť siedemnásť siedemnásť výroby téglíkovej ocele v Prakovciach a valcovne v Krampachoch. Spišské podniky však upadali aj na základe zastaralých technologických postupov, ktoré sa čiastočne snažili inovať zahraničné firmy. Po roku 1918 sa však spišské podniky neubrnnili vyspelej českej Železničnej konkurencii. Postupne v nich dochádzalo k obmedzeniu výroby alebo k demontáži podnikov.

Kultúra tohto územia bola urbanizovaná už v 2. polovici 19. storočia. Predstavuje malomestský variant, ktorý pretrval i počas ekonomickej stagnácie. Obyvateľstvo sa začalo vysídľovať do rôznych časťí Slovenska i Uhorska /Košíc, Budapešť/ a pod./. Uplatnenie nášlo v nových druhoch práce spojených s technikou a obchodom. Stahovenie uľahčil trilingvizmus, čoho prikľudom je dodnes Medzev. Tu z bývalých hámrov pracuje len jeden pamiatkovo chránený. Priamy sel my charakter si aj po roku 1945 udržala Spišská Nová Ves, Krampachy a Helcmanovce. Časť obyvateľstva však odchádzala za prácou do Východoslovenských železíren v Košiciach.

V dôsledku trilingvizmu nedošlo v tejto oblasti k takému stupňu vysídlenia, ako v okrese Poprad. V stvíslosti so stupňom pomeštenia sa tu však nerobili ani výskumy nemeckej rudo-vej kultúry. Preto pri charakteristike si pomôžame dokladmi zo spisských slovenských lokalít /Žeharovce, Kojšov/ a dokladmi /Užhorod/:

uloženými v mestskom múzeu v Gelnici.

Charakter ľudovej kultúry Spiša

Túto problematiku sme v súčasnej dobe mali možnosť sledovať na základe staršej vlastivednej literatúry, fotodokladov z 30. a 40. rokov 20. storočia, uložených v NÁ ZIS NÚ SAV, na základe exponátov spišských muzeí i pomocou dokladov dodnes zachovaných v bývalých spišských dedinách s nemeckým obyvateľstvom i v susedných slovenských, goralských a rusínskych. Výskumy Etnografického ateliéru Slovenska sústredili doklady z 23 spišských a priľahlych dedín obyvaných rôznymi etnikami.⁶⁷ Dôležitým je i materiál obsiahnutý v miestnej ikonografii a jeho paralely v archiválnich a národnopisných opisoch. Porovnanie týchto dokladov umožňuje poznať nielen kultúrne špecifiku jednotlivých národností obývajúcich Spiš, ale i vzťahy, ktoré po stáročia vytvárali predpoklady pre kultúrne spojivo rôznych etník tu žijúcich.⁶⁸

Ikonografia poukazuje na zvláštnosti polnohospodárskych nástrojov už v 14. storočí. Tak napríklad popri žati obilie s kosačkom používali na kosenie trávy kosú s krátkym košiskom. V 16. a 17. storočí orali tazkým pluhom taheným volským záprahom, čo umožňovalo hlbšiu orbu, než tazké pluhy s radlou používané v tom čase inde na Slovensku.⁷⁰ V 19. storočí sa začeli využívať rôzne typy kultúrnych nástrojov, ktoré sú výsledkom späť na zemiansky na Spiši vysteľovali vo Veľkej Lešnej. Pravdepodobne to súvisí s pôsobením botanika a bylinkára Cypriána z Červeného Kláštora, od ktorého pochádza aj prvý záznam o pestovaní zemianskov na Slovensku roku 1768. Táto tradícia pretrvala dodnes v zemianskom ťiechtielstvom istave v Gerlachove. Na prelome storočia Spišiaci polnohospodárske stroje a osivo objednávali podľa prospektov zo Sudet alebo z fabriky R. Reiha v Spišskej Novej Vsi.

V chove dobytka sa Spiš prezentoval nielen vysokou prorduktívnosťou ustajneného dobytka, ale i salašníctvom, ktoré využívalo horské pastienky.⁷¹ Zapodievalo sa ním hlavne goralstvo, rusínske obyvatelstvo. Spôsoby lovu do biete ako aj chov

vej zvera v oborach s nástroje na okurovanie včiel znáozorňuje miestns ikonografie z 15. a 16. stor.

Výrobou charakterizovala nielen domácka produkcia plátna, ale hľavne rôzne druhy remesiel, ktoré na Spiši dosiahli vysokú špecializovanosť a umeleckú úroveň. Technológia spracovania textilných vlákien a výroba tkaniň sa po stáročia nemenila, čo dokladá súčasná ikonografia, ale i zuchovene nástroje. V 18. a začiatkom 19. storočia Spiš, podobne ako Orava a Liptov, produkoval plátno na vývoz, ktoré predávali plátenníci priekupníci nielen v Uhorsku, ale i za hranicami. Vo vzorovaní obrusov, ručníkov a plachiet sa využívali mestne rozdiely. Nepr. v nemeckých dedinách v okoli Kežmarku vytvárali červené a modré geometrické vzory na činovatnom tkanom základe, v goralských dedinách /Ždiar, Osturňa/ boli v obrube pruhované ripsy a jemné zatkávanie na vepári, používané na svadobné sukne a ručníky. V rusínskych obciach /Jakubany/ obrubovali modro-bielo-červené pruhované tkaniny. V 1. polovici 20. storočia sa tkané časti odevu a bytového textiliu, ktoré vysilajú "z módy", predávali aj nejarmokoch. Tek sa dostali zo severu na juh a opäťne. Medzi vynikajúce spišské remeslá patrilo suškárenstvo, čipkárstvo, krajkárenstvo, kožušníctvo, remenárstvo a pod. Remeselníci žili nielen v mestách, ale i na vidieku a pracovali pre celé okolie bez rozdielu etnicity. Tak napr. farbiar vo Veľkej pri Poprade vyradol domesne domáce plátno ako pre spišské dediny a nemeckým obyvateľstvom, tak aj pre slovenské podtatranské a liptovské hranovnícky prešovci i pre Horehronie, sterotubovníarekky pre slovenské, rusínske, goralské i nemecké dediny. Odchýlk'y boli vo vzoroch, ktoré jednotlivé dediny obrubovali /napríklad v podtatranských obrubovaniach na perinu veľké vzory, menšie na skladené sukné; ženy z rusínskych dedín si na zásterky objednávali bordúrové lineárne vzory u farbiara v Starom Lubomíne/. Diakovým transportom sa zaoberala obyvateľstvo Spišskej Belej a Levoče. Na tamších vozoch, tiahanych štvorzáprahom vozili tovar do Krakova i na juh do Uhorska.⁷³ V dobe obmedzených pracovných podmienok časť rusínskych dedín sa venovala drobtastvu. Od polovice 19. storočia žili okolo fabrik priemyselne robotníci. V Gelnici pre pomocníkov v baniach a hutách, ktoré

ri nevlastní domy, postavili už v 18. storočí hromadnú ubytovňu. 74 Podobne tomu bolo v 2. polovici 19. storočia i v Krosno - existuje bez rozdielu etnicity obyvateľstva v primestských pachocho. Tieto primitívne ubikácie sú skladeli z prechodných pítvorov, v ktorých stáli spoločné ohnišká a z inieb s príčasťami, obývanymi nielen týždňovkármi, ale často i väčerími rodičmi. Na prelome storočia sa banícke firmy poklesli neutrenú situáciu riešiť výstavbou jednoizbových bytov v kolóniach /napr. v Žakarovciach/. 75 V 30. a 40. rokoch však vo Svite a v Matejovciach postavili kolóniu vilkových záhradných domov s hygienickým vybavením v dome. Obe sídliská pomerne dobre udrižiavane slúžia dodnes.

Ako sme už uviedli, výchina spišských dedín a miest, ktoré vznikli v 13. a 14. storočí, sa vyznačovala ulicovou zástavbou alebo zástavbou okolo návsia alebo námestia. V súvislosti s protipožiarnymi nariadeniami a požiadavkami obrazov v mestách zčelo drevo ustupovať už od 15. storočia. Nehradili ho stavby z kamennia. Na dedinách bol tento proces pomalší a možno ho sledovať ešte aj inde na Slovensku od 18. storočia. Avšak iné rúnske a goralške dediny ostali drevané až do polovice 20. storočia /Ždiar, Lendak, Osturňa, Repaše/. Ulice charakterizoval rytmus štítových domov s podlomenicami, čo možno sledovať na ikonografii miest zo 16. stor. 76

V 19. storočí boli na Spiši obvyklé štyri typy domov, ktoré je spoľačný všetkym mestám, ba prenieslo sa aj na dediny, kde domy postavene do ulice po Širke situované v strede obce pokladali za honosnejšie ako dvorové alebo domy postavene na okrajoch obce.

20. storočia /napr. v Nálepkove/. Na Spiši sa väčšinou uschovával konštrukčný princíp, ktorý v podobe stípov niesol také atoly. Krov a do takto vzniknutého priečtu bol vstavaný zrubový alebo murovaný kubus izby a komory. Domu s takýmito prechody podbraniami, zvanými "dufart" alebo "forhaus" a strechou nesenou stĺpmi sa zachovali do polovice 20. storočia v Spišskej Novej Vsi na Slovenskej ulici. Pôvod s otvorenym podstrediskom má iba uprostred a po jej stranach leží vstupny pítvor a druhá izba, čo umožňuje aj v severnom Šariši v rusínskych dedinach. Dom s komorou však vystavuje aj v prechodný a využíva sa ako mletovisko zvané "bojisko".

Štvrtý typus spišského domu je trojpriestorový dom, ktorý má ibu uprostred a po jej stranach leží vstupny pítvor a druhé kamore. Charakterizuje spišské goralške siedlištia v dedinach na násej i na poriskej strane Vysokých Tatier. Pôvod domy sú využívané orientované po Širke na komunikačnú osu majú zárubkové radenie orčin /nepr. Ždiar, Osturňa, ktoré

Uvedené nászy možno nájsť aj v stredovekej nemčine. Ale dom s prechodnou podbránou zvanou úkol, mashaus, sieň a pod. v súvislosti s preludnenosťou miest tiesniacich sa v hradebch. V tom čase další priečtor získali zastropením úzkeho vchodu do dvora. Využívali ho rôznym spôsobom: ako dielnu, obchod, na čapovanie víne a pod.

V mestách, ktorí sú chybali stavebné pozemky, miesto sa ziskevalo aj stavbou druhého podlažia, ktoré sa využívali na rôzne funkcie. Dvojpodlažné domy sú využívané a existujú v rozptyle po celom Slovensku. Na Spiši sa podlažie využívalo ešte skôr, alebo sa prestavalo na obytný priečtor a prizemie služilo na obchodovanie a na výrobu. Najstarším domom tohto typu je kežmarský farbiersky murovaný dom zo 16. storočia. V okolitých mestách a mestečkách sa zachovali uličné súbory tohto typu zo 17. - 18. storočia /napr. v Kežmarku, Lutoboci, Spišskej Belej, Levoči/. Na Spiši obvyklejne v domoch tohto typu bývali remeselnici a obchodníci. Patričiovia vlastnili domy na námestí. Orientáciu domov s viacosevým príčelím na ulicu dociseli skupovanie susedných parciei. Ale aj tento jav možno sledovať ešte na Spiši obvyklé štyri typy domov, ktoré je spoľačný všetkym mestám, ba prenieslo sa aj na dediny, kde domy postavene do ulice po Širke situované v strede obce pokladali za honosnejšie ako dvorové alebo domy postavene na okrajoch obce.

Tretím typom bol dom s komorou pri ibe na Čelnej uličnej strane. Z tejto komory sa postupne využívala druhá izba, čo umožňuje aj v prechodný a využíva sa ako mletovisko zvané "bojisko". Dom s komorou však vystavuje aj v severnom Šariši v rusínskych dedinach. Dom s komorou vstup zo dvora je prechodný a využíva sa ako mletovisko zvané "bojisko". Štvrtý typus spišského domu je trojpriestorový dom, ktorý má ibu uprostred a po jej stranach leží vstupny pítvor a druhé kamore. Charakterizuje spišské goralške siedlištia v dedinach na násej i na poriskej strane Vysokých Tatier. Pôvod domy sú využívané orientované po Širke na komunikačnú osu majú zárubkové radenie orčin /pozri priloženú tabuľku/.

vznikli v 16. - 17. storočí. V slovenských lokalitách stavali hlavne trojpriestorové domy s radením priestorov za sebou, pričom vchod do pítvora býval chránený stodolou, do ktorej bol li vstavané.⁷⁷

Na základe ekonomickeho úspadku v 19. storočí viedla časť spisských mesteciek "zdedinčela". Avšak v súvislosti so stárymi prívalégiami sa považovali za mestá, a preto nepodobovali život prosperujúcich i stegnujúcich spisských mest. V dôsledku toho začali úzke dvory uzatvárať bránami, z podstrešných skladov vytvárať byty. Príklady tohto prechodu znamenali výskupy v 30. a 40. rokoch najmä v obci Chmelníca a dodnes ich možno sledovať na niektorých solitéroch v Spišskej Belej.

Na Spiši na mnohých mestech /v Spišskej Sobote a v Spišskej Novej Vsi do druhej polovice 20. storočia/ pretrval stredovakový spôsob zachytávať dažďovú vodu zo sedlových strech rodových domov chrlíckmi - drevenými žlabmi a odvádzat na priedomie do sudov. 78 Dažďovú, mäkkú vodu využívali na polievanie a pranie. Tento spôsob zvodu vody zničil až zavedenie klampiariských okapových žlebov zvedených do kanálov. Voda sa čerpala z potokov a riek. Väčšina niest a väčšich dedín mala murované studne, ktoré stáli na priedomí alebo námeti.

Rytma ulíc spisských dedín i mesteciek charakterizovali stítové dvojpoddlnice. Štíty boli väčšinou zdobené zuborezovými lištami. Po postavení murovaných komínov, podstrešie ako aj inde na Slovensku využívali na skledy a súšiarne, preto dve jiteľné podlomenice boli opatrené regulovateľnými vetracími otvormi, čo pretrvalo do polovice 20. storočia hlavne na dolnospišských domoch. S obchodom a výrobou plátna sa podobný variant atriech využíval aj v plátennických dedinách na Orave.

V súvislosti s významom poľnohospodárstva sa využívali dvory a hospodárske budovy, ktorých umiestnenie malo svoje pravidlá. Maštale stáli za domom, atodoly uzatvárajúce dvory, existujúce cez záhumane. Existujú však aj obce s radozvodom zástavou stodôl mimo obec, čo časť starších odborníkov spájala s obrenou funkciou lokality /nepr. v Spišskej Sobote/ a Chmelnicí pravdepodobne tekuto stodoly do polovice 20. storočia. V súvislosti so snehovou uchovávacou zásobou a obchodným tovarom, sa

dôraz kladol na miesto a veľkosť sýpok. Zribové okožované, poobne ako aj inde ne Slovensku stáli pri vode alebo v sedoch mimo dvora. Murované dvojpoddlné holi v uličnej zástavbe s domom ich spájala brána /Holohumnice, Vyšný Medzev/, alebo stáli oproti domu na druhej strane cesty pri potoku /Hranovnica/.

Aj v interiéri sa prejavil pomerné včasny spôsob pomeštania. To však neznámená, že delenie na precovní a kultoví časť iby, čo charakterizovalo celé Slovensko, vymizlo. Spiš však charakterizovala účelnosť a farebnosť striedom a namiesto tanierekov s farebných obrázkov steny zdobili portréty Luthera a Melanchtona. Malované a točenými panákmami zdobené truhly boli podobne ako vo Vežci či na Horehroní častou výbavy neviest. Na pováľach mestianskych domov sa však často až do polovice 20. storočia zachovali interzované truhly miestnej provenience.

Aj v odevе na Spiši existujú doklady od 16. a začiatku 17. storočia. Pochádzať z miestnej ikonografie i z písomných dokladov. Spoločným znakom starších i mladších dokladov je skutočnosť, že Spiš v minulosti, ako i v 20. storočí, patril do skupiny severoslovenského odevu. Ženský odev charakterizovala dlhá košera a euká príslušná na životik, mužský odev sútené nohavice a zapásovaná košera. Ďalším znakom starších správ o oblečení na Spiši je odlišovanie patriciátu a Ludových vrstiev odevom. Patriciát sa v 16. a začiatkom 17. storočia obliekal do importovanej jemnejšej súknnej, zamatu, brokátu vo farbe zelenej, čiernej a čiernej. V obrube bol odev podšíty s lemovaný líškou, kunou alebo sobolom. Suby levočských redných podšíte kožušinou roku 1683 pokladali natoliko za znak funkcie, že ho mestskí funkcionári na zasadania nosili v zime i v lete. V tom čase sa ne vidieku obliekali do hrubého modrého, červeného alebo zeleného súkna. Takisto kabanicu nazývali "gebernek".

Na ľahu si obliekali mantlik zvaný "mente". Hrubé súkenné nohavice nosili v zime bez spodkov. Ich funkciu nahradzovala dlhé,

odev u rôznych farebných variantoch tvorí základ odevu slovenských, rušínskych i goralských dedín na Spiši.

U. Bel však začiatkom 18. stor. konštatoval, že spisskí Nemci sa prikláňajú k uhorskému odevu. Ženy obľubujú na podvýjky jemný turecký ptolet, dievčatá perlové čelenky s hodvábnymi stuhami si súšajúce po spodnej okraj súkné. Obuvajú si mukluharské červené, zelené alebo čierne čísky, staré nemecké trvádele s červenými opätkami nosili vraj len stareny. 80 Opisy odevu z 18. storocia vyzdvihujú detailly, ktorými sa Nemci odlišujú od Slovákov a Rusínov. Napríklad nemecké obyvatelstvo nosí obľubou odev z čierneho súkna. Čierne súkno sa tká z čiernych oviec zvaných lajblíky, preto Slováci Nemcov prenasúvajú "lajblíci". 81 Nemci tmavé lajblíky a kabanice prenasúvajú zeleným pozamentovým pásmi, Slováci biele červenými. Rozdiely boli aj v klobúkoch, protože nemecké obyvatelstvo obľubuje široké, kdežto slovenské malé klobúky. V obľube boli kožušinou podšívané šuby, ktoré v 60. rokoch 19. storocia nosili vo Veľkom Slavkove dievčatá do kostola. Koncom 19. storocia ich už zhotovovali z farbiarčiny a podlávali flanelom. Používali ich napr. prenosanie detí za chladnejšieho počasia. V tejto funkcií šubu dokladá i košická tabuťová mařba z konca 15. storocia.

Druhým archeickým odevom bola odeda, ktorá je však v roznych variantoch a funkciách známa na celom Slovensku. Na Spiši ju v nemeckých dedinách nazývali "koc" a používali trojákym opädom. Biela s čipkami patrila do slávostného zimného odevu dievčat a podobne ako na Horehroní, vo Vačci či Žakarovciach bola aj obredovou zložkou odevu mladuchy. Pretekávaná, podobne sko v Liptave, bola určená kmotre na krst, v staršej na varovanie detí /čo dokladá i levocká tabuľová mařba/. Miestami na túto každodenňu funkciu používali aj farberské odedeze. Lokálny názov "koc" v nemčine Kotze-pokrov, kus súkna, neznáme, že odeda bola pôvodne z kusov súkna a nosila sa pri chladnejšom počase vrchný odev. V tejto funkcií ju dokladá ikonografia z 15. storocia, pochádzajúca z Liptova.

V zime užien a mužov boli v obrube bielle barančinové kožuchy, do práce kratešie, na svistok dlhé. Aj kožuchy s bláhou využinovanou na biele dokladá levočská tabuľová mařba zo začiatku 16. storocia. 84 Muži nosili aj dlhé súkenné kabaty zvané goral. Styl s okolia i vzdialenejšimi krajinami prebiehal rôznymi cestami. Medzi najdôležitejšie patrila venurovka remeselníkov,

né guby, ktoré v priebehu storocia menili strih i farebnosť. Tmevomodré a pozamentovou ozdobou, obľubené v 19. storoci, sa lišili od gub spisských kopijníkov, znázornených na predеле oltára sv. Uršuly z roku 1520 v Spišskej Sobote.

Nedeliteľnou súčasťou mužského odevu bol klobúk, ktorý v priebehu storocia nedobudal rôzne tvary. Násťenné mařby v 14. storocí znázorňujú homolovité klobúky s perami. Neškor sa dozvedáme, že Nemci na rozdiel od Slovákov obľubovali klobúky so širokou strieskou. Na prelome storocia sa začali ujímať mestské klobúky a u baníkov i šiltovky.

V Dolnom baníckom Spiši sa odev využíval v súvislosti s mestskou uhorskou módon, uhorskou Arachtickou módon i vejenskou uniformou. Ako ukazujú strihové predlohy sabinovského krajkára zo 17. storocia, rozdiely v odseve jednotlivých spoločenských vrstiev a zamestnanf boli v zložitosti strihu, ekosti materiálu a vo výzobe. 87 V Dobšinej sa zachovali doklady o obľube čepca, ktorý bol v móde na viedenskom dvore a v 2. polovici 19. storocia sa sem dostal v súvislosti s návštavou člena císařskej rodiny, kedy sa mestskýky chceli vymodiť. Medzevský mužský slávostný odev, ktorý na prelome storocia obliekali len na štátne a cirkevné oslavavy, bol zase reminiscenciou na uniformu Rakúskeho vojska, v ktorých Medzsvčanie služili.

Tradičia práce s kovom sa prejavila v dvoch druhoch rudo-vej umelcnej výroby. Pre vidiek sa zhotovovali umelecky stvárené ihlice do ženských účesov. Mesto bolo známe aj svojimi knihvieszačkami samoučkmi, ktorí podľa vzorov stredovekých inkunabuli opravovali a okovávali obľubené kancionále a iné, medzi ľudom rozšírené knihy.

Doklady vztahujúce sa na ústnu slovesnosť spisských Nemcov poukazujú na obľubu humoristickej príbehov, anekdot a historických povestí. 88 Toto zameranie možno sledovať i v dnešnom folkóre spisských slovenských dedín. V rušínskych a goralských lokalitách však existovala obľuba poverového rozprávania, čo súvisí aj s dlhším zachovanim rôznych zvykoslovných ukonov /betlehemicí, svätenie vody, chodenie a režkom a pod./.

Styk s okolia i vzdialenejšimi krajinami prebiehal rôznymi cestami. Medzi najdôležitejšie patrila venurovka remeselníkov,

ktoľ odchádzali hlavne do tých miest Uhorska, kde sa mohli po nemecky dorozumieť. Styk obstarávali aj povozníci, ktorí sa zoberali prevažením tovaru na dlhých trasách. Medzi špecifickum regiónu patrí však podobne ako v okolí Bratislavu styk s Rakúskom, na severnom Spiši a Poľskom, hlevné s Maďarskom, na juhu s Maďarskom. Tento styk sa prejavil nie len vo vývoze tovaru /ramazelnického, manufaktúrneho/, ale i v spisokom odveve a byvaní. Medzi najdôležitejší styk Spiš so systom patrí však ten, ktorý sa základne viscrečovej výuke umozovali spisské školy. Študenti po ich absolovovaní odchádzali na odborné a vysoké školy do Čiech, Poľska, Nemecka, Rakúska a neškôr i do Budapešti. Jazyková všeobecnosť prispela nielen k rýchlej orientácii vo výuke, ale i v možnostiach doniesť informáciu pre potreby domáceho prostredia rozvíti nové poznatky. To sa prejavilo nielen v spisbe, v tlačiarňach, ale i vo filozofii, v lekárstve, lekárnickej i technike. Často sa stávalo, že na základe račovej znalosti a mnohostrannosti spisského vzdelania tamojších škôl nasli uplatnenie aj inde v Európe. Stávajúca tak hľavne v zlomových obdobiah, nspr. v dobe protiformácie, kedy nasli mnohí domov nielen v Sliezsku, ale i východnou Prusku, v dobe vystavalectva, keď odchádzali do Peščanok Prusku, v dobe jadraškého primoria.

Zhrnujúc doterajší materiál, možno vyslovit mienu, že Spiš na základe vyspelých miest i menších mestiečiek prispel k transformácii mestskej kultúry na vidieku, a to počinajúc 16. storočím. Kultúrna vyspelosť miestnej mestskej kultúry, troj a štvorjazyčnosť inteligencie ako aj tolerantnosť prispeli k formovaniu celoslovenskej národnej kultúry v 16. - 19. storočí. Dôsledky úpadku v 19. storočí sa prejavili v zachovaní niektorých archaizmov, ktoré v súvislosti s archíviami a ikonografiami prispievajú k poznávaniu staršieho stupňa vidieckej kultúry na Slovensku. Na druhej strane však preve ekonomickej, spoločenský a kulturny úspech Spiša koncom 19. storočia a v prvých desaťročiach 20. storočia vytvorili podmienky k nacionálnemu vyhrotieniu a pretrhnutiu vývinovej nite, ktorá spisských Nemcov spájala s celoslovenským vývinom.

ÚPADOK A PRETRHNUTIE KONTINUITY

Za vývinový zlom spolunažívenia Nemcov s ostatnými národnostami a etnickými skupinami sa obyčajne považujú roky 1944 - 46, kedy došlo k odsunu nemeckého obyvateľstva z republiky. Uvedené roky sú však len výrchnolením rozpadu nemeckého osídlenia na Slovensku, ku ktorému postupne dochádzalo od 19. storočia. V mestách, akými bola Kremnica, Štiavnica a Levoča, populačná krišta nemeckého obyvateľstva začala klesať už skôr /pozri priložené štatistiky/. K poklesu natality a postupnému úpadku došlo na základe viacerých okolností. Rozhodujúcou sa stala skutočnosť, že na Spiši i v okolí Kremnice a Pravne hlavná železničná doprava obišla mestá a nemeckým obyvateľstvom s ich okolím. Totiž veľká časť miest obývaných Nemcami sa zaklada starých stredovekých prívilegií sa bránila novým vymoženosťiam, urýchľujúcim dopravu a industrializáciu. V dôsledku toho mnohé staré mestá /napr. na Spiši Spišská Sobota, Stará Lubovňa, Podolínec, Kežmarok, Smolník, Vondrišel, Galušica a pod./ začali stagnovať. Na význame získali mnohé predtým neznáme, ktoré ležali na trati /napr. Poprad, Spišská Nová Ves, Krompachy, Margecany a pod./.

Táto skutočnosť mala za následok, že zo stregnujúcejich lokalít odchádzalo obyvateľstvo do nových centier alebo priamo do Budapešti. Po absolvovaní vysokých škôl rôznych smerev, ako pomádarcením Nemci znali troch rečí zaujali význačné miestá vo vede, technike a medicíne Uhorska. Ti, ktorí sa vrátili domov, sa na Spiši začali zaozmenie turistického ruchu, hotelov i tetraňských sanatórií, v Bratislave o celkový rozvoj mesta.

V baníckych regiónoch /v Dolnom Spiši i v okolí Kremnice/ populácia začala klesať i v dôsledku stehovania obyvateľstva, ktoré strácelo prácu vo vytážených baniach. Nepr. v Kremnici už koncom 18. storočia a začiatkom 19. storočia klesla populácia skoro o polovicu a do mesta sa začalo stehovať slovenské obyvateľstvo z okolia. V okolitých dedinách s nemeckým obyvateľstvom sa obyvateľstvo preorientovalo ne iné druhy práce /drevařstvo, pomocné práce v meste a pod./, tým sa populácia

Karpatski Nemci

Pri vyslovení pomenovania občanov Slovenska nemeckej národnosti karpatski Nemci sa obvykle zamyslíme, lebo je v určitem rozpore s geografickou realitou. V období pred rokom 1918 boli totiž Nemci žijúci na území Slovenska súčasťou uhorských Nemcov. Profesor na univerzite v Štajerskom Hradci (Graz) Reimund

Friedrich Kaindl, ktorý sa venoval dejinám Nemcov v Uhorsku, začal v tomto období pre Nemcov v Hornom Uhorsku používať pomenovanie karpatskí Nemci, aby ich odlišil od Nemcov žijúcich v iných častiach karpatského oblúka, napríklad od Nemcov v Sedmohradsku, ktorých označil za sedmohradských Nemcov. Po vzniku Česko-Slovenska (ČSR) sa pomenovanie karpatskí Nemci pre Nemcov na Slovensku a v Zakarpatskej Ukrajine zaužívalo, pretože jednoznačne vyjadrilo ich geografickú odlišnosť od sudetských Nemcov.

Niekoľkostoročné germánske osídlenie strednej Európy vyštredalo počas 6. – 8. storočia osídlenie slovanské. Západná hranica tohto osídlenia sa dotykala Frankov a Bavorov, ktorí už mali pevné mocenské a cirkevné štruktúry. Nie náhodou sa francúzsky kupec Samo v rokoch 624 – 658 stal prvým panovníkom Slovanov, nie náhodou práve salzburský arcibiskup Adalram vysvätil roku 828 v Nitre prvý kostol. Bavorské biskupstvá (Sošnograd – Salzburg, Rezno – Regensburg, Pasov – Passau, Freising) boli duchovnými, kultúrnymi a hospodárskymi centrami, z ktorých prichádzali misionári, obchodníci, remeselníci. Väzby Uhorska s nemeckými krajinami zosilneli už po roku 1000, keď bol Štefan I. korunovaný za prvého uhorského krála a prijal kresťanstvo. Týmto kontaktom výrazne napomáhal i príbuzenské zväzky uhorských králov a šľachty s nemeckou feudálnou špičkou. Nemecké osídlenie v tomto období zahrnovalo najmä šľachtu, duchovných, obchodníkov, teda vyššie spoločenské vrstvy.

Najväčší počet nemeckých hostí prišiel na Slovensko v 13. a 14. storočí. Odhad počtu Nemcov na Slovensku v stredoveku sa pohybujú v rozmedzí 200 – 250-tisíc, čo bola asi pätna až štvrtina obyvateľstva. V slovenskom prostredí však ich podiel najmä pod vplyvom asimilácie a na prelome 19. a 20. storočia aj madarizácie neustále klesal. Roku 1890 tvorili 9,89 %, roku 1900 7,65 %, o desať rokov neskôr 6,74 % a roku 1919 iba 4,87 % obyvateľstva. Nepriaznivý trend sa v novej ČSR začal. Podľa sčítania ľudu roku 1930 žilo na Slovensku 154 821 Nemcov, teda 4,65 % obyvateľov. Tento počet a pomer sa približne zachoval až do násilného vystáhovania karpatských Nemcov z Československa po druhej svetovej vojne.

jelikov.
V bratislavskej oblasti malo roku 1930 šest obcí nemeckú väčšinu a deväť obcí výraznejšie zastúpenie nemeckej menšiny. V samotnej Bratislave do roku 1900 prevažovalo nemecké obyvateľstvo. Na severe sa na ňu napájali vinohradnícke mestá Svätý Jur, Pezinok a Modra, ktoré si uchovávali aj starú nemeckú tradíciu. Východne od Bratislavky, už na Žitnom ostrove, ležalo šest obcí, z ktorých bol Prievoz svetoznámym svojím ľudovým divadlom.

Nemecké osídlovanie stredného Slovenska podnietilo bohatstvo rúd drahých kovov. Pomenovanie tejto oblasti Hauerland sa zaúžívalo po roku 1930, pretože z 24 nemeckých obcí názov ôsmich sa končí na *hau*, čo znamená časťinu vzniknutú vyrubaním lesa. V 13. a 14. storočí bolo založených „sedem dolnouhorských banských miest“, medzi nimi zlatá Kremnica, strieborná Banská Štiavnica a medená Banská Bystrica. V okolí miest (najmä Kremnice a Nitrianskeho Pravna) vznikli samostatné obce. Ich obyvatelia sa po-

EVANJELICKÝ DREVENÝ KOSTOL V KEŽMARKU (1717)

pri práci v baniach venovali aj hospodáreniu na málo úrodnej pôde.

Spišom prechádza jedna z najdôležitejších európskych obchodných ciest neskorého stredoveku, ktorá údolím Hornádu a Popradu spájala Uhorsko s Poľskom. Na hornom Spiši vzniklo v 13. storočí Spoločenstvo spišských miest s centrami v Kežmarku a Levoči. Na rieke Hnilec ležalo šest banských miest. V údoli Bodvy sa zasa nachádzajú Medzev a Štós, mestá hámormíkov. Na relatívne malom území obkolesenom nádhernou vysoko-horskou scenériou vykazuje Spiš také bohatstvo stredovekých umeleckých hodnôt ako maloktorý iný región Európy.

Lokálne nemecké osídlenia

V 16. a 17. storočí prišli na Slovensko z náboženských príčin z nemeckých krajín a zo Švajčiarska novokrstenci, často nazývaní habá-

Hlavné sídelné oblasti

Nemci na Slovensku ako časť uhorských Nemcov osídliili alebo doosídliili v 12. – 14. storočí tri oblasti Slovenska: Bratislavu a okolie, Hauerland (stredoslovenskú oblasť) a Spiš. Mimo týchto hlavných oblastí žilo okolo 26 000 Nemcov v menších diaspórách a bolo možné sa s nimi stretnúť väčšiných slovenských mestách. Konfesionálne bolo 65 %

rá má zdôvodníf oprávnenosť ich vyhnania. Historickej realite nezodpovedá ani formulácia o avantgardnej úlohe karpatských Nemcov pri tragickom prenásledovaní židovských občanov. Tragédia slovenských Židov a Rómov počas druhej svetovej vojny je problémom všetkých vtedajších i dnešných občanov Slovenska. S týmto hrozným činom sa musia vyrovnáť tak karpatskí Nemci, ako aj Slováci. Holokaust bude navždy neoddeliteľou súčasťou dejín, a to nielen karpatských Nemcov, ale i Slovákov, a zostane kritériom morálky.

V historických prácach venovaných obdobiu 1938 – 1945 je evidentná snaha prisúdiť karpatským Nemcom väčší podiel viny, než reálne mali a mali mohli. Treba však zároveň povedať, že karpatskí Nemci niekedy svojím vystupovaním, neprimeraným ich reálnemu vplyvu (asi 5 % obyvateľstva), sami poskytvali dôvody na negatívne postoje ostatného obyvateľstva.

SNP a koniec vojny

Väčšina karpatských Nemcov vníma Slovenské národné povstanie (SNP) ako začiatok konca ich existencie v slovenských domovoch, pričom chápanie tejto udalosti ako druhého najväčšieho antifašistického vystúpenia v Európe potláča do úzadia, i keď sa nedá povedať, že by túto jeho dimenziu poperala. Tieto pocity a negatívny postoj karpatských Nemcov odráža ich trpké skúsenosti. Počas Povstania totiž prežilo nemecké obyvateľstvo, najmä na strednom Slovensku, početne násilia zo strany povstalcov. V Ružomberku 27. augusta 1944 zastrelili 146, v Sklenom 21. septembra 187 Nemcov, v Banskej Štiavnici na železničnej stanici o päť dní neskôr bezdôvodne zastrelili 83 obyvateľov Pily a Veľkého Poľa, po potlačení SNP našlo smrť v Nízkych Tatrách vyše 60 Kunešovčanov. Popri tom to boli desiatky ďalších obetí, zväčša z radov civilného obyvateľstva. Je pochopiteľné, že tieto excesy zanechali hlbokú stopu vo vedomí karpatských Nemcov, ktorí túto problematiku vnímajú obzvlášť citlivovo, najmä keď ju slovenská historiografia do obrazu Povstania zahrnuje len výnimcočne alebo sa snaží o zdôvodňovanie týchto zločinov.

Väčšina Nemcov (asi 120 000 z celkového počtu 150 000) z obáv pred prichádzajúcou Sovietskou armádou opustila Slovensko už v záverečnej fáze druhej svetovej vojny. Počas tejto evakuácie sa dočasne usadila najmä v Sudetoch alebo v Rakúsku a Nemecku. Po skončení vojny sa okolo 30-tisíc z nich chcelo hned vrátiť do svojich domovov, čo sa im však okrem výnimiek nepodarilo: boli internovaní v táborech. V noci z 18. na 19. júna 1945 sa stala vari najtragickejšia udalosť slovensko-karpatskonemeckého spolužitia: pri Přerove na Morave príslušníci pešieho pluku z Petržalky bezdôvodne (pokiaľ sa za dôvod nepovažuje nemecká národnosť) zastrelili 265 nemeckých detí, žien a mužov z Janovej Lehote a Dobšinej, ktorí sa vrácali z evakuácie. Táto tragédia rezonuje v slovenskej historiografii len výnimcočne.

Nesporne najpertraktovanejšou otázkou v slovensko-karpatskonemeckých vzťahoch, i keď nie až s takou intenzitou, ako je to v česko-sudetskonemeckých vzťahoch, sú tie dekrety prezidenta Edvarda Beneša, ktoré sa týkajú vyvlastnenia a diskriminácie Nemcov a Maďarov v Československu. Na základe nich boli postihnutí ľudia patriaci k určitej národnostnej skupine a z pohľadu karpatských Nemcov odporujú ľudským právam, sú diskriminované. Do Európy 21. storočia, ktorá sa definuje aj ako spoločenstvo hodnôt a práva, jednoznačne nepatria. Dušan Kováč v práci *Vysídlenie Nemcov zo Slovenska* píše: „*Vysídlovanie Nemcov po druhej svetovej vojne je nepochybne aktom násilia a nemožno ho v nijakom prípade ani akceptovať, ani ospravedlňovať. Uplatňovanie princípu kolektívnej viny nemôže byť kvalifikované inak ako porušovanie základných ľudských práv.*“ Toto

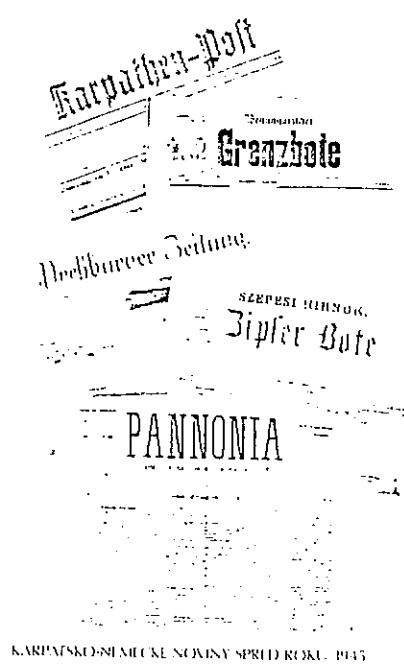
ti z 29. marca 1949 žilo na Slovensku 27 324 osôb nemeckej národnosti. Avšak ani tento údaj nie je úplne smerodajný, keďže vtedy sa na Slovensku vytvárali nové okresy a štatistiky sa tejto zmene neprispôsobili. Reálny odhad je, že na začiatku 50. rokov žilo na Slovensku okolo 24 000 karpatských Nemcov.

Po skončení hromadných odsunov Nemci na Slovensku predstavovali bezprávnu a zdecimovanú národnostnú skupinu. Boli vystavení opvrhnutiu a nenávisti, zbavení štátneho občianstva, prevažnej väčšine z nich úrady skonfiškovali všetok majetok a stali sa bezdomovcami. Rozrušenie rodinných i sociálnych štruktúr a stratu ekonomickeho a materiálneho zázemia sprevádzala diskriminácia, ktorá ustupovala len veľmi pomaly. Nemeckí robotníci boli do leta 1947 vystavení 20-percentnej zrážke zo mzdy. Stále žila aj ideja vyhánania Nemcov z ich domovov: napríklad okresný akčný výbor v Kremnici žiadal 14. júla 1948 vysídlit z Kremnova 96 Nemcov dôvodiac, že obec je odlahlá a Nemci nemôžu byť pod dostatočnou kontrolou. Dňa 8. augusta 1948 sa dokonca Poverenictvo vnútra obrátilo na Ministerstvo vnútra v Prahe so žiadosťou o „*láskové oznamenie*“, či by nebolo možné zo Slovenska natrvalo vystaňovať nemecké práceschopné obyvateľstvo i s rodinnými príslušníkmi do Jáchymova. Pri absencii vlastného školstva a záujmových organizácií karpatským Nemcom úplne chýbali možnosti uspokojovať kultúrne a náboženské potreby a záujmy v materinskom jazyku. Rovnako im bol znemožnený prístup k nemeckej kultúre. Platil zakaz návštěv verejných miestností, zábav, lesov a parkov; zakaz používania nemčiny na verejných priestranstvách zrušil až výnos ministerstva vnútra z marca 1950.

Zbavením čs. štátneho občianstva boli Nemci v ČSR zbaveni aj základných občianskych prav. Zmeny podnietili až vznik Nemeckej demokratickej republiky v roku 1949. Roku 1950 sa vrátilo občianstvo 11 240 Nemcom žijúcim na Slovensku, zamietlo sa 1 430 osobám. Časť Nemcov si o občianstvo vôbec nepodala žiadost, keďže jeho udelenie sa nespájalo s navrátením majetku. Až zákonom č. 34 z 24. apríla 1953 sa všetci Nemci žijúci v Československu automaticky stali i čs. štátnymi občanmi.

Postavenie čs. občanov nemeckej národnosti zostávalo aj po prekonaní najzájavnejších form diskriminácie neuspokojivé. Nerešpektovali sa ich národné práva, najmä v jazykovej, kultúrnej a školskej oblasti, a už vôbec nie na úseku samosprávy. Do roku 1968 neboli Nemci uznávaní ako svojbytný etnokultúrny celok a štátoprávny subjekt. Rok 1968 sice priniesol určité pozitívne zmeny (zák. č. 144/1968 o národnostných mensinách), faktická diskriminácia však pokračovala až do zrušenia totalitného režimu koncom roka 1989. V súčasnosti sa organizujú v Karpatskonemeckom spolku na Slovensku, vychádza im mesačník *Karpatenblatt* pôsobí Múzeum kultúry karpatských Nemcov, ktoré je súčasťou Slovenského národného múzea.

Ondrej Pöss

KARPATSKO-NEMCKE NOVINY SPRÍDOKU 1948

hodnotenie špičkového slovenského historika a najlepšieho slovenského odborníka na danú problematiku je doposiaľ nesporne najobjektívnejším pohľadom na túto tému.

Zdecimovaná nemecká komunita

Do jesene 1946 bolo v rámci hromadných odsunov vyvezených zo Slovenska celkovo 32 450 osôb nemeckej národnosti. Očakávalo sa, že na jar 1947 sa tieto transpozty obnovia, avšak nestalo sa tak. Štátne orgány sa napriek tomu snažili zbavit karpatských Nemcov. V rokoch 1947 – 1949 to realizovali takzvaným spájaním rodín a v rokoch 1950 – 1951 organizovali dobrovoľné vysídenie do Nemecka a Rakúska. Okrem toho pod hľavičkou vysídenia nespolahlivého obyvateľstva presídlovali rodiny z blízkosti hraníc s Rakúskom do slovenského vnútrozemia. Pri sčítaní obyvateľstva sa k 1. marcu 1950 prihlásilo k nemeckej národnosti 5 179 občanov Slovenska. Bola to iba asi päťtina z jej skutočného počtu, pretože z obáv sa väčšina Nemcov prihlásila k inej národnosti. Podľa hlášenia krajských veliteľstiev Štátnej bezpečnos-

Okoľo pevnostných murov sú vykopané vo veľmi pravidelnom obrazci hiboké priečupy a s ich vorkašej strany násypy, ktoré sa kuželovitými formami vytáčajú pred nárožnými vežami. K vstupnej bráne vedie cesta po násype, z ktorejho boli vyzelené trámy, nesúce diažku pre pešich.

Všetky dekoratívne formy, pri Balassovej stavbe použité, miešajú nruku novoromantickej a ranorenesančnej, čím vznikajú často

M.S.; H.J.T.K./H.

R.C. 1935 — C.L.

14/11/39

ako triedy pôvodu nižšieho a deklasifikovaného. Rozdiely medzi jednotlivými triedami bývaly značné, ba často inklinovaly k tomu, aby všetky vrstvy štátneho ľudu — ak vôbec v tomto čase možno o ňom hovoriť — boli si vzájomne priamo hermeticky izolované. Jednu z takýchto dokonale izolovaných tried stredovekých pravneho života boli Židia. Ich právne postavenie najlepšie charakterizuje epiteton „servi camerae“ — služovia kráľovskej komory, podliehajúci immediatnému jurisdikciu panovníka. Komorné služobníctvo Židov má svoj pôvod v Nemecku. Vzniklo z toho, že Židia „výhľadávali u panovníkov právnu ochranu proti ujmám, ktoré sú im dosťávaly od domáceho obyvateľstva, keďže ako cudzinci v smysle principu personality nepozívali ani osobnej, ani majetkového ochrany.¹ Ale aby predsa dosiahli slobodného pohybu a práva slobodne obchodovať, priručený bol spomenutú ochranu kúpovacími dňami, platenými panovníkom; Periodicita týchto dávok vytvorila časom trvalú právnu inštitúciu, ktorá upravovala právny pomery Židov k panovníkovi, resp. ku krajinie, majúcim charakter quasi smluvný.² Známa Pax Moguntina, či landfrid Jindřicha IV. z roku 1103, po prvý raz vyslovuje v lísťinnej forme ochranu Židov. Kým ochranné lísťiny, vydávané iba jednotlivcom, resp. jednotlivým židovským obciam zaručovaly pokoj len ich držiteľom, Pax Moguntina svojou generálnou klaузou má povahu zákona, platiaceho pre všetkých obyvateľov riše.²

Termín servi camerae sa zjavuje po prvý raz z roku 1182 v privilegiu Fridricha I., udelenom Židom v Rezne.³ Na prvý pohľad by sa zdalo, že Žid a sluha boli pojmy totožné. Ale keď skúmanie bližšie ich obsah, výdime, že slovom servi mala byť vyjadrená len bezprostrednosť Židov k panovníkovi, ktoréj vonkajšou formou boli spomenuté poplatky za ochranu; zavedené pôvodne iba faktickými okolnostami.⁴

¹ Gebhardt, Handbuch der deutschen Geschichte, I. Bd. Berlin 1930, str. 121. O stanovisku cirkev opäť Židom porovnaj Bašek, Učebnice dejín práva cirkevného. V Bratislave 1929, str. 111.

² Constitutio et acta publica imperatorum et regum, Tom. I. Monum. Germ. Hist. Legum Sectio IV., p. 125. „Anno ab incarnatione Domini millesimo C III. Heinricus imperator Moguntina pacem sua manu firmavit et instituit, et archiepiscopi et episcopi propriis manibus firmaverunt... iuraverunt eandem pacem usque pentecosten et inde per IIII annos, iuraverunt, dico, pacem aeneles, clericis, monachis, laicis, mercatoribus, ne vi rapiantur, judeis...“ Okrem Pax Moguntiny známe sú na pr. Innovatio pacis Franciae Rhenensis z r. 1179. Fridrich I. Constit. Monum. Germ. Hist. Tom. I., p. 381. „Ville, villarum habitatores, clerici... iudei qui ad fiscum imperatoris pertinet; omni die pacem habeant.“ Dálej Renovatio pacis antiquae Saxoniae z r. 1223. Heinricus. Const. Monum. Germ. Hist. Tom. II., p. 394. „Clerici, monachi, milites... iudei omni die et tempore firmam pacem habebunt in personis et in rebus“ a Pax generalis z r. 1224. Henricus. Const. Monum. Germ. Hist. Tom. II., p. 309.

³ Gebhardt, 391.

⁴ Krieg, Frankfurter Bürgerzwiste und Zusätze im Mittelalter. 1562, str. 408 a 409 pozn. 1. Maurer, Geschichte der Städteverfassung in Deutschland, 1869—71. Bd. II., 499 nsl.

NIEKOĽKO KAPITÓL O PRÁVNOM POSTAVENÍ ŽIDOV V STREDOVĚKU A SO ZVLÁŠTNYM ZRETELOM NA POMERY V BRATISLAVE.

Význačným znakom stredovekého sociálneho i právneho života je snaha rozvrstviť obyvateľstvo určitého štátu v triedy viac-menej výhranene. Rozvrstvenie takéto podmienené bolo skutočnosťou, ktorá vyzádovala, aby pri rozličnej kvalite sociálnych tried vyššie stojace požívaly plnšej a rozsiahlejšej právnej subjektivity,

²² Po prevrate bol rozborený a nadprážie jeho obdobia, označené nápisom a letopočtom asi 1682, stratilo sa; podobný osud stihol aj arky v sestupe spojovacieho mosta.

Ale treba vyzdvihnuť energické zásahy pápežov, ktorí váhou svojej autority usilovali sa uľahčiť ťažko postihnutému národu. Bol to najmä Kalixit II., ktorý v svojej buli zakazuje nútť Židov na prijatie krstu, bezprávne konfiškovať ich majetky a rušíť bohoslužby.¹⁶ K nemu sa pripojil roku 1146 sv. Bernard „abbas Clarevalensis“, napomínajúc klerus i ľud východného Francúzska a Bayorska, aby Židov nemučili a nevraždili.¹⁷ Naivznešenejšie gesto urobil roku 1247 Innocent IV. v svojej buli „Lacrimabilem Iudeorum Alamannie“.¹⁸ V nej priamo náruživými slovami sa ujíma ubladeného Židovstva v Nemecku, poukazujúc na väčšiny krvady, ktoré sú na nom páchané. Ale proti verejnej mienke všetky boli nestačili, lebo podráždený ľud si nevedomoval prísnych trestov, stanovených pápežmi. Aky to rozciel oproti časom pred krízovými vypravami, keď fakticky rovnako bolo s nimi zachádzané ako s mestanmi¹⁹, ba keď niekde bolo to pokladané za neobyčajnú čest, keď sa v meste osadili.²⁰ Zdá sa, že najviac vplýval na právne postavenie Židov stredoveký svetoznázor na poskytovanie úročených pôžičiek. Zásada „nummus numerum non parit“, známa už Aristotelovi, prevzatá bola aj deinceps debeat deservire, sed datis pro qualibet bono mancipio duodecim solidis ipsius mancipium quicunque christianus seu ad ingenuitatem sive ad servitum licentiam habeat redimendi, qui nefas est ut, quos Christus dominus sanguinis sui effusione redemit, persecutorum vinculi permanent inrelii.“ Ca-pitularia regum francorum. *Monum. Germ. Hist. Tom. II.*, p. 418.

¹⁶ Scherer, 34.

¹⁷ „... De cetero, fratres, moneo vos, non autem ego, sed Apostolus Dei mecum, non esse credendum omnii spiritui ... Non sunt persecuti ſudaei, non sunt trucidandi, sed nec effugandi quidem... Novi quid in psalmo legitur prophetum de ſudaeis: Deus ostendet mihi, inquit ecclesia, super ini-micos meos, ne occidas eos, nequando obliviscaris populi mei... dispersi sunt depositi sunt, duram sustinent captivitatem sub principibus christianis...“ *Brial*, 605.

¹⁸ „Lacrimabilem Iudeorum Alamannie recipimus quaestionem, quod nonnulli tam ecclesiastici quam seculares principes ac alii nobiles et poli-tetes... ut eorum bona iniuste diripiunt et usurpat, aduersus ipsos impia con-silia cogitantes et fingentes occasiones varias et diversas, non considerato prudenter quod quasi ex archivio eorum christiane fidei testimonia prodi-erunt, scriptura divina inter alia mandata legis dicente: Non occidas, ac pro-hibente illos in sollemnitate paschali quicquam morticinum non contingere, falso imponunt eisdem, quod in ipsa sollemnitate se corde pueri communii-cant interficere, credendo id ipsam legem precipere, cum sit legi contrarium manifeste, ac eis malifiose obiciunt hominis cadaver mortui, si contigerit illud alicubi reperi. Et per hoc et alia quamplura figura mentis servientes in ipsis, eos super hiis non accusatos, non confessos nec conviclos contra privilegia illis ab apostolica sede clementer indubit, spoliavit contra Deum et iustitiam omnibus bonis suis, et inedia, carceribus ac tot molestiis tantisque gravamis quamplurimos condempnando, quod iidem Judei, quasi existentes sub pre-dictorum principium nobilium et potentium domino deterioris conditionis, quam eorum patres sub Pharaone fuerint in Egypto.“ *Epistulae saeculi XIII.* e regestis Pontificum Romanorum. Tom. II. *Monum. Germ. Hist. Berojini* 1887. p. 297.

¹⁹ Stobbe 8.

420

²⁰ Bisikup Rüdiger v Špýre roku 1084 vyhlásil: „Cum ex Spirensi villa urbum facere, putavi milles amplificare honorem loci, si et Iudeos colligerem.“ Wiener, Frank's Monatschrift XII, s. 175.

cirkvou, ktorá ju špecifikovala na IV. Lateránskom koncile.²¹ Keď uvážime, že zákaz brania úrokov sa vobec nelykal, ľahko si vieme predstaviť, čo to pre nich znamenovalo, keď takto vytvorený bol pre nich faktickou cestou zväčšiť výnosný monopol. K tomu prisúpila i okolnosť, že vzmáhajúce sa hospodárstvo peňažné, ktoré ľahko si možno predstaví bez úplatného kreditu, bolo skoro výhradne v rukách židovských. Je sice pravda, že kde-to i krestania sa zaoberať týmto druhom obchodu, predsa celkove Židia oválni dali vtedajší finančný svet.²²

Úroková miera bývala väčšinou ustanovená svetskými zákonními, ale niekde aj zvykom, a preto jej hranice bývaly veľmi labilné. Sýrskych miest stanovil r. 1255 dva tenky z jedného funta týždenne.²³ Podobné ustanovenia mala aj Pax Bavariae z r. 1244 a 1256.²⁴ Privilegium rakúske z roku 1244 stanovilo maximálnu sadzbu 173.33% ročite.²⁵ Najvyššia úroková miera, ktorú sa podarilo zísť, zavedená bola v štatúte Židov v Provence z roku 1243, kde činila 3000% ročite.²⁶

Zákonodarstvo išlo ešte ďalej a dovolilo aj úroky z úrokov, predpokladajúc, že sa spĺňajú niektoré zákonné predpoklady.²⁷ Tým sa stalo, že Židom umožnené bolo aj spoločenské vyu-stupovanie, lebo ich bohatstvo, či urovo vzrástalo, kým mestianske triedy sotva stáčali zaokryť svoje každodenne potreby. Nebolo to lepšie ani s panovníkmi a zemepánnimi, ktorí vo finančných tieňoch neraď boli prinúteni vyhľadávať peňažnú výpomoc u Židov. Židia pôžičky očakávali poskytovať, lebo boli si vedomí, že takéto služby budú mať nemály vplyv na zmenu smyšľania nositeľov vládnej moci opäť nim. Ale aj mestá, sú „vypozičávaly od Židov“²⁸; ba

²¹ Čl. LXVII. De usuris Iudeorum *Mansi Joannes Dominicus, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Tom. XXII. *Venetus MDCCCLXXVIII*, P. 105B. Porovnaj k tomu *Hennet, Kapitola z dňajú úroku a lichuy. V Praze 1893*, str. 6 a nasl.

²² Úroky vyberali aj kresťanskí obchodníci, na pr. v Janove, vo Florencii a podla výrok sv. Bernarda z Clairvaux z roku 1148 boli si horší ako Židia. Taceo quod, sicuti desunt (sc. Judaean) pejus judaizare dolentus christianos feneratores: si tamen christianos et non magis baptizatos. *Judeos, convenit appellari*“ *Brial*, 606.

²³ Conventus Moguntinus alter 1255 Jun. 29. *Constit. Monum. Germ. Hist. Tom. II.*, p. 583.

²⁴ Constit. *Monum. Germ. Hist. p. 578. c. 84. Pax Bavariae z 1256 (p. 661. c. 59. Ibidem)* predpisovala Deus usuris: „Und swell Jude mer ze der wochengesches nimt danne zwēn pfennig von einem pfunt, der sol dem richter ein pfunt geben.“⁴

²⁵ „Item statuimus, ut et iudei de talento per singulas ebdomadas non nisi octo denarios participant in usuris.“ *Schwind-Döpsch* 88.

²⁶ Arnand, *Fessai sur la condition des Juifs en Provence au moyen âge.* 1879, str. 87 a nasl.

²⁷ V rakúskom privilegiu z r. 1244 bolo stanovené: „Item si Christianus a Judeo pignus absolverit ita, quod usuras non persolvit, si easdem usuras infra mensem non dederit, illis usuris accrescant usure.“ *Schwind-Döpsch*, 87.

²⁸ Mesto Vieden, keď potrebovalo väčšie sumy, rádo si vypožičiavať od bratislavských Židov. *Schwarz, Geschichte der Juden in Wien*. Von ihrem ersten Aufreten bis zum Jahre 1625. (Geschichte der Stadt Wien. Bd. V. red.

A. Mayer), str. 37.

Aj sponenutý čl. XXIV. má svoj pôvod v IV. Lateránskom koncile z r. 1215, kde bol vyhlásené: „Bolo by absurdné, keby akýkoľvek bokorúha vykonával moc nad kresťanom.“³⁹ Cisárt Fridrich v svojej výsadej listine z r. 1237 len preto vylučuje Židov z výkonávaria prefektúry, lebo „sub pretextu prefecture oppriment christianos“.⁴⁰

Ako sa pozdáva, Ondrej II. nemal dosť sily, aby uvedol do života ustanovenia Zlatej buly, lebo už roku 1225 píše pápež Honorius I.aločskému arcibiskupovi, aby upozornil krála, že sa prehruje proti prísahe, v ktorej stúbil neprispustiť Židov do úradov.⁴¹ O niekoľko rokov neskôr ponosuje sa Gregor IX. arcibiskupoví ostrihomskému, že sa ho tažko dojíka, nadvieda Židov nad kreštanmi; hoci synoda v Tolede zakázala Židom nadobývanie úradov,⁴² predsa ich ešte stále vidieť vo verejných funkciách.⁴³ Roku 1233 pápež obracia sa priamo na Ondreja II. a výčituje mu, že nerad vidi tie neprávosti, ktoré Židia robia na škodu cirkvi.⁴³

Citované prípisy pápezov veľmi jasne dokumentujú, nakoľko finančná moc Židov spúta ruky Ondreja II., ktorý, keďže bol od nich neustále závislý, musel im dať do arendy verejné dôchodky a úrady. Je to zároveň dokladom pokroku expanzivity židovskej. Kým dekréty sv. Ladislava a Kolomana vystačili len s negatívnym fixovaním právneho postavenia Židov⁴⁴, Zlatá bula a jej neskoršie konfirmácie musely už pozitívnym predpismi zdrižovať agresívne chŕtstky židovských finančníkov. Že sa to celkom nepodarilo, svedčí židovské privilegium Belu IV. z r. 1251.⁴⁵ Belo IV., keďže bol si vedomý, že právny postur uhorských Židov nie je upravený ani vzhľadom na panovníka, ani na krajinské stavky podľa vzoru rakúskeho privilegia z r. 1244⁴⁶, vydáva veľkú výsadnú listinu, zakladajúcu priaznivejšie životné podmienky pre Židov. Listina táto sa neshoduje s oficiálnymi teóriami cirkevnými, lebo poskytuje Židom viac,

³⁹ Čl. LXI. Ne Judaei publici officii praeficiantur. Cum sit nimis absurdum ut Christi blasphemus in Christianos vim potestatis exerceat, quod super hoc Roletanum concilium provide statuit nos propter transgressorum audaciam in hoc capitulo innovamus: prohibentes, ne Judaei officii publici praeferentur sub tali praetextu Christianis plurimum sunt infestii.“ Mansi p. 1058.

⁴⁰ *Huillard-Breholles Historia diplomatica Friderici II. imp. Tom. V. Pars 1. Paris 1857, str. 57. Schwind-Dopsch, 75.*

⁴¹ *Monumenta Hungariae Iudaica*. Vyd. dr. A. Fries. Budapest 1903, str. 6.

⁴² *Monum. Hung. Jud. Tom. I.*, p. 10.

⁴³ *Monum. Hung. Jud. Tom. I.*, p. 15 s.

⁴⁴ *Decr. S. Ladislai*, Lib. I. cap. XXVI. a *Decr. Colomani*, Lib. I., cap. LXXIV. K výkladu týchto dekrétov porovnaj *Helmár*, A magyar zsidóförfények az árpádkorszakban. 1879.

⁴⁵ *Fejér*, Codex Diplomaticus Regni Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Buda 1829, Tom. IV., vol. 2. p. 108 s.

⁴⁶ Schwind-Dopsch, 86 nsl. Privilegium toto slúžilo za vzor aj vysadnej listine Přemysla Otakara II., vydanej r. 1254 Židom v Čechách (*Jirečk, Codex Iuris Bohemici*, Prague, Vindobonae, Lipsiae 1889, str. 134 nsl.) a r. 1288 pre Židov v Brne (*Boczek*, Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Tom. IV., p. 17 nsl.).

ako si cirkev žičila.⁴⁷ Jasne to vidieť z toho, že Židia sami ju počíklali za svoju Magna chartu, ktorou konfirmačiu vyzadovali od každého novokoronovaného panovníka.⁴⁸

Najdôležitejšie ustanovenia tohto privilegia týkaly sa otázkov procesno-právnych a trestno-právnych. Prislušnosť súdna stanovená bola tak, že v sporoch medzi Židmi a kresťanmi súdil mestský súdca podľa zásad privilegia samého, a nie podľa mestského práva.⁴⁹ Spory medzi Židmi samými rozsudzované boli podľa židovského práva v kolegu židovského súdu a znalcov talmudu.⁵⁰

Pre začatie pojednávania platil princíp dispozičný, vyjadrený v čl. 21., ktorý predpisuje: „Židovský súdca nech sa nemieša do sporov, vzniknutých medzi Židmi, ledaže by bol na to vyzvaný podaním žaloby.“⁵¹ Nakolko ide o dokazovanie samo, špeciálne bolo upravené užívanie svedkov. Kým druhý členok Kolomanovho zákona o Židoch umožňuje výrazstvo Žida proti kresťanovi iba v tom prípade, ak v jeho prospechi okrem židovského svedka vystupuje svedok kresťanský.⁵² Belovo privilegium stanovilo, že v prípadoch sporných žalajúcich alebo žalovaný kresťan len vtedy vyleđa proti Židovi, ak v jeho prospechi svedčí okrem kresťanského svedka aj Žid.⁵³ Ale keď ide o známy a jasný skutkový stav, stačí proti Židovi len kresťanský svedok.⁵⁴ Toto ustanovenie bolo tiež preuzaté z viedenského privilegia, lebo ani tam nie je udaný počet potrebných svedkov, ktorých si mala dokazujúca strana priviesť na rokovanie.⁵⁵ Zdá sa, že o tom rozhodoval súdca sám, prípadne podľa dohody stránok v predpoklade, že počet kresťanských svedkov rovnal sa počtu židovských. Ďalším dokazovacím prostriedkom bola prisaha. Jej význam bol tým väčší, lebo v nedostatku potrebných svedkov sporná vec bola rozhodnutá v prospechi prisahajú-

⁴⁷ Helmár, 25. O podstate privilegia ako najdôležitejšieho prameňa práv zvláštých porovn. *Iles*, Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. Budapest 1910, str. 57 a 215.

⁴⁸ Po Zigmundovi uroblo u Albert r. 1438 (*Monum. Hung. Ind. 174*), Ladislav V. (*Monum. Hung. Ind. 190*), Matej r. 1464 (*Monum. Hung. Ind. 198*), Vladislav II. r. 1493 (*Monum. Hung. Ind. 234*). Privilégium toto dal rozmnožiť istý Jakub Mendel a rozoslal ho väčším uhorským mestám aby tamto Židia v prípade potreby mohli ho predložiť. *Kothn*, A zsidók töröklete Magyarországon a legégebb időktől a Mohacsi vészig. Budapest 1884, 240.

⁴⁹ „Statutum etiam, quod si Judei morantur non licet eosdem secundum tenorem huicmodi nostri privilegiū iudicare, sed contra statuta consuetudinis et libertatem ipsorum hac tenus observatas aggravare voluerit, priusquam nobis per ipsos innoverit, removentur, et alius de nostra scientia constituantur.“ *Fejér CD. IV.*, 2., 112.

⁵⁰ Vo viedenskom židovskom privilegiu r. 1238 bolo stanovené: „Et si iudei ipsi item inter se aut causam aliquam habuerint determinandam, coram eo qui preest eis iudicentur.“ *Huillard-Breholles*, 221.

⁵¹ *Fejér CD. IV.*, 2., 111.

⁵² *Decr. Colomani*, Lib. II., cap. 2.

⁵³ Cl. 1. *Fejér CD. IV.*, 2., 108.

⁵⁴ *Helmár*, 14.

⁵⁵ Porovnaj tiež *Schwind-Dopsch*, 86 a nasi.

Po tomto návrate nastáva pre bratislavských Židov nová éra, ktorá ani zdaleka sa nevyrovná predchádzajúcim časom. Výhody zaručené mestským i Belovým privilegiom, boli rušené, a keď ich panovníci aj konfirmovali, robili to už pri určitých kauťelách. Ba dochádzalo aj k násilnostiam, ktoré vzbudili ozvenu i v susedných krajinách. Roku 1388 v sobotu pred Veľkou nocou bratislavskí měšťania prepadi svojich Židov, čo Jošia, markrabího moravského pôbúrilo naňo, že napisal mestu vyhrážajúce písмо.⁶⁹ Podobných prípadov prenasledovania Židov bolo v neskôrších časoch niekoľko a mestská rada namiesto toho, aby sa ich bola ujala, hrozila im žalárom a pokutami.⁷⁰ Spory sa priosobili naňo, že Židia chceli mesto opustiť, a možno dokárovali len zakročeniu Mikuláša Herendyho, tezaurára kráľovského, že sa bárky aspoň na čas utíšíly.⁷¹

Katastrofa nastala po moháčskej bitke. Kráľovna Mária (vdova po zahynutom Ladislavovi Jagellonskom) v presvedčení, že mesto schudobneľo pre veľké množstvo tam bývalujúcich Židov, ktorí podia jej mienky pripútali si měšťanov svojimi špinavými obchodmi a úzerou, a ďalej aj preto, že kým jej manžel museil padnúť pri Moháči, zatiaľ Židia zbabeli z mesta ušľij) na radu Štefana Bátoriho rozhodla sa Židov viac do mesta nepripustiť.⁷² Je pochopiteľné, že nerovzábrane chovanie sa Židov pobúrilo aj bratislavských měšťanov, a preto nemôžno sa diviť, že Mária na ich žiadost odporúčala aj po nej nastúpiť ťemu Ferdinandovi, aby tento zákaz podtrdil, keďže je to mestu len na osoh.⁷³ Týmto aktom bol osud bratislavských Židov na dlhe storočia spečatený.

V predošlých riadkoch sme spomienuli, že repatriácia bratislavských Židov okolo roku 1370 mala v zápalí podstatnú zmenu aj v ich právnom postavení. Skutočnosť túto vidime veľmi zreteľne vo fragmentoch osobitnej sibierky právnych norm, ktorou upravené boli niektoré špeciálne pomery Židovstva v Bratislave. Kodifikácia táto, zvaná tiež „Judenguech“ známenala fixovanie právnej pozície, a tým aj právnej bezpečnosti. Iniciatíva na vydanie tejto pamiatky vyšla od najvyššieho židovského súdca Jakuba, ktorý kedy bol vyšlany Ludvíkom Anjou, prišiel do Bratislavu, aby tu upravil niektoré sporné otázky Židov.⁷⁴

⁶⁹ Morum. Hung. Iud. I., 104.
⁷⁰ Morum. Hung. Iud. I., 249.
⁷¹ Morum. Hung. Iud. I., 281.
⁷² Roku 1526 píše Mária: „ut ipsis iudeos illos, qui adversam et prosperam fortunam cum ipsis civibus nostris simul pati noluerunt et qui cum rebus eorum et bonis autigerunt, a modo in posterum ad hanc civitatem non admittant.“ Morum. Hung. Iud. I., 338.
⁷³ „... commendamus illos, et rogamus eandem velle ipsum Posonienses iudeos habent, maiestati vestre, et rogamus eandem velle ipsum Posonienses ab ipsorum iudeorum molestacione liberale literasque nostras ex consilio emanatas in vigore relinquere.“ Morum. Hung. Iud. I., 427.
⁷⁴ No. Anno domini M.CCC.LXXVI. proxima quarto feria post Dnicam Letare in quadragesima.
„Dass dass erfunden und gemacht ist nach Herrn Jakobs vnsers Herrn

Zdá sa, že inštitúcia Judenguech nie je domáceho pôvodu, nakoľko po ruke stojace pranene nikde nespomínajú podobné právne zariadenie. V Porynsku už v XII. storočí používali Židia osobitné knihy, do ktorých zapísvali predaj nemovitostí, takže dedičské prevedenia. Jednotlivé zápis byvaly overované mestskými úradníkmi.⁷⁵ V Rezne potvrdzovala každú židovskú kúpno-predajnu smluvu mestská rada a každé prevedenie dala zapísat do osobitnej mestskej knihy.⁷⁶ Vo Viedni koncom XIV. storočia je tiež doložená „Judenguech“. ⁷⁷ Z uvedeného dalo by sa usudzovať, že bratislavská židovská kniha bola zhodená podľa nemeckého, resp. viedenského vzoru.

Domnievame sa, že kniha tato formálne sa delila na dve časti. Prvá obsahovala právne normy, týkajúce sa určitých verejno- i súkromoprávnych pomero, naproti tomu druhá časť slúžila na to, aby v nej boli zapísané smluvy, najmä peňažné ujednania s vedľajšími ustanoveniami. Záväznosť týchto zápisov platila len pre jednania, urobené medzi Židmi a krestami. Protí zápisom, v nej urobeným, neboli pripruštený nijaký protidôkaz. ⁷⁸ Zásada táto vyplývala z toho, že po každom zápisе, ktorý sa diaľ, v príomnosti jedného kresťanského a jedného židovského prízažného, meščana, musela byť kniha započatená a uložená u židovského súdca, ktorý sám bol kresťanom. Pri každom opäťovnom otváraní knihy museil byť prítomní spomenutí svedkoviá-prízažní.⁷⁹

Ked došlo k sporu o realizovanie právnych pomerov, zapisaných do „Judenguechu“, súdna príslušnosť závisela od toho, či des Königs Lantricht vnd auch Tarnykmeist N. den vnser Herre der König an sein stadt durch der Stat rölt vnd auch durch ande sachen willen gesant hat gen Presburg vnd der auch ze der Zeit aller Juden Richter was in dem ganzen Lande ze Vngern, vnd auch mit willen vnd gunst armer und reicher Kristen vnd Juden vnd der Stat gerichtigkeit willen ...“ Kriday, Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894, str. 372.
⁷⁷ Scherer, 402.

⁷⁸ Bratislavské *Protocolum actionale* (Archív mesta Bratislav), str. 151, zápis z roku 1414. „Es ist fuer uns kommen im offne Schram fuer gerichte Jecel Christian, vnd hat v Boten vnd nidergelegt dem alten Mussen dem Juden all sein gesuch, der da gab ad gegen sol auf funfundzwanzig phunt daselwig dye der obgenant Musch Jud hat auf das hewsel Thebner haws fuer der Stat ze Presburgk peyn Newnspital das das ebenant Musch phant ist als er das fuer offne Recht in dem Judenguech erweist hat wen Jeckel Christian auf das seibig haws auch XXXII w d. vnd V fs, d. winer X. d. gewelt hat.“
⁷⁹ „Auch ist mer derfinden als oben geschrieben stet, dass dy Juden haben ein puech und dasselb soll ein Kristen ein geschworn man Irne Lahen, vnd dasselb puech soll man nicht auftun, iss sei dan dopen ei gesvorn Kriisten und ein gesvorn Juden, die Kristen und Juden darzu erwellent, vnd die selben zwey gesworn ein Kristen und Jud sullen dass puech versiegeln mit ihren Insigeln; vnd vass in dass puech geschrieben vrit, zwischen Juden und Kristen, dass ist stet vnd das mag nyman wider reden weder Juden noch Kristen.“ Kriday, 321.

pohnuteľné majetky, preto boli vylúčení z akéhokoľvek výkonávaria mestánskych práv.⁹¹ Ke tomuto ponímaniu značne prispela v XIV. storočí vzniknúvia teória prekaristickej podľa ktorej všetko imanie — pohnuteľné či nepohnuteľné —, ktoré Židia mali v držbe, pokladá sa za prekarium — výprosu, ktorú panovník môže kedysiukek odňať.⁹² Časťe konfiskácie židovských majetkov svedčia o tom, že novinči radi uplatňovali toto teoreticky úplne odôvodnené právo.

V Bratislave otázkou vlastnictva nepohmútelných majetkov bola riešená — ako sme už spomneli — v prospech Židov, lebo už mestské privilegium z r. 1291 dáva im tie isté práva, ako kresťanskému obyvateľstvu. A skutočne archívne záznamy v plnom rozsahu podávajú spôsobilosť bratislavských Židov nadobúdať nemovisti. Na pr. roku 1368 Pavol, syn Jakuba bratislavského mestského súdca, a jeho manželka Anna odpreďávali svoj dom Judenhof za 120 funtów halierov Židom Chatschimovi a Muschovi.⁹³ Moravský markrabia Jošt r. 1388 prikazuje mestskej rade, aby uviedla lekárnika Tomáša do držby domu, ktorý patril Židovi Merchelovi.⁹⁴

I v záhradnoch starej bratislavskej pozemkovej knihy z roku 1439 spomínajú sa Židia ako vlastníci domov a viníc.⁹⁵ Aži mestskému Protocollum actionale nechybajú zápis y o vlastníctve nepohnuteľnych majetkov a dispozicí s nimi.

Po moháčskej bitke nastáva obrat, lebo expatriáciou bratislavských Židov zaniká aj ich oprávnenie nadobúdať nemovitosti.

Osobitej pozornosti si zaslúhuje židovské záložné právo. Nie je ani div, keď si uvedomíme, že Židia, vytlačení z rohniciva, remesiel a velkoobchodu, primáten boli hľadať obzívju v obchodoch pekuniarných, ktoré predpokladajú na ochranu práv verejťských celkom zabezpečujúcich noriem. Skúsenosť učila Židov, že najväčšia záruka im je ručná záloha, lebo drža záložného veriteľa v značnej miere nútí džínsku, aby zadost učinil svojej zaviazanosti. Legislatíva vytvorila aj normy, ktoré slúžily na ochranu džínsku, k nim patrily predpisy, ktoré limitovaly oprávnenie Židov prijímať zálohy určitého druhu.

Už v Belovom privilegii z r. 1251 bolo stanovené, že Židia smú prijímať do zálohy všetko, okrem „indumentis Ecclesiasticis, nisi obligentur per prelatum Ecclesiasticum, et vestibus sanguinolentis et madefactis, quas nullatenus acceptabit.“⁹⁶ Zásady tieho prešly aj do budínskej pravnej knihy.⁹⁷ Je to aj pochopiteľné, keď

⁹¹ Stobbe, 178.

⁹² Ibidem, 15.

⁹³ Monum. Hung. Iud., I., 77 nsl.

⁹⁴ Ortvay, Pozsony város. története, Pozsony 1903, sv. II., č. 4, str. 276.

⁹⁵ Ortvay, II., 2., 280.

⁹⁶ Fejér, CD. IV. 2., 109. Porovn. Schwind-Döpisch, 86.

⁹⁷ „Sy sullen nit leyen auf mesz gewant, kelich ader púcher vnd kase!, nach auf allis, das yn der kirchen genutzt wirth; wen das nyamt vorsetzet, es, sey dan gestoien aber geraubet, Darnach auch in einer gemeyn stillen sy nicht leyen auf keynem gut, das da sey geraubt oder gestolen.“ Cl. 197.

Mitnay-Lichner, Oltner Stadtbuch von MCCXLIV—MCCXXI. Pressburg MDCCCCXLIV, str. 116.

uvážime, že spomenutá prohibitoria norma sledovala v podstate tri ciele. Predne — akisté vplyvom náboženského cítenia panovníka — malo byť zabránenie tomu, aby predmety, slúžiace bohoslužbám, uložením do zálohy nekrestanom neboli profanizované. Dalšou príčinou je snaha odplátať duchovné osoby od finančnej závislosti Židov, ktorá by bola umožnená založením náboženských predmetov.⁹⁸ Napokon má to byť do istej miery aj preventívne opatrenie proti po zisku bažiacim osobám, ktoré by sa nelerazili ani zločinu, len aby si zadovážili potrebné predmety. A keďže o mokrých a krvavých predmetoch sa to dá celkom odôvodnenie predpokladať, nemôžno sa diviť, že legislatíva vyučuje ich z právneho obchodu. Za Vladislava Jagellonského pristúpili k týmu predmetom aj zbrane. Preto roku 1491 nariaduje panovník, aby Židia bezpodmienečne vrátili zoldnierom všetky zbrane, ktoré im založili pre nedostatok peňazi.⁹⁹

Okrem movitostí založené bývaly aj nemovitosti. Obvyklou formou bývalo zriaďenie dočasného požívacieho práva (mort gage), kde sa dosťávalo veriteľovi tej výhody, že okrem detencie immobilií brial z nich aj úžitky.

Veľký význam malá pre Židov aj okolnosť, že, ak im bola založená ukradnutá vec a oni o tom nevedeli, mohli sa prisahou exkulpovať.¹⁰⁰ Ospravedlnením zachránená bola ich pohľadávka, lebo, kým dlh je s úrokmi neboli zaplatený, Žid nemusel vydaf zálohу. Bratislavský Judenpuech okrem toho predpisuje, že, ak by sa Židovi striatí založený predmet, najmä krádežou a lúpežou, a môže túto okolnosť dokázať, nie je povinný hodnotu založeného predmetu nahradiť. Ale keď nedokáže túto náhodu, musí zaplatiť dvojnásobnú cenu strateného predmetu.¹⁰¹

V deň splatnosti záväzkov kresťania povinní boli založené predmety vymeniť. Dialo sa to bezformálnym zaplattením dĺžnej čiastky, sumy, ktorej protiplnením bolo vrátenie zálohy. Berfore-

⁹⁸ Už Karol Veľký v svojej Kapitule z roku 806 napomínil cirkevných hodnostárov k poroznosti, lebo Židia s obľubou kupujú cirkevné predmety, a príkazuje im, aby so zvyšenou starostlivosťou dbali, aby sa takéto prípady nešťávaly. Capitulare Missarum. Niunage a. 806 m. Marli. G. 4. Cap. Reg. franc. Tom. I., p. 131. V Kapitule de iudeis hovorí: „Nemo Iudeus praesumat de ecclesia Dei aliquid recipere neque in wadio nec pro illo debito ab ulio christiano, in auro sive argento neque in ceteris rebus.“ C. 1. Cap. Reg. franc. Tom. I., p. 258.

⁹⁹ Monum. Hung. Iud., I., 228.

¹⁰⁰ Leicht ein Jude auf ein pfant verleust von eins für Fürsten Gewalt wegen, oder von Offenbaren rawber wegen, oder offenbaren dawphait wegen, oder von zewurst wegen, dass er bewisen mag, dass sol der Jude nicht entkelt; verwarioſt er es aber, wie er dass anders verleust dan oben geschrieben stat; so sol es der Jude dem Kristen mit Zwifſel gelten, dan das phant gesetzet ist.“ Kráľ, 372.

džňákov. Strach pred finančnou závislosťou od Židov vystupoval nenevist proti nim až do krajnosti. Charakteristickej pre túto okolnosť je Čánok nových cestových artikulí obuvníkov z roku 1516, ktorý ustanovuje povinnosť cechu pomáhať chudobným a chorým tovaryšom, aby ich haliere nedostaly sa do rúk židovských.¹¹⁷ Z povedaného vidieť, že v XV. a XVI. storočí vzniknutá nezávisť domáceho obyvatelstva proti Židom nemá svoje príčiny v momentoch národnostných alebo náboženských, ale čisto v možtivých sociálno-ekonomických.

Skutočnosť, že Židia boli spoločenskou triedou sui generis, podliehajúcou bezprostrednej moci panovníka, mala v zapäť to, že za ochranu, ktorú im panovník poskytoval, museli odvádzat do jeho pokladnice osobitnú daň, zvanú *Jucenzins* – census iudeorum. Platievala sa ročne v dvoch lehotách: na deň sv. Juraja a sv. Michala.¹¹⁸ Nou bola vykúpená ochrana v mieste trvalého pobytu, preto nevzťahovala sa na tie prípady, keď Židia konali obchodné cesty, keďže vtedy podliehali zvláštnejmu daniamu, majúcim povahu osobného clá. Nevzťahovala sa ani na prípady prenášania židovských mŕtvol na cintorín, keďže už podľa Belovho privilegia nesmeli byť Židia pri tomto úkone obťažovať vyberaním dávok.¹¹⁹

Pôvodná jednoduchá daňová povinnosť časom, keď vystupovalo spoločenské postavenie Židov, až dosiahli temer mestianskych práv, stala sa súčasťou. Okrem riadnych, panovníkovi platených daní požadovaly sa aj mimoriadne a komunálne dávky. Počnúc XV. storočím, nastáva kvadruplicita židovských daní: dane priame, ktoré sú zasa riadne a mimoriadne, dane nepriame, dávky komunálne a napokon rozličné cirkevné dávky a príspevky, slúžiace pre interné potreby židovskej obci.

Riadnou daňou bol už spomenutý židovský regál, ktorý, ako zvláštne výsostné právo, v značnej miere prispieval na zaokryvanie osobných i vecných výdavkov kráľovského dvora. Mimoriadne dane sa vystýtuju najmä v časoch, keď panovník potreboval úhrady na zvláštne, nepredvielané výdavky (veno vydávajúcej sa dcéry, vojenské výpravy atď.).

Slávalo sa často, že panovník židovský regál, t. j. oprávnenie vyberať židovské dane, prenechával za určité služby alebo plnenia jednotlivcom i právnickým osobám, a to trvale alebo na čas. Kráľovna Alžbeta roku 1440 nariadiла bratislavským Židom, aby všeľky svoje dane, ktoré odvádzajú do kráľovskej pokladnice, na čas jed-

ného roku platili mestu ako odmenu za služby, ktoré jej preukázalo pri vykonávaní opovňovacích stavieb.¹²⁰ Oprávnenie toho bolo znova predĺžené v prospech mesta na dešať rokov.¹²¹ Roku 1449 Ján Hunyadi odvádzajúca sa mestu za výdatnú pomoc proti „sevisimós Turcos“ tým, že mu prenecháva všetky židovské dane na dva roky, pričom Židom bolo výslovne naložené, aby všetky dávky platili do mestskej pokladnice.¹²²

Z Ferdinanda I. ukažala sa priažeň panovníkov oproti mestu v pravom svetle a je skveľým dôkazom, nakoľko dávali panovníci prednosť svojim fiškálnym záujmom pred záujmami mesta. Keďže po vyhnáni Židov z Bratislavы roku 1526 skoro všetky opustené židovské nepohnuteľné majetky prešly do rúk mesta, Ferdinand roku 1539 nariadiuje bratislavskej obci, aby odteraz platila do kráľovskej pokladnice všeľky dane, ktoré dosiaľ platili Židia.¹²³

Samo vyberanie daní diaľo sa tým spôsobom, že židovský prefekt vyslal svojich ludí, ktorí prevezali od predstaveného náboženskej obce napred ustálenú sumu.¹²⁴ Bola to teda daň reparatičná, keďže uložená bola sumárne na celú obec, a bola to jej interná vec, akým spôsobom rozviera jednotlivé kvoty na svojich členov. Rozumieme sa, čím mala viac členov, tym bola menšia kvota, ktorá pripadla na jednotlivca. A preto sa nedívime, keď bratislavskí Židia protestovali proti tomu, že niektorí ich príslušníci sa vystavovali z mesta, aby unikli daňovej povinnosti.¹²⁵ Že vyberanie židovských daní bolo veľmi obťažné, vidieť z toho, že panovník neražmusel požiadať bratislavskú mestskú radu, aby bola na pomoc výberciom proti zdráhajúcim sa Židom.¹²⁶ Zdá sa, že úrad výberčích býval zneužívaný. Roku 1513 židovský prefekt Mendel hlásil vlastislavovi, že decimátor osirhomského arcibiskupa vybera od Židov nové, nezvyklé dane. Vladislav, vidiac, že by bol ukrátený v svojich príjmoch, píše bratislavskej mestskej rade, aby tohto címaiora nepodporoval pri reparácii.¹²⁷

Aby fiškálne záujmy panovníka nijako netrpely, artikul 12. dekretného z roku 1521 ustanovil, že za chudobných Židov musia platíť bohatí.¹²⁸

Ostatné dane nemaly taký význam, lebo boli iba subsidiárnym prameňom príjmov panovníkových, nehovoriac o dávkach komunitných, ktoré plynuly do mestskej pokladnice.

¹²⁰ Monum. Hung. Jud. I., 179.

¹²¹ Monum. Hung. Jud. I., 181 nsl.

¹²² Monum. Hung. Jud. I., 185 nsl.

¹²³ Monum. Hung. Jud. I., 437 nsl.

¹²⁴ V alpských krajinách sumárne vyrubenú daň vyberali zemepánmi uslatovený „alsammer und innener“, ktorí vyberali sumu odvedli do vrchnostenskej pokladnice. Schwarz, 43. V Rezne reparaciu daní vykonávali mestskí úradníci.

¹²⁵ Monum. Boča, R. U. I., n. 380, p. 216.

¹²⁶ Monum. Hung. Jud. I., 262 nsl.

¹²⁷ Monum. Hung. Jud. I., 232 nasi., 247 nasi., 283.

¹²⁸ Kováčič, Sylloge decretorum comitium in regni Hungariae.

Pestini 1818, str. 294.

¹¹⁷ Király, 440.
¹¹⁸ Illes, Az Anjou-kori társadalom és az adózás. Budapest 1900, str. 88.
 V Nemecku sa tiež platili dva razy do roka. V Kolíne n/R, na sv. Jana Krstiteľa a na Veľkú noc (Stobbe, 89); v Strassburgu len raz do roka, na deň sv. Martina (Fischer, Die Verfassungsrechtliche Stellung der Juden in den deutschen Städten während des dreizehnten Jahrhunderts, H. 140 Untersuchungen v. dr. J. Gierke, str. 160.
¹¹⁹ Cl. 13. Fejér DC. IV, 2, 110. Schwind-Döpisch, 87.

Ž I D I A

Slovo Žid, či je použité v pejoratívnom zmysle alebo nie, okamžite vyvolá rôzne predstavy. Záleží od jednotlivcov a od stereotypov, ktoré uznávajú, či bude Žid figurovať ako úzerník, obchodník alebo vzdelanec, či ako večný pútnik, ktorý žije všade, a pritom nikde nemá svoj domov.

V Európe sa prví Židia usadili pravdepodobne ešte pred naším letopočtom. Ich príchod a pôsobenie na starom kontinente sa spája s rímskym impériom: prvá židovská kolónia v Európe vznikla práve v Ríme po roku 63 pred n. l., keď rímsky vojvodca Pompeius dobyl Jeruzalem a judského kráľa Aristobula dal spolu s veľkým počtom zajatcov odvlieť do Ríma. Ďalšia, ovela početnejšia kolónia židovských zajatcov bola zavlečená do Ríma po povstani v roku 70 n. l., keď vojvodca Titus dobyl Jeruzalem a prikázal zničiť druhý chrám. Práve s XV. rímskou légiou, ktorá figurovala v bitke o Jeruzalem, sa viaže pravdepodobný príchod prvých Židov na územie Uhorska. Predpokladá sa, že vojaci tejto legie sa z Jeruzalema vrátili so židovskými zajatcami, ktorí postupovali s rímskymi dobyvatelmi najprv ako otroci. Až neskôr sa stali obchodníkmi a sprostredkovateľmi obchodu medzi Rímskou ríšou a germánskymi kmeňmi severne od Dunaja. Cez územie Slovenska viedli na sever dôležité obchodné cesty, po ktorých prechádzali mnohí židovskí obchodníci, avšak dnes nie je potvrdené, že by sa na území Slovenska v tom čase aj natrvalo usadili.

V priebehu dejín dochádzalo k značnej migrácií židovského obyvateľstva. Hoci názory historikov na velkosť a smer migračných vln spájajúcich sa s príchodom Židov na naše územie rôzna, všeobecne platí, že veľká časť židovského etnika prišla zo západnej Európy, resp. z Čech a Moravy, aby založili židovské komunity na západe Slovenska, o ktorých existujú presné záznamy. Vysvitá z nich, že už v 12. storočí existovala židovská náboženská obec v Trnave, židovskí obchodníci sa spomínajú už v 13. storočí, rovnako ako prvé komunity v Devíne, Banskej Štiavnici, Šaštíne, Holíči, Čeklisi, Senici a v Skalici. Až neskôr sa na územie Slovenska stahovali haličtí Židia, ktorí položili základy židovským obciam na východe krajin. Veľké vlny židovského obyvateľstva začali prichádzať v 17. storočí po početných migračných pohyboch v západnej Európe a po kozáckych pogromoch na Ukrajine. Židia, ktorí prišli z Moravy, sa usadili na strednom i hornom Považí a na Orave, cez ktorú sa vytvorilo spojenie so židovským obyvateľstvom na východnom Slovensku.

Výsady aj obmedzenia

Strediskom Židov z celého Uhorska sa stala Bratislava, ktorá bola po obsadení Budína Turkami najväčšou náboženskou obcou na území Uhorského kráľovstva. Druhá početne veľká komunita sa usadila v Novom Meste nad

Váhom. Vďaka veľkej migrácii židovského obyvateľstva rýchlo vznikali ďalšie náboženské obce v Seredi, Stupave, Senici, ale aj v Liptovskom Mikuláši a Dolnom Kubíne.

Výsadné postavenie mali Židia v stredovekej Bratislave. Keď panovník Ondrej III. udil roku 1291 Bratislavie veľkú listinu slobôd, Židia v tomto meste mali zabezpečené také isté práva ako všetci ostatní občania. Hoci mohli nadobúdať domy a pôdu, nezískali meštianske právo, pri ktorom bolo treba skladat prísluhu na kresťanský spôsob, čo odporovalo ich viere. Némali teda aktívne ani pasívne volebné právo pri volbe richtára a nemohli sa zúčastňovať ani na obnovovaní mestskej rady. Boli pod dozorom židovského richtára, ktorého ustanoval kráľ a neskôr mestská rada. V Bratislave však existovala početná židovská obec, jej členovia žili oddelené od ostatného obyvateľstva. Charakterizoval ju

čulý obchodnícky ruch, a to nielen na vtedajšej Židovskej ulici. Židia boli nielen podnikaví obchodníci, ale aj majiteľmi vínnych hradov – v pozemkovej knihe z roku 1439 je zaevdovaných desať židovských vínogradníkov, ktorí ako výnos odvádzali zo svojich viníc 2 až 26 vedier vína. Rôzne pramene hovoria aj o tom, že ešte nejestvovali typické židovské getá, ale skôr akéosi sídliská. Dokumentujú to najstaršie zmienky o pobyci Židov vnútri bratislavských hradieb, ktoré sú zachytené v listine pápeža Benedikta XII.

z roku 1335. Navyše podľa tohto zdroja blízko kaplnky cistercitov mali bratislavskí Židia postavenú svoju synagogu a krik z nej údajne rušil mníchov pri bohoslužbách. Arcibiskup, ktorého pápež poveril situáciu preveriť, zároveň potvrdil, že v Bratislave bolo viacero židovských sídlisk – napríklad tzv. *Judenhof* pri Rybnej bráne.

Po bitke pri Moháči (1526) počet Židov na území Slovenska výrazne klesol. V mestách, kde prevládalo maďarské a nemecké obyvateľstvo, nebola nútka o protižidovské prejavy. Preto boli Židia nútrení opustiť mnohé mestá. Náboženské obce schátrali, lebo ich členovia hľadali pôsobisko v pokojnejších oblastiach. Až v druhej polovici 17. storočia, po konsolidácii pomerov, nastala nová etapa v dejinách Židov na území Slovenska. Vznikali nové náboženské obce, ktoré nadziazali na bohatú duchovnú tradíciu už existujúcich. Stahovanie sa Židov z jedného mesta do druhého bolo podmienené osobitným povolením. Z dobových dokumentov vieme, že na pozemkoch bratislavského Podhradia, ktoré patrili grófovi Mikulášovi Pálffy (Pálffy), sa Židom mimoriadne darilo. Gróf podporoval ich obchodovanie a za „pomoc“ pri zásobovaní vojska v bojoch s Turkami im poskytol niekoľko veľkých výsad. Roku 1714 im udelené právo voliť si predstaveného obce a funkcionárov. V jeho edikte sa spomína aj škola a nemocnica, povolenie vybudovať si dve synagógy, jednu na Podhradí a jednu na Zuckermannu. Privilégium obsahovalo právo pobytu a zároveň ochranu, avšak určovalo aj povinnosti voči zemepánom – poplatky, ktoré boli Židia povinní platiť. Privilégia udelené Pálffim židovskej komunite v bratislavskom Podhradí z roku 1714 a na panstve Stupava o osem rokov neskôr tvorili rámec právneho postavenia Židov na území Slovenska. Dokument o výsadach Židov znamenal doslova prevrat v ich živote. Vyratúval všetky ich práva, na základe ktorých sa stali slobodnými, malí právo navštěvovať jarmoky a trhy, slobodne konať bohoslužby a dať sa pochovať podľa židovských tradícií.

Náboženskou toleranciou však vôbec neoplývala Mária Terézia. Táto bigotná katolíčka na uhorskom tróne Židov nenávidela, a preto štyri desaťročia jej panovania neboli pre židovskú komunitu práve najčastejšie. Napriek úplnivým prosbám nezrušila hanlivé označenie, ktoré museli Židia nosiť na vrchnom odevu. (Toto označenie sa v habsburskej monarchii nosilo 570 rokov.) Židom naopak prikázala, aby nosili dlhé brady, pretože im to údajne predpisuje ich náboženstvo. Židia sa márme bránili argumentom, že podľa predpisov sa sice nemajú holí britvou, ale smú si bradu strihať.

Napriek tomu, že židovskú komunitu definoval skôr dedinský charakter ako veľkomestský (roku 1787 vyše 50 % židovského obyvateľstva žilo v osadách s menej ako 2 000 obyvateľmi), určité zmeny sa nedali oprieť. V blízkosti veľkých miest sa rýchlo vzmáhali náboženské obce. Stavali sa nové synagógy, zakladali sa cintoríny, budovali rituálne kúpele – mikve, byty a najmä školy, tzv. *ješivo*.

A znova príklad Bratislavu. Tunajšia židovská komunita odzrkadlovala vnútorný vývoj židovstva. Skladala sa najmä z ortodoxných Židov, ktorí vynakladali veľké úsilie, aby si zachovali svoje tradície. Inklinovali skôr k nemeckým a madarským zložkám obyvateľstva, čo ostatní veľmi citlivu sledovali aj kritizovali. Židovská komunita tvorila rôznorodú a sociálne nevyhranenú časť spoločnosti. Židovské rodiny boli chudobné, tiesniače sa v malých bytikoch, ale aj bohaté, vlastniace veľké domy a nemalé majetky. Boli prevažne obchodníkmi. Každý v meste vedel, čo u ktorého Žida možno dobre kúpiť, že Halmoš predáva textilnú galantériu, že u jedných Steinerovcov sa dá kúpiť dobrá konfekcia a u druhých zase dobré knihy.

Dojem relatívne pokojného mesta, v ktorom Židia prehľbovali svoje duchovné i profesionálne záujmy, ako aj tolerancia, ktorú väčinové obyvateľstvo k nim prechovávalo, sa zmenili v okamihu, keď Židia začali byt chápali ako potenciálna hrozba a nebezpečenstvo. Strach a obavy zo Židov sa premietli do odmietania všetkého židovského, do obviňovania, že táto menšina dala mestu neslovenskú tvár. Od naoko nevinných prejavov netolerancie bol už len krôčik k otvorenej nenávisti a protižidovským vystúpeniam. Vyostriala sa protižidovská propaganda. Tlač začala otvorené písat o tom, že „židov treba vyexpedovať z teplých miest kšeftárskych, lekárskych, notárskych a ponúknut im prácu na zdravom povetri. Postupne treba takto regulovať ich činnosť v rozličných oblastiach. Budete to v ich prospech, nebudú tak provokačne nápadní“. Nasledovala tvrdá realita. Veľmi rýchlo sa stali minulosťou všetky židovské spolky a pomerne aktívne politické strany, prostredníctvom ktorých Židia prejavovali svoju lojalitu k demokratickej ČSR. Spoločnosť, ktorej sľubovali vernosť, ich postupne, ale zato rasantne začala vylučovať zo svojich radov.

Poslední z posledných

Deportácie Židov z územia slovenského štátu patria k najčernejšiemu obdobiu novodobých dejín Slovenska. Krátko po tom, čo vznikol samostatný slovenský štát, ktorý sa stal

satelitom Nemeckej riše, sa riešenie tzv. židovskej otázky stalo súčasťou vládneho programu. Vládne nariadenie z apríla 1939 vymedzilo pojmom Žid. Na základe neho sa začalo s obmedzovaním počtu Židov v niektorých povolaniach. Táto právna norma bola jasným signálom na nástup proti Židom. Riešenie židovskej otázky sa nezačalo natlačením Židov do dobytých vagónov a ich deportovaním do vyhľadzovacích a koncentračných táborov. Tento proces mal svoju genézu, ktorá odzrkadlovala politický a morálny stav vtedajšej slovenskej spoločnosti. Židia boli systematicky zbavovaní základných ľudských práv, hnuteľného i nehnuteľného majetku, aby sa nakoniec – spauperizovaní a bezprávni – stali

bami odišlo do okolia Lublina a zvyšných 19 transportov s 18 746 Židmi smerovalo do Osvienčimu. Deportácie boli prerušené na jar 1942. V októbri bol vypravený posledný transport smerom do Osvienčimu. Na verejnosť však už predtým prenikli informácie, že Židia neodchádzajú do táborov na prácu, ako to hľásala ľudácka propaganda, ale na smrt do plynových komôr. Bolo by nesmierne zjednodušené a z historického hľadiska absolútne nepriateľné tvrdenie, že ti Židia, ktorí neboli do októbra 1942 deportovaní (ich počet sa odhaduje asi na 19 000), žili a pohybovali sa slobodne a že dokonca pracovali, pretože nebezpečenstvo ich deportovania sa pominulo. Deportácie však

hrozili obrazne povedané zo dňa na deň, a to najmä po známom vyhlásení A. Macha, že „príde marec, príde apríl a transporty pôjdú ďalej“. Po obsadení Slovenska nemeckými vojenskými jednotkami sa deportácie obnovili. Zo Serede začal Hitlerov blízky spolupracovník A. Brunner v septembri 1944 organizovať ďalšie deportácie. Začiatkom októbra 1944 neocákavane navštívil Bratislavu H. Himmler, ktorý kategoricky žadal bezpodmienečné obnovenie deportácií. V spoločnosti prezidenta J. Tisu dôvodil tým, že Židia boli spolutvorcami

SNP, a keby ich zo Slovenska nedeporovali, vystavili by ich aktu pomsty zo strany ostatného obyvateľstva, čo by ohrozilo pokoj v krajinе. Hrozbu smrti v plynových komorách prežilo len niekoľko z tých, ktorí boli deportovaní. Nie je ich vela a ich počet sa neustále znižuje. A tí, ktorí prežili, celkom prirodzeno očakávajú odškodenie. Nielen finančné, ale aj morálne. Slovenskí Židia boli medzi prvými, ktorí sa ocitli za drôtmami koncentračných táborov a zároveň poslednými, ktorí sa dočkali odškodenia. Len nedávno bola podpísaná Dohoda o odškodení obetí holokaustu. Ide o symbolické finančné odškodenie. Oveľa podstatnejšie je morálne odškodenie. Podľa výsledkov posledného sčítania obyvateľov na Slovensku žije 2 778 občanov židovského vyznania. Sú to tí poslední z posledných.

Katarína Hradská

vážnym sociálnym problémom pre slovenskú spoločnosť. Riešenie židovskej otázky sa spočiatku uskutočňovalo vylučovaním Židov zo všetkých oblastí života a skončilo sa konečným riešením – deportáciami a ich vyvražďovaním v plynových komorách. Faktom ojedineľným v histórii holokaustu európskych Židov je, že slovenská vláda dala svojich židovských spoluobčanov dobrovoľne k dispozícii Nemeckej riše, že deportácie sa v prvej vlnie (marec – október 1942) uskutočňovali v čase, keď Slovensko nebolo okupované nemeckými vojenskými jednotkami a za assistencie vlastných mocenských štruktúr (Hlinkova garda) a že za každého deportovaného Žida sa slovenská vláda zaviazala Nemecku zaplatiť 500 rišských mariek. Do likvidačných a koncentračných táborov na území okupovaného Poľska bolo vypravenej 57 transportov. Z nich 38 s 39 006 oso-

Židovská PRÍSAHA

Vo feudálnom práve bola prísaha neoddelenou súčasťou každého súdneho konania aj úradnej svedeckej výpovede. V uhorskom procesnom práve sa podľa zložitých zásad uplatňovali rozmanité druhy prísah, ktoré v závislosti od charakteru právneho konania skladal obžalovaný, žalobca alebo svedok.

Osobitný druh predstavovala prísaha, ktorú v sporoch s kresťanmi museli sklaňať Židia, ktorí boli v Uhorsku (no aj v kresťanskej Európe) vlastne najnižšou právnou aj spoločenskou vrstvou. Úplná rovnoprávlosť s ostatnými občanmi uhorského štátu sa im priznala až roku 1867 (zákon číslo 17). Postavenie Židov ako príslušníkov trpeného vierovyznania upravovalo už od čias prvých uhorských kráľov množstvo zákonných opatrení a nariadení.

Židovská prísaha mala v stredoveku viac-menej ustálenú formu, a to nielen vlastným znením prísahy, ale aj ako právny úkon (čiže postupom a okolnostami jej skladania). Vyplýva to i z úplne posledného článku (III. časť, 36. článok – *Forma juramenti Iudeorum, contra Christianos praestanti*) Tripartita Štefana Verbőčiho (Verbőczy), ktorý publikujeme v slovenskom preklade.

36. článok – Vzor prísahy, ktorú musia zložiť Židia voči kresťanom

1. S Aby sa kdekoľvek vedelo, že Žid, ktorý chce zložiť prísahu, oblečený v krátkom kabátci alebo plášti, majúci na hlave židovský klobúk, nech sa obráti voči slnku a naboso sa postaví; ruku má položiť na knihu zákonov (nazývanú Mojžišova tabuľa), a tú držiac v rukách, takto hovorí:

2. § „Ja M., Žid, prisahám na živého Boha, na svätého Boha, na všemohúceho Boha, ktorý stvorił nebo i zem, more a všetko, čo na nich a v nich jestvuje, že v tejto veci, v ktorej ma tento kresťan viní, som celkom nevinný a čistý. A ak som vinný, nech ma pohltil zem, čo pohltila Dáťana a Ábirona. A keď som vinný, nech ma zachváti obrna a malomocenstvo, ktoré sa na Elizeovo priame zmcnili sýrskeho Naamána a Ciežiho, sluhu Elizea. A ak som vinný, nech ma postihne padúcnica, krvotok a náhla mŕtvica, nech ma uchváti neočakávaná smrť, nech zakapem telom, dušou i majetkom a nech sa nikdy neocitnem v Abrahámovej náruči. A keď som vinný, nech ma zahubí Mojžišov zákon, čo mu bol daný na vrchu Sinaj, nech ma zhanobi celé písma, čo stojí v piatich Mojžišových knihách. A ak táto moja prísaha nie je pravdivá a pravá, nech ma zahubí Adonai a jeho Božia moc. Amen.“

Pripravil a preložil Vladimír Segeš.

Typy židovských osád

Párovce, Židovská Veča, Šarišské Lúky,
Huncovce

PAVEL HORVÁTH

Židia žili na Slovensku v nevelkom počte už vo včasnom stredoveku. Bývali hlavne v mestách a ako služobníci kráľovskej komory sa venovali prenajímaniu krajinských dochodkov a penážnicťu. Ich osudy sa v nasledujúcich storociach často striedali a po období pomerne výhodného postavenia nasledovali časy prenasledovania, ba aj vyháňania z krajiny. Vždy sa však, aj keď v nevelkých množstvach, na Slovensku udržali, a to až do 18. storočia. V priebehu neho prišlo k pozoruhodnému prílevu židovského obyvateľstva najmä v západnej a východnej časti Slovenska.

Ma západné Slovensko sa v 18. storočí staňovali hlavne Židia z Moravy, kde sa ich situácia v dôsledku diskriminačných opatrení stávala neznesiteľnou. V rámci nich vydal napríklad v roku 1726 cisár Karol VI. nariadenie, že v jeho dedičných krajinách (teda nie v Uhorsku) sa v každej židovskej rodine mohol oženit iba jeden syn. Preto sa ostatní moravskí potomkovia moravských Židov stáhli na blízke západné Slovensko, kde si mohli založiť rodiny. Ďalej diskriminačné opatrenia proti Židom po roku 1740 boli odvetou za nepriateľské správanie sa slezských Židov za vojny o rakúske dedičstvo.

MORAVSKÍ ŽIDIA NA ZÁPADNOM SLOVENSKU

Západné Slovensko zostało v prvých desaťročiach 18. storočia po poslednom, rákociovskom stavovskom povstánii značne spustošené a jeho obyvateľstvo schudobnené. Preto tunajšia šľachta v snahe rýchlo zbohatnúť ochotne prijíma moravských Židov. Už v roku 1745 sa staňoval moravský gróf Kaunic Márii Terézií, že jeho poddaní Židia z panstiev Strážnice, Bzenec a Uherský Brod pred viacerými rokmi hromadne ušli na západné Slovensko a nechcú sa vrátiť naspäť ani po opakovanych výzvach jeho úradníkov. Aj v zozname moravských utečencov na západné Slovensko z rokov 1740–52 sa nachádzalo 432 Židov prevažne z uhorskohradiského a brnianskeho kraja. Tito Židia z juhovýchodnej Moravy sa usadili zväčša v západoslovenských lokalitách Senica, Holíč, Šaštín, Hlohovec, Nové Mesto nad Váhom, Dunajská Streda, Párovce pri Nitre a Bratislavu. Znacny počet židovského obyvateľstva žil, pravda, na juhovýchodnom Slovensku už predtým. V bratislavskom Podhradí bývalo pred rokom 1732 pod ochranou Pálffiovcov vyše 50 židovských rodín, a v Párovciach pri Nitre viac ako 20 rodín. Moravskí Židia bývajúci na území Nitrianskej stoli-

ce sa okrem zmluvných poplatkov svojim novým zemepánom pred rokom 1750 zaviazali odvádzať do stoličnej pokladnice ročne 850 zlatých ako uznávaciu vrchnostenskú taxu. Mnohí z nich zanechali na Morave riadičovské domy a nehnuteľnosti a keď si k nim chceli zaistíť majetkové práva, museli sa zaviazať platiť príslušné poplatky aj moravským zemepánom, čo ich finančne veľmi zatažovalo.

Na severozápadné Slovensko prichádzali Židia prevažne zo Sliezskaa, na východné Slovensko z Poľska a Haliča. Ich príleve na východné a severné Slovensko sa vystupňovali najmä po roku 1772, keď sa v dôsledku prvého delenia Poľska stala jeho haličská oblast súčasťou habsburskej monarchie. Židom z Haliča sa tým otvorili cesty na stahovanie a v 1. polovici 19. storočia masovo prichádzali na Slovensko. Ich príchod na svoje územie sa dôľho bránil iba slobodné kráľovské mestá. Snáď jedinou výnimkou bol Trenčín, ktorý bol od konca 17. storočia viackrát spustošený a svoje škody sa snážil naprávňať aj zo židovských poplatkov. Do stredoslovenských banských miest sa však Židom až do roku 1848 vobec nepodarilo preniknúť. V 18.–19. storoči sa Židia na Slovensku žili prevažne ako prenajomcovia zemepánskych kŕciem a paleníc, ale aj ako drobní obchodníci, prekupníci a pod. Pritom už od svojho hromadnejšieho príchodu na západné a východné Slovensko utvárali na viacerých miestach aj samostatné židovské osady s vlastnou samosprávou. Najväčšia bola nepochybne v bratislavskom Podhradí, o ktorej sa na stránkach Historickej revue už písalo. Preto bude venovať pozornosť niektorým ďalším významným a veľkým židovským osadám.

PÁROVCE

Párovce sú najstaršou historicky doloženou židovskou osadou na Slovensku. Vznikli pravdepodobne už v 9. storočí pod Nitrianskym hra-

dom ako osada židovských obchodníkov v susedstve Nitry, ktoré tzv. horné mesto bolo nelen biskupským sídlom, ale aj "sídliom uhorských údělných kniežat", ktorí si tu razili aj vlastné mince. Už v známej Zoborskej listine z roku 1113 sa pri ochrane majetku Zoborského kláštora na území Pároviec spomína Mons Judeorum (Židovský vrch), čo bol možno židovský cintorín. Musel tu existovať už dávno predtým, pretože sa jeho všeobecne známe meno použilo už na označenie hranicného miesta. V privilégiu mesta Nitry z roku 1248 vystupujú Párovce pod menom Castrum Judeorum, t. j. opevnená židovská osada. Nie je, pravda, dnes celkom jasné, či pod Židmi nemáme rozumieť kabarských Kalízov, ktorí už pred príchodom do Uhorska prijali izraelské náboženstvo a potom tu spravovali kráľovské finančie a razili aj peniaze. Od roku 1343 sa osada uvádzá už pod menom Párovce (Parulcha, Parucha). Pôvodne patrila Nitrianskemu hradu, v 14. storočí rodovi Huntovcom-Poznanovcom a potom početným zemianskym rodinám. Bola to teda kuriálna (zemianska) osada, ktorá nebola súčasťou Nitry, ale samostatnou obcou.

Stopy po Židoch sa v Párovciach po 13. storočí strácajú, i keď tu museli v nevelkom počte existovať už vzhľadom na zemiansky charakter obce. V 13.–15. storočí sa tu vyberalo župné mýto, bol tu aj soľný sklad a do 16. storočia sa konali stoličné zhromaždenia. Roku 1703 vypálili Párovce Rákociho kuruci, škody sa však už v prvej tretine 18. stor. postupne odstránili, a to najmä z poplatkov Židov, ktorí sa sem staňovali z Moravy. Roku 1751 tu zdobili už 147 nezemianskych rodín, z ktorých bolo 21 židovských, takže počet židovských obyvateľov sa musel pohybovať okolo 150. Ich počet potom rýchlo narastal a v roku 1778 tvorili už viac ako štvrtinu populácie Pároviec. Z 807 obyvateľov obce bolo 221 Židov. Na začiatku 19. storočia Židia nadobudli dôkonca číselnú prevahu nad ostatným (katolíckym) obyvateľstvom. O štvristoročie neskôr (1804) malí Párovce 1 181 obyvateľov – 520 katolíkov a 661 Židov. Do roku 1842 počet obyvateľov Pároviec stúpol na 2 272, pričom popri 807 katolíkoch tu žilo už 1 465 Židov. Pritom v meste Nitra nebyvalo roku 1804 viac ako 50 Židov a 1842, keď už mali právo voľne sa staňovať, tiež len 326. Početnú prevahu v Párovciach si Židia vo výraznej miere udržali až do začiatku 40. rokov 20. storočia.

Židovská náboženská obec vznikla v Párovciach v prvej polovici 18. storočia, pretože roku 1751 tu s 21 židovskými rodinami býval už aj rabin. Vtedy si tu Židia postavili aj synagogu. Spomína sa sice až roku 1766, ale v tom čase ju už opravovali a rozširovali. V roku 1818 si v jej susedstve prenajali pozemok, na ktorom postavili novú synagogu. Schopnejší a vzdelenejší rabini vydrižovali v Párovciach aj talmudické školy, ješivy, ktoré navštevovala mládež zo širokého okolia. Takýmto vynikajúcim rabiňom a učencom bol napríklad Ezechiel Barneth (1773–1854), ktorý bol známy aj za hranicami Uhorska. Mal povest svätca a jeho hrob na párovskom židovskom cintoríne sa stal pútnickým miestom. O obecnej židovskej samospráve sa nám materiály nezachovali. Párovce ako kuriálnu obec spravoval direktor volený zemianskym komposesorátom a dvaja inšpektoři. Či sa pri tejto správe uplatňoval aj predstaviteľ (richtár) židovskej obce, sa nám nepodarilo zistíť.

V polovici 19. storočia, keď mali Párovce 2 485 obyvateľov a z toho viac ako 1 500 Židov, bolo ich osídlenie už veľmi prehustené. Predstavovali množstvo domčekov, z ktorých výčnievalo iba 13 zemianskych kurií. Kolorit Pároviec dotváralo aj 13 kŕciem, ktoré mali v prená-

jme prevažne miestni Židia. Ostatní Židia sa žili najrôznejším spôsobom ako kramári, priečupníci, staniári a od roku 1802, keď im bolo dovolené vykonávať remeslá, ako drobní remeselníci. Prehustenosť osídlenia vytvárala nehygienické prostredie a zapričínovala početné úmrtia. V roku 1831 zomrelo na cholera 155 osôb. Epidémie v rokoch 1848 a 1850 si vyžiadali 109 obetí. V roku 1866 po pripojení k Nitre Párovce ako samostatná obec zanikli. Urbanisticky zanikli v 60. rokoch náslovo storočia v dôsledku socialistickej asanácie, keď zo starých Pároviec okrem románskeho Kostola sv. Štefana nezostalo nič. Ich židovské obyvateľstvo postihol už dvadsať rokov predtým spolu s 5 tisíc nitrianskymi Židmi krutý osud. Chudobní párovskí Židia boli roku 1942 ako prví odvlečení do koncentračných táborov, odkiaľ sa už nevrátili.

ŽIDOVSKÁ VEČA

Hoci je Veča veľmi stará lokalita, židovská osada v jej bezprostrednom susedstve a s vlastnou samosprávou vznikla až v prvej treťine 18. storočia. Veča, ležiaca na levom brehu Váhu oproti Salí, sa už roku 1113 spomína ako kráľovský majetok (Veza) a v roku 1246 ako príslušenstvo zoborského opátstva (Vecche). Existoval tu veľmi starý brod cez Váh, ktorý je aj písomne doložený z roku 1251. Po zániku zoborského opátstva v druhej polovici 15. storočia patrila Veča začas k majetkom nitrianskeho biskupstva a od 16. storočia Benickovcom, Apoňovcom a Huňadiovcom. Do 17. storočia tu stála aj menšia pevnosťka. Nasledujúcim obdobím sa Veča využívala ako zemianska kúria obec. V písomnostiach na jej území niekedy vystupovali dve lokality – Malá a Veľká Veča. V prvej treťine 18. storočia k nám príbudiela tretia – Židovská Veča.

Počas Rákociho kuruckého povstania bola Veča veľmi spustošená a v roku 1715 v nej zdanili iba 8 poddanských usadlostí. Potom nastala v súvislosti s celkovou rekonštrukciou krajiny a s obchodom s drejom jej rozvoj. Stavebné, ale aj iné drevo sa splavovalo na plňach z Liptova, Oravy a Kysúc a vo Veči na brehu Váhu sa vkladalo, triedilo a na vozoch sa potom rozvážalo do miest a obcí západného Slovenska. Takýto ruch sem prilákal aj prvé skupiny Židov, ktorí sa usadzovali v osobitnej osade. Podobne ako v prípade Pároviec prichádzali z juhovýchodnej Moravy. Na obchode s drejom sa Židia podielali ako kupci alebo priečupníci. Pravda, s drejom obchodovali iba bohatší z nich, ostatní sa žili ako prenajomcovia zeme, panských krčiem a pálenic, kramárstvom alebo remeslom. Zvláštnu skupinu medzi nimi tvorili tzv. bažulatores, ktorí v pintli (batohu) na chrbte roznášali na predaj svoj tovar alebo doň skupovali produkty od ostatného obyvateľstva (kožky, perie a pod.). Niektori Židia boli celkom chudobní a žili s službou u bohatších Židov. Zistiť celkový počet obyvateľov Židovskej Veče je veľmi ľahké. V danovom súpisu Nitrianskej stolice z roku 1751 sa uvádzajú iba predstavitelia tých židovských rodín, ktorí podliehali daniam. Aj tý len pod osobnými menami (Mojžiš, Eliáš, Šimon a pod.), pretože Židia až do vlády Jozefa II. nemali priezviská. Keďže väčšina z nich bola ešte chudobná, súpis nezachytí viac ako 6–8 predstaviteľov židovských rodín. Preto prvý konkrétny údaj o počte Židov v tejto obci pochádza až z roku 1842, keď ich tu žilo 342.

Coskoro po príchode sa Židia v Židovskej Veči zorganizovali ako osobitná komunita. Mali vlastnú správu na čele so židovským richtárom,

ktorý opatroloval aj zvláštnu židovskú pečiatku s hebrejským nápisom. Z náboženského hľadiska tvorili židovskú náboženskú obec. V Židovskej Veči bol sídlom rabína a neskôr, za vlády Jozefa II., aj židovského matričného obvodu. Židovská náboženská obec mala pohrebný spolok (*chevra kadischa*), rituálny kúpeľ (*mikva*). Okrem ješivy tu pôsobila aj svetská základná škola, ktorú navštievovali takmer všetky školopovinné deti. V roku 1800 si na mieste staršej modlitebne postavili novú synagogu. Mali aj vlastný židovský cintorín nedaleko Váhu. Židovskú komunitu i synagogu v Židovskej Veči zlikvidovali počas druhej svetovej vojny. Cintorín v poškodenom stave zostal dodnes a je jediným svedectvom o existencii početnej židovskej samosprávnej komunity a náboženskej obce.

ŠARIŠSKÉ LÚKY

V Šarišskej stolici sa Židia vo veľkom kontrovali hlavne v osobitnej osade, ktorú utvorili v polovici 18. storočia v chotári obce Kelemeš (teraz Lubotica) pri Prešove. Jej vznik iste súvisel s tým, že židovskí obchodníci a priečupníci sa nesmeli usadzovať v Prešove, a preto sa od polovice 18. storočia usídlovali v tejto osade, ktorú si s povolením zemepáňom pravdepodobne aj založili. Písomne je doložená až v roku 1786 pod názvom Kelemešské Lúky (*prata Kellemesiensis*). Jej pomenovanie sa v roku 1927 úradne ustáliло ako Šarišské Lúky. Na konci 18. storočia mala osada už 765 obyvateľov, z čoho bolo 758 Židov. Do roku 1842 sa počet jej obyvateľov veľmi nezmenil. Bývalo v nej 764 ľudí, počet Židov však poklesol na 666 a kresťanov sa zvýšil na 98. Akiste preto, že podľa zákona z roku 1840 sa Židia mohli slobodne usadzovať na všetkých miestach krajiny, a tak sa viaceré rodiny presťahovali do Prešova. Napriek tomu predstavovali Šarišské Lúky ešte aj v tomto čase najväčšiu židovskú komunitu v Šarišskej stolici. V Bardejove napočítali v roku 1842 iba 352 Židov.

Coskoro po založení osady si v nej Židia, vzhľadom na výhodnú polohu na ceste do Prešova, postavili turmanske krčmy s dvoma bránami, s dvormi, so stajňami a šoparnami pre vozy. Ešte na konci 19. storočia bolo v Šarišských Lúkach takýchto krčiem s voziarňami 18–20. Už pred koncom 18. storočia si postavili aj synagogu, rituálne jatky a kúpeľ, zriadili vlastnú židovskú školu, budovu *bet hamidraša* (spoločenské a správne stredisko) a cintorín. Hoci počet obyvateľstva osady, ktorá sa stala obcou, stále vzrástal a v roku 1869 dosiahol vyše 1 500 ľudí, židovská komunita sa v nej zmenšovala. Po jej likvidácii za druhej svetovej vojny poklesla populácia obce pod úroveň z konca

18. storočia a roku 1948 mala len 676 obyvateľov.

HUNCOVCE

Z podobných príčin ako v Šarišských Lúkach sa Židia od polovice 18. storočia začali hromadne usadzovať aj v obci Huncovce pri Kežmarku. Ich sfahovanie sa do Huncoviec bolo natoľko rozsiahle, že na začiatku 19. storočia (1801) prevažovali medzi obyvateľstvom obce už židovské rodiny. Žilo tu 606 Židov, 531 evanjelikov a 481 katolíkov. Na porovnanie, v tomto roku žilo na ostatnom území Spiša roztratené v trinástich lokalitách spolu iba 86 Židov. Po roku 1840 sa aj huncovskí Židia začali sfahovať do miest a ich počet už roku 1842 poklesol na 571. Tým stratili aj prioritu medzi náboženskými konfesiami, pretože evanjelikov bolo v tomto roku 615 a katolíkov 445. Znovu ju nadobudli až na začiatku náslovo storočia (1903), keď židovská náboženská obec mala 437 členov, kým evanjelikov bolo už iba 376 a katolíkov 424.

Už na konci 18. storočia boli Huncovce sídlom rabinátu a pôsobila tu rabinova škola. V roku 1840 sa zásluhou rabiňa Salamúna Wittera (1778–1855) pretvorila na vysšiu židovskú školu (ješiva), ktorá patrila k najvýznamnejším v celom Uhorsku. Jej rozkvet sa spájal hlavne s pôsobením rabiňa Samuela Rosenga (1825–1918), ktorý požíval veľkú účtu v celom učenom židovskom svete. Od konca 18. storočia mali Židia v Huncovciach aj synagogu a cintorín. V roku 1821 si postavili novú, honosnú synagogu v klasicistickom slohu. Projektoval ju staviteľ Andrej Landherr z Pešti podľa vzoru starobudínskej synagógy.

V medzivojnovom období mali Huncovce 1 600 obyvateľov. Po likvidácii Židov počas druhej svetovej vojny a po odsune Nemcov v roku 1945 ich počet poklesol na tisíc. Židovskú synagogu, ktorá predstavovala významnú architektonickú pamiatku, premenili na skladisko.

V článku som v kocke zachytil vývoj štyroch obcí, v ktorých úplne prevládalo alebo tvorilo väčšinu židovské obyvateľstvo. Na Slovensku však existovalo v 18. a 19. storočí takýchto osád viac. Vytvárali ich Židia masovo prichádzajúci do Uhorska najskôr z Moravy a Slezska (na západné a severné Slovensko), neskôr z Haliča a Ruska (najmä na východné Slovensko). Iné osady boli staršie, príchodom nových obyvateľov však výrazne vzrástli. Väčšina židovských osád vznikala v blízkosti kráľovských miest, kde sa až do roku 1840 Židia nesmeli usadzovať. Uhorský snem zákonom z tohto roku zákaz zrušil, vďaka čomu postupne stúpal počet Židov vo väčších mestách a naopak, poklesol vo vidieckych osadách.

Párovce sú už navždy minulosťou (vzadu synagóga z roku 1818)

Rusíni-Ukrajinci na Slovensku

V súčasnom období pozornosť mnohých vedcov, najmä etnológov, sociológov, ale aj politikov, vzbudzujú skupiny ľudí, ktoré sa z rôznych príčin ocitli v inonárodnom prostredí. A práve Slovensko v dôsledku svojej geografickej polohy a mimoriadne zložitých historických podmienok vývoja sa stalo domovinou mnohých etnických spoločenstiev a križovatkovou kultúr, ktoré sa tu stretávali, vzájomne ovplyvňovali a obohacovali.

Peter Feldeši: *Dedičstvo predkov, 1981, olej, kartón*

Etnická skupina rusínsko-ukrajinského pôvodu žijúca na Slovensku je pomerne veľká, jej počet sa odhaduje na viac ako 150 tisíc obyvateľov, aj keď štatistické údaje z posledných sčítaní ľudu hovoria iba o 30 – 40 tisícoch občanov Slovenska ukrajinskej, resp. rusínskej národnosti. Príslušníci uvedenej etnickej skupiny obývajú asi 220 dedín, ktoré sa rozprestierajú kompaktne na území severovýchodného Slovenska pozdĺž slovensko-polskej hranice, od najvýchodnejšej dediny Nová Sedlica v okrese Snina až po najzápadnejšiu obec Osturňa v okrese Poprad. Zo severu na juh v smere do vnútrozemia toto etnikum zasahuje v dĺžke približne 10 – 30 km. Ide o etnickú menšinu, ktorá sa v dôsledku určitých historických okolností oddeľila od jadra svojho materského národa politickou hranicou.

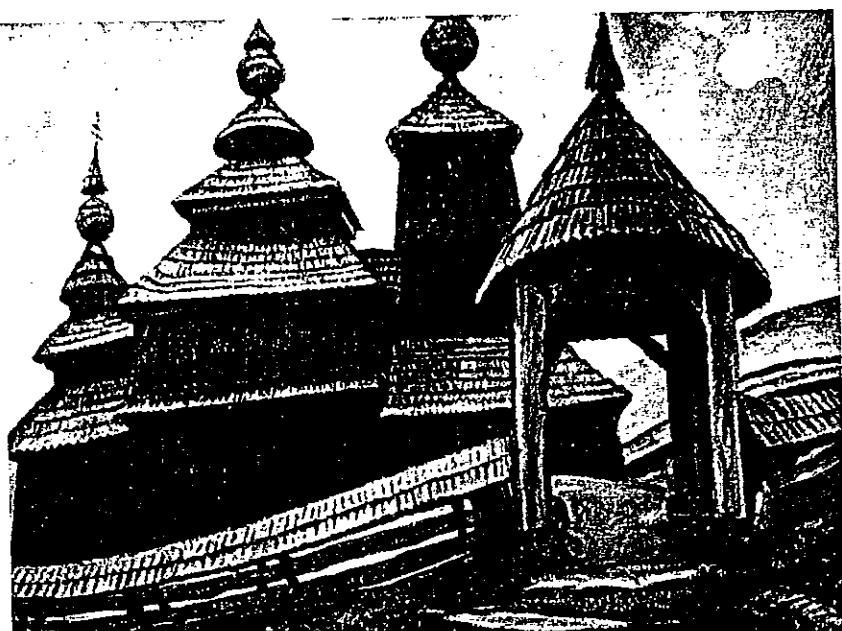
Historická veda ešte mnoho dlhuje problematike genézy tohto obyvateľstva. Nikto však nepopieira, že tu ide o potomkov východných Slovanov, ktorí prenikli do karpatských oblastí už v 6. – 7. storočí.¹ Všeobecne je známe, že na teritóriu dnešného západoukrajinského etnika žili ľudia juhovýchodnej skupiny východných Slovanov, ktorí sa nazývali *Venedi*, *Anti* a *Sclavi* a neskôr sa označovali aj ako Rusi (*Rosi*), Rusíni, ruskí ľudia. V 10. storočí sa rozdrobené východoslovenské kmene spájajú do jednotného štátneho útvaru – Kyjevskej Rusi. V dôsledku vzniku tohto štátu sa začína formovať východoslovenská etnická skupina, z ktorej sa neskôr vyvinul ukrajinský národ. Aj keď otázka západnej hranice

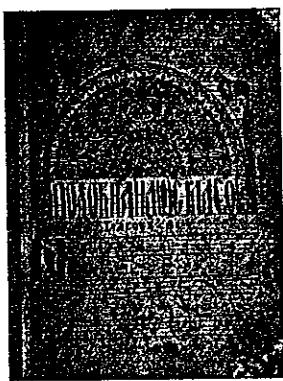
Kyjevskej Rusi je dodnes diskutabilnou, výrazné stopy východoslovenskej kultúry sú a zostanú trvalou hodnotou a neoddeliteľnou súčasťou kultúry Slovenska. Vplyv Kyjevskej Rusi v tejto oblasti je nesporný. Prejavuje sa to najmä v jazyku, kultúre, v etnonymoch Rusín, Rusnák, ruskí ľudia, v toponymoch Ruskov, Ruské, Ruská Bystrá, Ruská Vola, Ruská Kajňa, Ruská Nová Ves, Ruský Hrabovec, Ruský Kručov, Ruské Peklany atď.²

Po rozpade Kyjevskej Rusi v druhej polovici 12. storočia na samostatné drobné kniežatstvá a osobitne po prepade a veľkom spustošení tohto územia Tatármi (v roku 1240) začína sa intenzívnejsie osídlovanie severovýchodných Karpát východnými Slovanmi, o čom sa už zachovali a mnohé písomné pamiatky. Súčasne aj Uhorsko v 11. storočí posúva svoje hranice na severovýchodné hrebene Karpát (Zakarpatsko).³

Teda predchodcovia dnešných východoslovenských Rusínov-Ukrajincov spolu s obyvateľmi tiež aj Zakarpatskej oblasti Ukrajiny a celého Slovenska v priebehu niekoľkých storočí znášali spoľaný sociálno-ekonomický, národnostný a náboženský útlak zo strany uhorských a nemeckých panovníkov. Spoločný osud ich prenasledoval aj po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie v roku 1918 čím sa vytvorili priaznivé podmienky pre ich tesnú vzájomné spolužitie. Po prvej svetovej vojne začali karpatské ukrajinské etnické územie boli pričlenené k Československej republike, kde tvorilo súčasť mostatného politicko-administratívnu jednotku s názvom Podkarpatská Rus, neskôr Karpatská Ukrajina (1938 – 1939). Časť ukrajinského etnického územia sa však už vtedy spravovala v rámci Slovenska. V roku 1945 bolo územie Zakarpatskej Ukrajiny pripojené k Sovietskemu zväzu, avšak ukrajinsko-rusínska menšina na území východného Slovenska žije dodnes.

Skutočnosť, že východoslovenskí Rusíni-Ukrajinci nikdy nežili v jednom spoločnom štátnom celku so svojím materským národom, po mienila zložité etnické procesy. Formovanie etnického, resp. národnostného povedomia a všeobecne národnostná konštitúcia prebiehalu tu v priebehu s materským národom značne oneskorane a viac-menej izolované od neho. Národnosť nevyhranenosť a regionálne vedomie sú teda v sledkom a svedectvom dlhotrvajúceho sociálneho a národnostného útlaku. Je všeobecne známe, že iba časť tohto obyvateľstva sa hlási k ukrajinskej národnosti. Podstatná väčšina sa však sa

Ukážka z rukopisného spevnika I. Juhaseviča

Všeobecnou tendenciou v súčasnosti je strácajúci sa význam identifikačných znakov etnicity v podobe prejavov ľudovej kultúry. Hoci si ľudová kultúra rusínsko-ukrajinskej etnickej menšiny na Slovensku dlho uchovávala svoje tradičné hodnoty, v období po roku 1945 následkom nových ekonomických, spoločenských, kultúrnych a politických vzťahov dochádza k rozrušeniu jej homogénnosti, ako aj nivelizácií a unifikácii lokálnych a regionálnych javov.

Napriek tomu sa však dodnes na východnom Slovensku zachovali vynikajúce prejavy ľudovej tvorivosti charakterizujúce práve túto etnickú skupinu. Sú to napríklad sakrálné pamiatky – drevéne cerkví, ikony, náboženské knihy a rôzne liturgické predmety. Východoslovenský, respektive ukrajinský charakter majú taktiež niektoré prejavy v ľudovom staviteľstve a bývaní, v ľudovom odevе, stravovaní a v celkovom spôsobe života tohto obyva-

*Mikuláš Dic:
Dievča v kroji,
1961, olej, plátno*

*Štefan Hanák:
V Cigelke, 1959,
olej, plátno*

telstva. Avšak najoriginálnejšie a najpresvedčivejšie z aspektu etnogenézy sú nespočetné prejavy duchovnej kultúry Rusínov-Ukrajincov – zvyky, običaje, piesne, rozprávky, legendy, príslovia, porekadlá atď.

Po druhej svetovej vojne nastala revitalizácia a výrazný vzostup profesionálnej ukrajinskej kultúry na Slovensku, ako aj ukrajinského národnostného školstva.⁷

Další dôležitý faktor, ktorý sa u nás v minulosti zo známych dôvodov podceňoval, je náboženská príslušnosť. A práve v rusínsko-ukrajinskom prostredí v oblasti východného Slovenska je príslušnosť k východnému náboženskému gréckokatolíckemu alebo pravoslávnemu obradu (tzv. ruskej viere) tak silno spätá s etnickou, že niekedy dochádza k ich stotožňovaniu. Spôsobuje to dlhodobo pestovaná tradícia.

Archeologické výskumy a písomné pramene dosvedčujú, že dnešné ukrajinské etnické územie bolo už od začiatku tohto tisícročia pod silným kultúrnym vplyvom Byzancie, čo vytváralo priaznivé podmienky pre šírenie kresťanstva v tejto oblasti. To napokon viedlo k tomu, že knieža Vladimír Veľký (980 – 1015) si uvedomil význam silnej cirkevnej organizácie pri zjednocovaní svojho štátu – Kyjevskej Rusi a v roku 988 sa dal pokrstiť a tak vytvoril priestor pre evanjelizáciu celej svojej ríši.⁸

Zásadný význam pre udomácnenie sa a šírenie východnej kresťanskej viery na území dnešného severovýchodného Slovenska mala misionárska činnosť dvoch solúnskych bratov – slovanských apoštолов sv. Cyrila a Metoda, ktorí pôsobili v tomto kraji v rokoch 862 – 863. Medzi veriacimi koluje povest, že už sv. Metod ustanovil pre Rusínov prvé biskupstvo.⁹ Vtedy sa pravdepodobne začínajú stavať aj prvé kresťanské chrámy východného rítu v karpatskej oblasti.

Avšak politika Uhorského kráľovstva čoraz viac smerovala k tomu, aby sa aj pravoslávni Rusini prispôsobili oficiálnej rímskokatolíckej štátnej cirkvi. V dôsledku toho v období rokov 1596 – 1646 (Brest-Litovská únia, Užhorodská únia) sa sformovala tzv. uniatská cirkev, t. j. východná kresťanská cirkev podriadená rímskemu pápežovi. Rozhodujúcu úlohu v tomto smere zohrali politické tlaky a najmä sociálno-ekonomické postavenie duchovných predstaviteľov. Od polovice 17. storočia sa teda predkovia východoslovenských Rusínov-Ukrajincov rozdelili na pravoslávnych a tzv. uniatov (pravoslávnych katolíkov).

Aj keď v náboženských obradoch medzi pravoslávnymi a gréckokatolíkmi neexistuje podstatný rozdiel, takéto rozdelenie zapríčinilo medzi nimi trvalé nezhody, ba dokonca nevraživosť a časte konflikty.

Napriek tomu konfesionálna príslušnosť je dodnes jedným z hlavných diferenciačných prvkov Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska, ktorým sa odlišujú od Slovákov, Maďarov a Poliakov

Výrazným prejavom ľudovej tvorivosti Rusínov-Ukrajincov sú veľkonočné kraslice „pysanky“

V skanzene Múzea ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku

Foto archív Múzea ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku

Aj pokusy o etnickú homogenizáciu krajinu násilou, prípadne urýchlenou asimiláciou sú veľmi problematické. V žiadnom pripade nemôže byť sto-percentná istota o homogénnosti etnického územia.

Na Slovensku sa ako možnosť riešenia etnic-kých, respektíve národnostných problémov často uvádzá integrácia, t. j. zapojenie minoritných skupín do majoritnej spoločnosti pri ponechaní im vedomia vlastnej etnicity a s tým spojenej kultúry. Rusínsko-ukrajinská etnická menšina si už následkom dlhodobého spolužitia so Slovákmi vytvorila vedomie príslušnosti k spoločnému štátu a vlasti. Toto vedomie je pre nich vždy prvotné a určujúce. Čiže jestvuje tu obojstranná snaha o vytvorenie jednotného politického (nie etnického) národa na Slovensku. Občiansky princíp však nie je možné vyhlásiť dekrétom alebo priatím politicko-právnych opatrení, ktoré smerujú proti etnic-kým menšinám.

Ďalšie smery vývoja etnickej menšiny Rusínov-Ukrajincov na Slovensku budú závisieť od širších geopolitických procesov v Európe a predovšetkým od celkových podmienok života tejto komunity v rámci Slovenskej republiky.

Poznámky

- 1/ NIEDERLE, L.: Rukovět slovanských starožitností. Praha 1953, s. 93; MELNYK, V. M. – ŠYŠKINA, E. V.: Ranňaja etničeskaja istorija južnych slavjan. Zaporožie 1979, s. 32; HOŠKO, JU. H. – PORYCKIJ, A. JA.: Pojizdka na Prjašivščynu. Narodna tvorčist ta etnografija, roč. VII, 1962, 2, s. 90; BACÁ, JU. – KOVÁČ, A. – ŠTEC, M.: Čomu, koly i jak. Prešov 1967, Ukrajinske narodoznavstvo, Lviv 1994.
- 2/ Mnoho údajov o východoslovenskom, resp. ruskom (maloruskom, ukrajinskem) osídlení máme aj z rovinatých južných okresov východného Slovenska. Porov.: HARAKSIM, L.: K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1967. Bratislava 1961, s. 14.
- 3/ HARAKSIM, L.: c. d., s. 13 – 14.
- 4/ MARČENKO, M. J.: Istorija ukrajinskoj kultury. Kyjiv 1961, s. 68.
- 5/ Lemkovia – najzápadnejšia ukrajinská etnografická skupina, ktorá žije na severných (poľských) a južných (východoslovenských) svahoch Karpát – Nízkych Beskýd.
- 6/ V poslednom období sú na Slovensku dokonca snahy o vytvorenie samostatného spisovného rusínskeho jazyka. V roku 1995 došlo k tzv. kodifikácii rusínskeho jazyka, ktorý však dodnes nikto neovláda a ani ho nepotrebuje. Porov.: ŠTEC, M.: Ukrajinska mova v Slovačcine (Sociolinguistické a interlinguistické dosledženia). – Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae. Prešov 1996.
- 7/ KUNDRAT, J.: Rozvoj kultúry ukrajinskej národnostnej menšiny na Slovensku, súčasný stav a perspektívy ďalšieho rozvoja. Zborník Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. Prešov 1999, s. 113 – 117; KOVÁČ, A.: Problematika ukrajinského národnostného školstva na Slovensku po roku 1945. Zborník Slovensko-ukrajinské vzťahy... c. d., s. 106 – 112; KOVÁČ, F. A. KOL.: Krajeznavčají slovník rusynov-ukrajincov Prjašivščiny. Prešov 1999.
- 8/ BIDNOV, V.: Ukrajinska cerkva. Zborník ANTONOVIČ, D.: Ukrajinska kultura. Mnichov 1988, s. 210 – 214.
- 9/ SOPOLIGA, M.: Perly ľudovej architektúry. Prešov 1996, s. 36.
- 10/ MAGOCSI, P. R.: Karpatští Rusini: súčasný stav a perspektívy v budúcnosti. Slovenský národopis, 40, 1992, 2, s. 183 – 192.
- 11/ MAGOCSI, P. R.: c. d., s. 190.

RUSINI a UKRAJINCI

Medzi najkomplikovanejšie menšinové otázky na Slovensku bezpochyby patrí problematika Rusínov a Ukrajincov. Pokiaľ sa ostatné minoritné skupiny v prevažnej miere zaoberejú svojím vzťahom k väčšine a usilujú sa čo najvýraznejšie uplatniť národnú osobitosť, pred rusínskou menšinou stojí navyše obhajoba vlastnej národnej etnicity, nie však voči slovenskej majorite, pretože nás štát ju od začiatku 90. rokov plne rešpektuje. Nesúhlas sa ozýva zo strany Ukrajincov, ktorí Rusínov považujú za súčasť ukrajinského národa. Ide o široký, v neposlednom rade aj historický problém, ktorý ovplyvňovalo mnoho faktorov, napríklad stupeň národného vývinu a uvedomenia, otázka spisovného jazyka i viery a v 20. storočí najmä politika.

Rutheni - Ruténi - Rusíni

Vdejinných Rusínov žijúcich na východnom Slovensku je zaujímavý fakt, že v súčasnosti takmer so 100 %-ou istotou vieme uviesť, kedy tá-ktorá rusínska dedina vznikla, a teda i to, kedy sa pomedzí severovýchodných hraníc Slovenska vytvorilo pomerne úzke pásmo rusínskych dedín, začínajúce sa pri spišskej obci Osturňa a končace pri obciach Podhorod a Beňatina nedaleko Sobraniec. Toto územie sa začalo zaľňovať Rusínmi (v prameňoch označovanými *Rutheni*) v období pastierskej valašskej kolonizácie, ktorá zasiahla slovenské teritórium v prvej polovici 14. storočia a trvala až do konca 17. storočia. Medzi *valachmi*, ako označovali chovateľov oviec a rožného statku, ktorí podľa noriem tzv. valašského práva dosídlovali horské oblasti východného Slovenska,

bol od samého začiatku silne zastúpený rusínsky etnický živel a časom medzi nimi úplne prevládol. Označenie *Rutheni*, t. j. Rusíni, a jeho derivát *rusínsky* vytlačil z používania termíny *valach* a *valašský*. Prilev rusínskeho elementu do tejto oblasti pokračoval pristáhovalcami z radov rusínskych rolníkov, ktorí prenikali aj na územie obývané slovenským obyvateľstvom, kde vytvárali nevelké enklávy. Prispôsobovali sa slovenskej väčšine a po čase sa mnohí asimilovali. Ostali po nich len mená, rusínske názvy, rusinizmy v nárečiach niektorých lokalít a niektoré zvyklosti.

Prjaševskaja Rus

Územie obývané Rusínmi nikdy netvorilo jednotný územno-politickej alebo administratívny útvar, a teda nemalo ani osobitné pome-

novanie. Vždy sa hovorilo o Rusínoch Spiša, Šariša, Zemplína, resp. Užskej župy (Podvihorlatský kraj), prípadne o Rusínach žijúcich na východnom Slovensku. Názov *Prjaševščina* alebo *Prjaševskaja Rus* (odvodený od mesta Prešov), ktorý na označenie tohto územia dnes bežne používa ruská, ukrajinská i rusínska spisba a ktorý nemá slovenský ekvivalent, je novotvoreným až po utvorení česko-slovenského štátu roku 1918. Označoval územie Prešovského gréckokatolíckeho biskupstva, ktoré sa tradične uznávalo za „ruské“, t. j. v tomto zmysle rusínske, hoci väčšina jeho veriacich nebola rusínskej národnosti. Dokonca ani samotný Prešov nebolo „ruský“ a rusínsky, resp. ukrajinský živel sa medzi jeho múrmi usadil pomerne neskoro. Napriek nízkemu počtu rusínskeho obyvateľstva sa toto mesto stalo duchovným a kultúrnym centrom Rusínov východného Slovenska.

Bez výhod

Rusínska spoločnosť na východnom Slovensku bola po stáročia rustikálnou, až do konca 18. storočia žila mimo mest a mestečiek. Nemala vrstvu mešťanov, mestských remeselníkov ani obchodníkov a pozostávala len z dvoch komponentov – z poddaných rolníkov a duchovenstva, ktoré si v nej dlho udržalo vedúce postavenie. Nemohá a na informácii skúpe pramene svedčiace o starších dejinách Rusínov na východnom Slovensku napovedajú, že ako etnické spoločenstvo nemali žiadne osobitné príprivilegia a v systéme feudálnych spoločenských vzťahov patrili do kategórie závislého obyvateľstva. Výsady a koncesie, ktoré im zemepáni pri pristahovaní poskytli, prestali po čase platíť a rusínski pristáhovalci sa ocitli v takom istom postavení ako ostatní poddaní. Boli rovnako zatažovaní zemepanskými poplatkami a platbami, i keď vo väčšine rusínskych dedín založených na valašskom práve sa do istej miery líšili. Napríklad pramene z druhej polovice 16. a zo začiatku 17. storočia charakterizujú toto obyvateľstvo ako neusadlý túlavý živel (*gens vagi*), ktorý „zachováva veľa pohanských obyča-

Pozvanie do

MÚZEA ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku

Dokumentácia materiálnej a duchovnej kultúry národnostných menšín žijúcich na Slovensku má v slovenskom muzejnictve trvalé miesto. Jedným z najvýznamnejších a najstarších národnostných múzeí je Múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry (do roku 1993 Múzeum ukrajinskej kultúry) vo Svidníku, ktoré vzniklo roku 1956 a od 1. apríla 2002 bolo začlenené do organizačnej štruktúry Slovenského národného muzea v Bratislave ako jeho základná organizácia zložka. Tato štátna speciali-

sinskej kultúry (do roku 1993 Múzeum ukrajinskej kultúry) vo Svidníku, ktoré vzniklo roku 1956 a od 1. apríla 2002 bolo začlenené do organizačnej štruktúry Slovenského národného muzea v Bratislave ako jeho základná organizácia zložka. Tato štátna speciali-

zovaná inštitúcia je povolená zhromažďovať, vedecky a odborne spracovať doklady o materiálnej a duchovnej kultúre Ukrajincov-Rusínov v Slovenskej republike, čo je nevyhnutným predpokladom vedeckého zdôvodnenia historickej identity a etnografickej zvláštnosti tohto obyvateľstva.

Základnou formou pôsobenia na verejnosť a prezentácie činnosti múzea sú expozície. Hlavná expozícia múzea sa rozprestiera na ploche 1 700 m² a dokumentuje sociálny, politický a kultúrny vývoj Rusínov-Ukrajincov od najstarších čias po súčasnosť. Návštěvníci sa majú možnosť zoznať s prírodnými podmienkami, v ktorých žilo a tvorilo toto obyvateľstvo, s cennými archeologickými nálezmi súvisiacimi s prvými stopami osídlenia daného regiónu, stredovekými písomnými pamiatkami hovoriacimi o vzniku jednotlivých obcí, s významnými dokumentmi prelúčujúcimi sociálne a národnostné postave-

touckeno vikariatu v Kostoliach (1787), ktorý čoskoro presunuli do Prešova. Zriadovacia bula *Relata semper* (1818) ho konštituovala ako biskupstvo „zjednotených Rusínov gréckeho obradu“ a dala mu punc „ruského“ biskupstva, hoci väčšina jeho veriacich nebola ruskej, rusínskej alebo ukrajinskej národnosti, a zachovala si ho až do tragickej likvidácie gréckokatolíckej cirkvi u nás roku 1950. Táto inštitúcia hrala po celé svoje trvanie významnú úlohu nielen v živote Rusínov, ale aj v živote svojich veriacich, ktorí neboli rusínskej národnosti a uprevňovali ich povedomie „ruskosti“, t. j. rusínskosti. Prítom je parodoxné, že aj samotná Svetá stolica sa o existencii slovenských gréckokatolíkov dozvedela až dodatočne po zrušení gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku.

Obrodeneská éra

Rusíni východného Slovenska sa v revolučných rokoch 1848 – 1949 v celohorskom rámci mimoriadne neaktívizovali. Práve vte-

ry však po prvý raz vystupují s polnoučou požiadavkou zjednotenia všetkých Rusínov monarchie do jedného územnopolitického útvaru. Predtým o takejto možnosti neuvažovali, pretože vo svojom národnom výviny nedosiahli stupeň národného rozvoja, na ktorom sa takéto požiadavky formulujú a predkladajú. Urobili tak na podnet Adolfa Dobrianskeho, ktorý túto myšlienku priniesol do Prešova, kde si ju osvojili viacerí príslušníci gréckokatolíckeho duchovenstva, medzi nimi aj vtedajší biskup Iosif Gaganec. Panovníkovi ju predložili vo forme prosobipisu. Napriek tomu, že sa nerealizovala, celá táto akcia sa zapísala do dejín Rusínov východného Slovenska ako významný čin.

Obdobie po utíšení revolučných nepokojo v polovici 19. storočia bolo érou rusínskeho národného obrodenia a predstavuje jednu z najvýznačnejších etáp v dejinách Rusínov nielen na východnom Slovensku, ale aj v Zakarpatsku. Rusíni sa národne prebudili a začali rozvíjať nevídanicu aktivitu, ako keby

cncie donieť vsetko, co zameškali. Mimořiadnu osobnosťou tohto obrodeného pohybu bol kanonik Prešovského biskupstva Alexander Duchnovič, ktorý nelutoval sil a prostriedkov, aby priviedol Rusínov k aktívnemu národnému životu. Popri organizovaní literárnej a osvetovej činnosti či zakladania spolkov riešili Rusíni aj také základné otázky, ako bola rusínska identita, kultúrna orientácia, spisovný jazyk, vlastné pomenovanie a podobne, ktoré si kládli aj obrodenia iných národov, pravda, desaťročia predtým. Zhruba do rakúsko-madarského vyrovnania roku 1867 boli predmetom väšnivých sporov, ale napriek tomu (alebo práve preto?) sa nevyriešili. A uspokojivo sa nevyriešili dodnes. Význam tohto obdobia, úzko spojeného s mestom Prešovom, je pre dejiny Rusínov nesporný. Možno sa domnievať, že Rusíni by si bez tejto éry sotva zachovali svoju identitu a dočkali sa dnešných dní.

Ludovít Haraksim

Rusíni – Ukrajinci

Vobdobí Uhorska Rusíni na Slovensku len bránili svoju národnú existenciu, za prvej Česko-slovenskej republiky (CSR) začali hľadať sami seba. Režim na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 sice vzodorovali, avšak na riešenie základných otázok národného života museli opäť rezignovať. Problemy súvisiace s ich národnou identifikáciou čakali na riešenie v povoynových rokoch. Prevrat roku 1948 im však pripravil ďalšie sklamanie. Po novembri 1989 zase svitala nádej. Nie je však už neskorosť!

Ste „ruskej“ viery!

Začiatok 20. storočia neprinesol výraznejšie zlepšenie hospodárskych a sociálnych podmienok, v ktorých žili Rusíni na severovýchode Slovenska. Živila ich technicky zaostalá a málo efektívna polnohospodárska malovýroba s obmedzeným sortimentom a nízkou pro-

duktivitou práce. V priemysle a remeselnej výrobe našli uplatnenie len asi 3 % tamojšieho obyvateľstva. Počet emigrantov zo Šarišskej, Zemplínskej a Spišskej župy dosahoval takmer dvojnásobok celoslovenského priemeru. Kríza dualizmu ozivila madarský nacionalizmus a vystupňovala národnostný útlak. Zákony z roku 1907, ktoré predložil minister školstva a kultu gróf Albert Apponyi, vlastne známeni likvidáciu štátnych škôl s nemadarským vyučovacím jazykom. Kým roku 1887 na Slovensku fungovalo 190 „ruských“ škôl (vyučovalo sa tam spravidla po rusky), roku 1908 to bolo už len 37 a roku 1912 iba 9. Asimilačná politika vrcholila najmä v predvečer a počas prvej svetovej vojny. Rusíni pritom citlivovo reagovali najmä na snahy nahradit cyriliku latinským písmom a juliánsky kalendár gregoriánskym. Zložitá a časovo značne posunutá etnogenéza Rusínov sa znova zastavila. Identita rusínskeho obyvateľstva vedeného gréckokatolíckym duchovenstvom mala totiž ďalej viac nábožensko-kultúrny než etnický ráz. Rusíni na Slovensku sa tak nestali pevným národným celkom s konzistentným národným vedomím. Z týchto dôvodov nebolí pripravení ani schopní samostatne a jednoznačne odpovedať na otázky, ktoré nastolovala bližiaca sa porážka Rakúsko-Uhorska. Rýchlejšie sa zorientovali a pragmatickejšie reagovali predstaviteľia rusínskych krajanských organizácií v USA. Pripojenie horného Potisia k Česko-Slovensku akceptovali rozhodujúce politické zoskupenia rusínskej inteligencie až v máji 1919, keď iné varianty riešenia problému už neboli reálne. Rozhodnutie Rusínov, s podmienkou rešpektova-

cia ich národnostných práv a autonómie Podkarpatskej Rusi, potvrdila Saintgermainská zmluva z 10. septembra 1919. Jej ustanovenia zakotvila tiež Ústava ČSR z 29. februára 1920.

Kto sme?

Vznik demokratickej ČSR však neznamenal vyriešenie problémov spojených s národnou identitou Rusínov. „Ruská“ menšina sice získala všetky minoritné práva, avšak inteligencia sa rozdelila na tri skupiny podľa konцепcie národnnej identifikácie.

Velkoruský smer vychádzal z ideí národných buditeľov 19. storočia, jeho stúpcenci sa tiež odvolávali na tradície pravoslávia. Rusíni a Ukrajincov považovali len za súčasť veľkého ruského národa.

Ukrajinským smerom nazývame koncepciu národného hnutia, ktorá Rusínov považuje za priamu súčasť ukrajinského národa. Na Slovensku nemal silné pozície, opieral sa len o časť gréckokatolíckeho duchovenstva, najmä z rádu baziliánov. Hlavným nositeľom ukrajinofilstva však boli halickí emigranti. Ruský jazyk a jazyče (nekodifikovaný jazyk, zmes cirkevnoslovanského jazyka, ruštiny a miestneho dialekta) v školách chceli nahradit ukrajinským jazykom a šíriť ukrajinskú národnú kultúru.

Najvplyvnejšou národnou a kultúrnou orientáciou medzi Rusínnimi na severovýchodnom Slovensku bol však rusínsky smer, ktorý mal za sebou veľkú časť hierarchie kniazov gréckokatolíckej cirkvi. Jeho prívrženci sa nazývali Rusínni či Karpatskorusíni a odmietaли sa zaradiť k Rusom alebo Ukrajincom. Hlavnou súčasťou ich národného vedomia bola konfesionalita, pričom etnický aspekt bol evidentne v úzadí. Predstaviteľom rusinizmu to umožňovalo otázkou priamej národnnej príslušnosti obchádzať a tak pružnejšie reagovať na politické zmeny. Reprezentantom toh-

Maďari na Slovensku

MÁRIA KOHÚTOVÁ
MILAN PODRIMAVSKÝ
PETER ZELENÁK

9. – 10. storočie (príchod Maďarov)

Bojové preniknutia staromaďarských jazdeckých družín do Podunajskej kotliny sú doložené k rokom 862 a 881, kedy sa dostali až do okolia Viedne.

V roku 896 maďarské kočovné kmene znova prenikli najprv do východnej časti Podunajskej nížiny. Odtiaľ začali podnikať vpády do okolitých krajín. V rokoch 899 – 901 starí Maďari spustošili a podmanili si Bratislavovo kniežatstvo v juhozápadnom Zadunajsku. Potom zaútočili aj na Veľkú Moravu, ale starí Slováci ich útoky ešte odrazili. V rokoch 906 a 907 znova zaútočili na Veľkomoravskú ríšu. Medzi Bavormi a starými Maďarmi sa v roku 907 odohrali tri bitky pri Bratislave. Skončili sa víťazstvom starých Maďarov. V prvej polovici 10. storočia tak kočovní staromaďarskí bojovníci prenikali nielen hore Dunajom proti Bavoršku, ale aj na územie južného a čiastočne aj východného Slovenska, pričom spustošili hlavne južné Slovensko a dolný tok Moravy. Po porážke cisárom Otom I. na rieke Lech roku 955 postupne prechádzali na usadlý spôsob života. Ústrednú moc medzi kmeňmi získali náčelníci kmeňa Meder, Arpád a jeho potomkovia. V rozmedzí rokov 970 – 997 Arpádov pravnuk Gejza zjednotil pod svoju vladou ostatných maďarských náčelníkov (vojvodov) a stal sa vládcом zadunajského kniežatstva. Po Gejzovej smrti jeho syn Vajk, pokrstený na Štefana, sa stal panovníkom a v roku 1000 kráľom Uhorského kráľovstva.

Obdobie 10. – 17. storočia (v Uhorsku)

Maďari sa po príchode do Podunajska na rozhraní 9. a 10. storočia usadzovali spočiatku len na rovinách alebo miernejšie zvlnených územiach. Nad líniu Hlohovec – Nitra – Lučenec – Rimavská Sobota – Zemplín sa dostali len jedinci, ktorí reprezentovali nadvládu arpádovského štátu. Zalesnené a vrchovité územia na Slovensku a v Zadunajsku neobsadili. Hornaté oblasti obsadzovali len postupne, po etapách, v priebehu 11. a 12. storočia a tak ich pripájali k uhorskému štátu. V mestach, kde vybudovali obranné zásek, usadili aj svojich strážcov. Ich dediny na rozloženie od slovenského prostredia dostávali názvy podľa ich maďarskej národnosti, napríklad Uhorská Ves, Uhorec, Uhrovec, Sekule, Kuklov (Spiš, Liptov, Záhorie).

Napriek odkazu Štefana I. synovi Imrichovi, že imnohárodnosť je bohatstvom krajiny, v praxi sa od počiatku presadzovala nadvláda maďarskej ná-

rodnosti nad ostatnými. To malo za následok, že pôvodné domáce vedúce vrstvy sa pomadarčili.

Východnú časť Žitného ostrova osídliili Maďari už v 10. storočí. Západnú časť Žitného ostrova po vyhubení veskej časti slovenského obyvateľstva pri tatárskom vpade doosídliili prevažne Nemci. Až od 16. storočia tu pribúdali Maďari, ktorí sa v dôsledku tureckého tlaku stahovali na sever, do bezpečnejších oblastí a v priebehu 17. – 18. storočia sa pomadarčila väčšina obcí medzi Bratislavou a Dunajskou Stredou (Šamorín, Štvrtok na Ostrove, Lehnice a ďalšie).

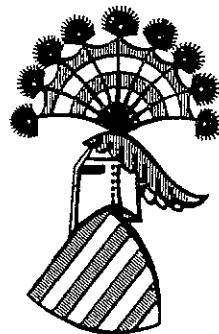
V 14. storočí najkompaktniešie a najpočetnejšie maďarské osídlenie bolo v Komárňanskej a Ostrihomskej stolici, vo východnej časti Bratislavskej a v južných častiach Nitrianskej a Tekovskej stolice. Enklávy strážcov hranic boli väčšinou asimilované, s výnimkou Šarišskej stolice, kde sa udržali dĺžше.

S tureckými výbojmi súvisí aj migrácia šľachty z dolného Uhorska a južných oblastí Slovenska na sever, čo viedlo k zmenám v sociálnej a národnostnej skladbe obyvateľstva Slovenska. Od roku 1563 si šľachta mohla kupovať v mestách domy a usadzovať sa v nich, čo prispelo k pomadarčeniu niektorých miest. Na Slovensku hľadalo útočište aj mestianstvo. Početné kupecké skupiny sa usádzali v mestách, napríklad mešťania z Budína, ktorí obchodovali s dobytkom sa usadili v Trnave, Moldavu nad Bodvou, ktorá až do polovice 16. storočia mala charakter nemeckého mesta, v druhej polovici storočia pristahovalci postupne pomadarčili.

Významnejšie postavenie získali aj v Nitre, Krupine, Prešove, Košiciach, ako remeselníci boli hojne zastúpení v Šali, Leviciach, Rožňave, Rimavskej Sobote. Pod vplyvom zákonov o slobodnom usadzovaní sa šľachty v mestách (ďalší bol z roku 1608), narastal význam šľachty maďarskej národnosti, hoci celá šľachta ešte navonok vystupovala ako jednotná, ako *natio Hungarica*. V priebehu stavovských povstaní v 17. storočí sa na viacerých miestach pomadarčila stoličná správa, ale po ich porážke sa opäť vracaťa k latinčine. Povstania posilňovali ideu výsadného postavenia „uhorského“ národa a prispievali k pomadarčovaniu slovenskej šľachty.

Obdobie 17. – 19. storočia

Koncom 17. a začiatkom 18. storočia sa etnickej slovensko-maďarskej hranici posúvala smerom na juh takmer po celej svojej dĺžke. Tento posun

Erb Arpádovcov

Prvé vyobrazenie dvojkrižia na trojvrší na pečati Václava (Ladislava V.), 1301 – 1305, ktoré sa v roku 1990 stalo predlohou súčasného štátneho znaku

Maďarská šlachticná a šlachtilc

možno pozorovať tak v južných častiach Nitrianskej a Tekovskej stolice, ako aj v naddunajských častiach Komárňanskej a Ostrihomskej stolice. V oblasti Hontianskej a Novohradskej stolice Slováci prechádzali na juh od rieky Ipeľ do južných častí Novohradu a južnejšie a tak sa vytvárali ostrovy s maďarským osídlením.

Po Satmarskom mieri (1711) nastalo oženie upadnutej myšlienky o nadradenosťi maďarskej národnosti v Uhorsku a idey jednotného uhorského národa. Úplné uplatnenie našla koncom storočia v zákonom v prospech maďarčiny. Prvý maďarizačný zákon uhorského snemu bol z roku 1791 (zákonny článok 12), kedy sa maďarčina zavádzala do škôl ako mimoriadny predmet. V roku 1792 už bola maďarčina povinným predmetom na všetkých školách v Uhorsku a kto nevedel maďarsky, nesmel sa stat verejným úradníkom.

Koncom 18. storočia v Nitrianskej stolici obývali Maďari súvislejšie územie na Žitavskej pahorkatine (Jelenec, Pohranice, Klasov a iné), v juhozápadnej časti stolice zasa územie medzi Nitrou a Váhom po Sládečkovce. Nové Zámky a Nitra mali zmiešané maďarsko-slovenské obyvateľstvo. Tekov mal súvislé maďarské osídlenie len v južnej časti. V Zemplíne bývali v Medzibodroží a oblasti Zemplínskych vrchov, v Honte a Novohrade sa národnostná hranica tiahla severne od Ipeľa. V Bratislavskej stolici žili na prevažnej časti Žitného ostrova, okrem západnej časti od Bratislavы po Kvetoslavov, a bývali aj severne od Malého Dunaja po Galantu. V Šarišskej stolici mali prevahu v Tahnovciach, ktoré boli najsevernejším výbežkom maďarského osídlenia do slovenského etnického prostredia. Maďari žili aj v Bardejove a Prešove. Gemer bol Madarmi osídlený po Rimavskú Sobotu, Veľký Blh, Skerešovo, Meliatu (v doline Muráňa), Paškovú, Rožňavu. Prevahu mali v severných častiach Komárňanskej, Ostrihomskej, Turnianskej a Abovskej stolice.

Zákonom z roku 1840 sa dostala maďarčina aj do cirkví. Matriky mali viest v maďarčine a aj farári a kazatelia mali ovládať maďarčinu. Ovládanie maďarčinu sa stalo povinnosťou každého obyvateľa Uhorska. Hlavne liberálna stredná šľachta presadzovala heslo: Jedna vlast – jedna reč – jeden národ. Pod tlakom maďarizačných zákonov sa čoraz viac štátnych úradníkov, učiteľov a duchovných hlásilo za Maďarov.

V roku 1841 podľa zistenia Eleka Fenyesa v stoliciach, ktoré celé boli na území dnešného Slovenska, bolo v Bratislavskej stolici z 267 753 obyvateľov 90 335 Maďarov, v Gemeri a Malohonte zo 183 478 obyvateľov 86 158 Maďarov, v Tekovskej stolici zo 120 324 obyvateľov 34 987 Maďarov, v Nitrianskej z 339 413 obyvateľov 50 515, v Šarišskej z 182 817 obyvateľov 300 Maďarov. V Spišskej stolici Maďari neboli, o Zvolenskej stolici napísal, že je tam málo Maďarov. V Oravskej, Turčianskej, Trenčianskej a Liptovskej stolici Maďari nežili.

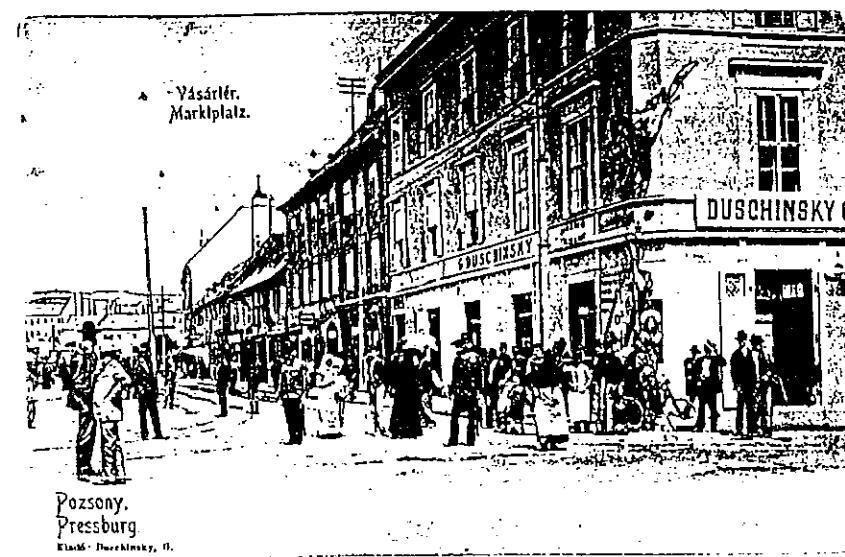
Obdobie rokov 1850 – 1918

Od polovice 19. storočia do roku 1918 zaznamenávame výrazné zmeny v národnostnej skladbe obyvateľstva Slovenska. Najmä po rakúsmadarskom štátoprávnom vyrovnaní v roku 1867 sa cieľavedome posilňovali tendencie pomadárenia slovenského etnického územia. Do popredu sa dostávali najmä koncepcie a plány s asimilačnými cieľmi, aby sa postupne vytvoril z historic konštituovaného viacnárodného Uhorska nacionálne homogénny maďarský národný štát presadzovaním dominancie Maďarov vo všetkých sférach spoločenského diania, čo sa špecifickým spôsobom odrazilo v súpisoch obyvateľstva a oficiálnych štatistikách.

V rokoch 1850 – 1910 získali Maďari až 35,4 svojho početného prírastku na úkor asimilácie maďarského obyvateľstva. V rokoch 1880 – 1910 bola strata z prirodzeného prírastku Slovákov 300 000 osôb, na čom má podiel asimilácia v prepech Maďarov a vystahovalectvo do zámoria. Keď na území Slovenska stúpol v tomto období podiel maďarského obyvateľstva z 22,3 % na 30,3 %, podiel slovenského obyvateľstva klesol zo 61,2 % na 55,7 % a nemeckého z 9,1 % na 6,8 %. Počet stav Maďarov sa zvýšil až o 64 %, ale Slovákov o 13 %. Údaje z roku 1910 vykazujú, že na území Slovenska žilo 885 000 obyvateľov, ktorí sa hláskali k maďarskej národnosti.

Tendencie zvyšovania počtu a podielu maďarského obyvateľstva sa v jednotlivých oblastiach Slovenska prejavovali s rozličnou intenzitou. Nezreteľnejšie boli v stoliciach, kde žilo obyvateľstvo dvoch národností na etnickej a rečovej hranici. Tiež evidentné posuny v prospech maďarského obyvateľstva sa uskutočnili v mestách (municipálny a so zriadeným magistrátom), ako aj ďalších sídliskach, ktoré plnili funkciu regionálnych centier mestského charakteru (mestečká), ale nemali prene postavenie miest, i v priemyselných lokalitách.

V zámeroch vládnej politiky a postupoch církev činitelov, ktorí v konkrétnych podmienkach túto politiku uskutočňovali a formovali v jej verejnú mienku, sa tieto miesta stali hlavnými kladčami teritoriálneho šírenia maďarského rečného a kultúrneho vplyvu a s ním spojených maďarizačných a asimilačných snáh. Tvorili priestory, kde sa intenzívnejšie prejavoval dosah industriálneho, urbanizácie, budovania príslušnej infraštruktúry (peňažné ústavy, doprava atď.) a súčasne tvárali podmienky na etablovanie sa maďarského jazyka ako výlučného dorozumievacieho prostredia. V tomto rámci dochádzalo v dôsledku miestneho zmenám národnostnej skladby obyvateľstva nielen príchodom maďarského obyvateľstva, ale aj k javu, že pôvodom slovenskí obyvatelia hlásili k maďarskej národnosti bud formálne, bo podliehali asimilačnému tlakom, pričom nenáročovalo vlastné snaženie prispôsobiť a začleniť sa do maďarskej spoločnosti v záujme siahnutia náležitého postavenia a existenčného

Obchodná ulica v Bratislavе
okolo roku 1900
Roh námestia SNP a Špitálskej ulice
v Bratislavе okolo roku 1900

národnostnej príslušnosti osôb. Oficiálna politika štátu však tieto umelo konštruované údaje využívala ako dôkazový materiál a argumenty o rozširovaní maďarského obyvateľstva mimo svojho etnickejho územia a údajne dobrovoľnej a spontánnej asimilácií slovenského obyvateľstva s maďarským štátotvorným národom dokonca aj v etnickej čisto slovenských oblastiach. Tak sa cielenými opatreniami zvýšiť počet maďarského obyvateľstva dospele k deformovanému obrazu o národnostnej skladbe obyvateľstva Slovenska, ktorý nezodpovedal reálnej skutočnosti.

20. storočie

Vojna a najmä jej dôsledky zmenili nielen tvár strednej Európy, ale výrazne ovplyvnili aj politický, sociálny a kultúrny vývoj Maďarov žijúcich na území Slovenska. Na troskách habsburskej monarchie vzniklo v roku 1918 Československo ako jeden z nástupníckych štátov. Vzhľadom na historické determinanty vývoja národnostnej štruktúry monarchie nebolo možné stanoviť také hranice republiky, ktoré by zabezpečili jej jednonárodný charakter. Preto aj jedným z rozhodujúcich problémov nového štátu bolo definovať vzťah k pomerne po-

četnej skupine obyvateľstva – národnostným šínам. Jeho riešenie však nebolo len vnútrom záležitosťou Československa, ale bolo aj pre tom úvah a hľadania adekvátneho modelu oči národnostných a iných menších na mierovej ferencii v Paríži. Veľmoci považovali túto otázku jeden z rozhodujúcich faktorov stabilizáciu merov nielen v stredoeurópskom priestore, ale v širšom rámci medzinárodných vzťahov. Československo (ale aj Maďarsko) prijalo záväzky siahnuté v mierových zmluvách a v súvislosti s vstupom do Spoločnosti národov. Chápal ich len ako podmienku svojej akceptácie medzinárnym spoločenstvom, ale ako primárnu sú demokratických princípov budovania štátu. To záväzky boli priamo inkorporované do únej listiny. K základom právnej ochrany mali patrili aj ústavny zákon č. 122/1920, ktorý upoval používanie jazykov vo verejnem styku. V tomto duchu sa prijímali aj ďalšie zákony, napríklad o štátom občianstve, ktoré v súhrne vytvorili právny rámec na zabezpečenie zachovania rodnej identity, rozvoja kultúry, vzdelávania a aliazáciu politických práv príslušníkov národných menších.

Je zrejmé, že aj napriek relatívne liberálnej postojiu štátu k národnostným menšinám je tuácia nebola jednoduchá. Najmä na Slovensku značná časť obyvateľov maďarskej národnosti mala utvorenie republiky tak v zmysle narúšenie jednoty národa, ako aj rozbitia Uhorska, s ktorou sa úplne identifikovala ako so svojím národným štátom. Zmenu postavenia vládnucceho národného pozicie národnostnej menšiny vnímalu ako túru, historickú a nacionálnu degradáciu. tento pocit bol prestúpený viac-menej vo všetkých vrstvách maďarskej societetu, psychologicky ho užívala najmä tá časť politickej elity, ktorá s budúcnosť spájala s revíziou povojuvového i riadania a obnovy územnej integrity bývalej Uhorska.

Maďarská menšina nebola sociálne homogénna, ale značne štrukturovaná, čo v podmienkach pluralitného systému a všeobecného voľby práva malo vplyv aj na jej politickú diferenci. Medzi prvé menšinové politické strany, ktoré čiali pôsobiť v Československu, patrila maďarská nemecká sociálna demokracia. Jej organizační prešli do nového štátu bez výraznejšieho naania a svojou viziou sociálne spravodlivej spôsobnosti získala v prostredí maďarskej menšiny väčší vplyv, čo sa odrazilo aj vo voľbách do parlamentu v roku 1920. Svoje dominantné postavenie však v dôsledku rozkolu stratila a aj napriek tomuže sa maďarskí sociálni demokrati koncom 1920 osamostatnili, ich vplyv postupne klesal a čiastočne roku 1926 sa včlenili do československej sociálnej demokracie. Rozhodujúce postavenie kali politické strany, ktoré sa začali formovať v jeseň roku 1919. Ani v ich prípade nešlo o nové subjekty, ale nadväzovali na tradície ve-

Malý štátny znak Československej republiky z roku 1920

tlak na zlúčenie obidvoch strán. Uskutočnilo sa v roku 1936. Zjednotená maďarská strana pod predsedníctvom Jána Esterházyho a Andora Jarossa sa už jednoznačne orientovala na naplnenie revizionistických ambícií Maďarska. Tento proces vyústil v roku 1938, keď na základe Viedenskej arbitráže muselo Česko-Slovensko odstúpiť Maďarsku rozsiahle územie južného pohraničia. Na území Slovenska zostalo len asi 60 000 obyvateľov maďarskej národnosti.

Po vzniku Slovenskej republiky sa postavenie maďarskej menšiny a aj vzťah štátu k nej čiastočne zmenili. Podľa ústavy z roku 1939 sa totiž už menšiny chápali ako národné skupiny, ktoré majú právo utvoriť vlastnú politickú a kultúrnu organizáciu, ktoré mali reprezentovať národnú skupinu ako celok. S tým obmedzením, že výkon tohto práva závisel od toho, aké práva dostane slovenská menšina v inej krajine. Tento princíp reciprocity, ktorý mal všeobecnú platnosť, sa uplatňoval predovšetkým v slovensko-maďarských reláciach. Aj z tohto dôvodu činnosť Maďarskej strany na Slovensku bola legalizovaná až koncom roku 1941. Na jej čele stál Ján Esterházy. Tlačovými orgánmi boli Magyar Néplap a Magyar Hírlap. V roku 1942 bola povolená aj činnosť Maďarského kultúrneho spolku na Slovensku. Postupne však ako sa menila situácia na frontoch a začal sa rozkladať politický systém tak na Slovensku, ako aj v Maďarsku, Maďarská strana sa dostávala do izolácie, ktorá na jeseň 1944 vyvrcholila odstúpením Jána Esterházyho z funkcie predsedu a zastavením činnosti strany. Pokus obnoviť ju s nyilašovsko-fašistickou orientáciou však už začiatkom roku 1945 nemal šancu na významnejší úspech.

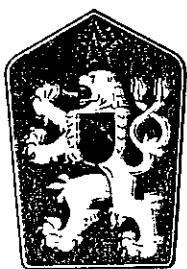
Po skončení vojny nastal výrazný obrat v politike štátu voči maďarskej menšine. Hoci už v čase Slovenského národného povstania slovenská politika považovala za potrebné vyvodiť politické dôsledky z účasti príslušníkov maďarskej menšiny na dezintegrácii Československa, až priatílm tzv. Benešových dekrétov sa maďarská menšina ako celok ocitla v bezprávnom postavení v duchu principu kolektívnej viny. Pôvodný zámer československej vlády vyriešiť maďarskú otázku podobným spôsobom ako nemeckú, teda odsunom, nezískal však podporu západných veľmocí. Vzhľadom na to sa ČSR a Maďarsko dohodli na výmene obyvateľstva. Celkove odišlo do Maďarska, aj vrátane tých, čo z rôznych dôvodov opustili Slovensko pred účinnostou dohody, asi 90 000 osôb. Z Maďarska repatriovalo asi 73 000 osôb. Do konceptu snáh o zjednodušenie národnostnej štruktúry patrili aj nútene odsun Maďarov na práce do Čiech a reslovakizácia. Jej pôvodným motívom bola sice snaha umožniť Slovákom, aby sa mohli prihlásiť k svojej národnosti, ale postupne celá akcia nadobudla administratívny charakter, čo vzhľadom na pomerne aké panovali v južnom pohraničí znamenalo, že sa k slovenskej národnosti prihlásovali z existenčných dôvodov tisíce Maďarov. Tieto prejavy

ovplyvnili aj sčítanie ľudu v roku 1950, keď sa prihlásilo k maďarskej národnosti len 354 532 osôb. K zreálneniu počtu došlo až po čiastočnej konolidácii pomerov v 50. rokoch. V roku 1961 sa už prihlásilo k maďarskej národnosti 518 842 osôb. Tento trend s miernym nárastom sa potvrdil aj v ďalších sčítaniah ľudu.

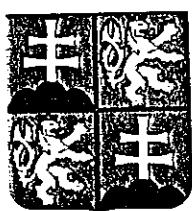
Zmeny, ktoré nastali po februári 1948, zasiahli aj obyvateľov maďarskej národnosti. Na jeseň 1948 a potom opäť v roku 1949 im bolo priznané štátne občianstvo, čím sa zároveň aj otvoril priestor na ich postupnú integráciu do politického a verejného života. Do polovice 60. rokov sa obnovila sústava škôl s vyučovacím jazykom maďarským a záujmová organizácia CSEMADOK plnila úlohy v kultúrnej oblasti. Občania maďarskej národnosti boli zastúpeni v jednotlivých úrovniach riadiacej štruktúry a zastupiteľských zboroch. Hoci sa oproti povoju novému obdobiu situácia podstatne zmenila, politika štátu sa zameriavala skôr na odstraňovanie nacionálnych rozdielov, ako na vytváranie podmienok na zachovanie a prehľbovanie národného povedomia. Ideológia vedená v duchu proletárskeho internacionálizmu sa však nezameriavala len na maďarskú menšinu, ale mala celospoločenský charakter. K aktivizácii maďarskej politiky došlo až v súvislosti s reformným procesom v roku 1968. Jej hlavným cieľom bolo ústavným spôsobom zakotviť ochranu národnostných menšíň. Zákon č. 144/1968 sice vymedzoval postavenie národností v štáte a predpokladal, že sa bude ďalej rozvíjať, ale v dôsledku normalizácie sa tento proces podobne ako v celej spoločnosti zastavil.

Obdobie normalizácie za prítomnosti sovietskych vojsk znamenalo aj pre občanov maďarskej národnosti stagnáciu hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho vývoja a pochopiteľne aj nemožnosť vytvárania legálne pôsobiacich opozičných štruktur. Na druhej strane bezprostredná blízkosť Maďarska a najmä jeho čoraz otvorennejšia politika tendujúca k demokratizácii systému bola inšpirujúca aj pre maďarskú societu na Slovensku. Aj z tohto dôvodu sa v novembri 1989 demokratické sily zdržené v Maďarskej nezávislej iniciatíve (MNI) bezprostredne podieľali na urýchlenej demonštaži komunistického režimu a jej predstavitelia vstúpili do vlády národného porozumenia.

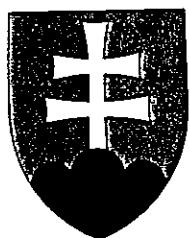
V dynamicky sa vyvíjajúcim spoločenskom prostredí sa po oslabení pozície MNI, časť jej protagonistov založila neskôr Maďarskú občiansku stranu, vyprofilovali dve politické strany, resp. hnutia: Spolužitie, ktoré v začiatocnom období malo ambíciu zdržať politické zoskupenia národnostných menšíň v Česko-Slovensku a Maďarské kresťanskodemokratické hnutie. V roku 1998 vytvorili spolu Stranu maďarskej koalície a po voľbách sa stali súčasťou vládnej koalície.

Štátny znak Česko-slovenskej socialistickej republiky z roku 1960

Štátny znak Českej a Slovenskej federatívnej republiky v rokoch 1990 – 1992

Súčasný štátny znak Slovenskej republiky

RÓMOVIA

Podľa demografických odhadov na Slovensku dnes žije 360 – 380-tisíc Rómov, čo predstavuje takmer 8 % všetkých obyvateľov Slovenska. Títo Rómovia však netvoria kompaktné spoločenstvo, ale sú príslušníkmi štyroch subetnických podskupín. Sú to už dlho usadení rumungri, ktorí sa delia na „slovenských“ a „maďarských“ Rómov, líšiacich sa najmä jazykom, a olaskí Rómovia, ktorí prišli na naše územie v 19. storočí z Rumunska a kočovali, kým ich v roku 1959 štátne orgány neprinútili usadiť sa. Od ostatných Rómov sa líšia svetlejšou pleťou, odevom, tradíciou, spôsobom života aj osobitným variantom rómciny a zachovávajú si od nich odstup. Nepatrnu časť Rómov na Slovensku predstavujú nemeckí Sinti.

Rómovia sú roztrúsení po celom Slovensku a žijú bud v mestách a obciach, alebo v niektornej z viac ako 600 biednych osád. Podľa údajov Štatistického úradu Slovenskej republiky majú viac ako 20-percentný podiel na celkovom počte obyvateľov v 64 obciach a v 72 obciach sa podielajú na počte obyvateľov 10 – 20 percentami, pričom tieto obce s najväčším zastúpením Rómov sa nachádzajú v dvadsiatich okresoch Slovenska.

Na okraji spoločnosti

Rómovia tvoria po maďarskej minorite druhú najpočetnejšiu národnostnú menšinu v Slovenskej republike. Zároveň sú aj najproblematickejšou menšinou, preto sa otázka ich postavenia na Slovensku a ich spolužitia s ostatným obyvateľstvom venuje sústavná pozornosť. Opakovanej analýzy vzťahov medzi Rómami a ostatnými obyvateľmi Slovenska svedčia o veľmi kritickom postoji nerómskeho obyvateľstva k Rómom. Tento postoj vyplýva nielen z hlboko zakorenencích negatívnych stereotypov, ktoré sa vytvárali v minulosti, ale aj zo spôsobu života mnohých dnešných Rómov, najmä v oblastiach s ich najväčšou koncentraciou, v rómskych osadách lokalizovaných na okrajoch dedín. Títo Rómovia v dôsledku nízkej životnej úrovne, spôsobenej najmä nezamestnanosťou, súvisiacou aj s ich nezdolanosťou až negramotnosťou, dosiaľ zostávajú na okraji spoločnosti.

Odkiaľ prišli?

Prapredkovia dnešných Rómov prišli do Európy v niekoľkých vlnách. Prvá písomná zmienka o nich pochádza z roku 1100. Spôsok ich pôvodu opriadal rozličné legendy, ktoré aj sami šírili, aby vzbudili záujem obyvateľov krajín, cez ktoré putovali, a aby od nich získali materiálnu podporu a iné výhody. Najčastejšie sa vydávali za kresťanských pútnikov a kajúcnikov, čo im umožňovalo voľne sa pohybovať po rozličných krajinách. Ich odlišná fyziognómia, ale aj spôsob živo-

ta, tradícia a jazyk spočiatku vzbudzovali zveravosť a záujem miestneho obyvateľstva, no čoskoro ich spôsob získavania obživy (veštanie, mágia, podvody a drobné krádeže) začal vyvolávať pochybnosti o ich tvrdeniach, nedôveru, nepochopenie, ba až nepriateľstvo.

Ich pravlastou je India

V 18. storočí jazykovedci dokázali, že rómcina je novoindický jazyk, a tým sa jednoznačne stanovilo, že pravlastou Rómov je India.

Pravda, doteraz nejestvujú zhodné teórie o tom, z ktorej časti Indie Rómovia pochádzajú, aké tam mali postavenie, kedy a prečo z Indie odišli. Najčastejšie sa tvrdí, že aj v materinskej krajine žili ako nomádske či polonomádske kmene, ktoré putovali za obživou aj mimo územia Indie, a k ich odchodu z pravlasti zrejme prispeli aj rozličné vonkajšie okolnosti, napríklad vpády muslimských dobyvateľov. Niekedy sa stotožňujú s indickou kastou dómov, ktorej príslušníci sa živili rozličnými remeslami. Nedávno sa objavila teória, že Rómovia pochádzajú z jediného indického mesta, z Kanaujdža (Kánjakubdža), ktoré bolo významným strediskom vzdelenosti v severnej Indii. Roku 1194 ho takmer zrovnal so zemou moslimský dobyvateľ Mahmúd z Ghazny, ktorý skoro všetkých 53-tisíc obyvateľov odvliekol do Ghazny, aby ich tam predal do otroctva. Zástancovia tejto teórie sú presvedčení, že tým by sa

dala vysvetliť heterogénnosť rómskej spoločnosti, nezáujem Rómov o polnohospodárske práce, schopnosť ich vodcov v minulosti ľahko nadvážovať kontakty na európskych dvo-roch, ba i to, že rómcina tak dlho prežila v cieľom prostredí. Všetky tieto predpoklady vyvolávajú veľa otáznikov a pochybností. Nech je však otázka pôvodu Rómov a dôvodu ich odchodu z Indie akokoľvek zaujímavá, z násheho hľadiska je dôležité, že postupne sa cez Perzii, Arménsko a Grécko dostali do celej Európy. Dnes žijú takmer na celom svete a ich počet sa odhaduje na 12 – 15 miliónov.

Z história slovenských Rómov

Najstarší písomný záznam o pobytu Rómov na slovenskom území pochádza z roku 1322 zo Spiša, ktorý súčasne patril k prvým oblastiam na Slovensku, kde sa Rómovia začali usádzať. Zo správ z 15. storočia sa dozvedáme, že vynikali ako hudobníci a kováči, ale mnohí sa živili aj veštenskou, mágicou a krádežami. Zo 16. storočia pochádzajú najstaršie správy o ich usádzaní na okrajoch slovenských

miest. V 16. – 17. storočí prichádzali na naše územie početné skupiny Rómov, ktoré utekali pred prenasledovaním v západnej Európe, podneteným najmä exkomunikáciou Rómov z cirkvi roku 1427. Už v polovici 18. storočia žili Rómovia na celom území dnešného Slovenska a živili sa najmä kováčstvom a hudsonou, ale aj priebynictvom, príležitosťou pracou u roľníkov a spracúvaním dreva a iných prírodných materiálov. Väčšinou žili usadení v istej oblasti.

Asimilačné edikty Márie Terézie

V porovnaní so západnou Európou boli podmienky pre Rómov na našom území približne rovnaké, ale aj tu často vzbudzovali nevraživosť u miestneho obyvateľstva, ktoré sa usilovalo vyrovnat sa s ich existenciou. Najjednoduchšie bolo vyhnúť ich zo svojej blízkosti. Systémovejší bol pokus osvetenej panovníčky Márie Terézie, ktorá v rokoch 1758 – 1773

vydala štyri edikty s úmyslom začleniť Cigánov medzi ostatné obyvateľstvo ako potrebných a užitočných obyvateľov štátu. Rozličnými príkazmi a zákazmi sa usilovala potlačiť ich špecifiku a asimilovať ich s ostatným obyvateľstvom. Mali sa stať roľníkmi a prijať kresťanské mená a navyše sa už nemali volať Cigáni, ale *Neubauer* alebo *Uj Magyarok*. Súčasne vydala príkaz odobrat im deti a dať ich na výchovu do sedliackych rodín. Očividne si uvedomovala, že k dôležitým príznakom identity Cigánov a zároveň aj k diferenciálnym znakom patrí ich materinský jazyk, preto nariadila, aby sa Cigáni nerozprávali vo svojej reči, ale v reči národa, s ktorým žili. Úsilie Márie Terézie nebolo korunované úspechom. Rómovia ostali na okraji väčšinovej spoločnosti a celouhorský súpis Cigánov z roku 1893 svedčí o ich zlej sociálnej situácii, o upadaní tradičných remesiel, čím prichádzali o zdroj obživy, a o nedostatku iných pracovných príležitostí. Zvyšoval sa aj počet uzavretých rómskych osád a od začiatku 20. storočia aj výrazná koncentrácia Rómov na východnom Slovensku.

Zákony proti potulným Cigánom

Medzivojnové obdobie znamenalo ďalšie narastanie biedy rómskych rodín aj stupňovanie odporu väčšinovej spoločnosti vo vzťahu k tejto menštine, čo vyústilo do zavádzania ďalších predpisov namierených proti Rómom. Takým bol napríklad zákon o po-

tulných Cigánoch z roku 1927 a nasledujúce vládne nariadenie z roku 1928, ktoré prikazovalo zavedenie cigánskych legitimácií, identifikovanie osôb podľa daktyloskopických odtlačkov a zriadenie ústrednej evidencie Cigánov. Protirómska náladá viedla až

V ľASOVE ŽIE VIAC AKO 1 000 RÓMOV. JEDNI LEPŠIE ...

k vyhánaniu Rómov z pôvodných sídel do oblastí mimo obcí.

Do života Rómov v celej Európe kruto zasiahla druhá svetová vojna. Slovenski Rómovia sa sice vyhli vyhladzovacím koncentračným táborm, ale mnohí prešli pracovnými tábormi pre asociálov a všetci sa museli podrobniť viacerým obmedzeniam: mali napríklad zakázané cestovať verejnými dopravnými prostriedkami, nesmeli vstupovať do verejných priestorov a parkov, do miest a obcí mohli prichádzať len vo vyhradených dňoch a hodinách a svoje obydlia museli odstrániť z blíz-

kosti verejných ciest na odľahlé miesta, ktoré im určila obec. Po druhej svetovej vojne sa postupne presídliilo vyše 15-tisíc Rómov do Česka za prácou a lepším bývaním. V podstate nahradili českých Rómov, ktorí takmer všetci zahynuli v koncentračných táborech, a sčasti aj vyvezených sudetských Nemcov.

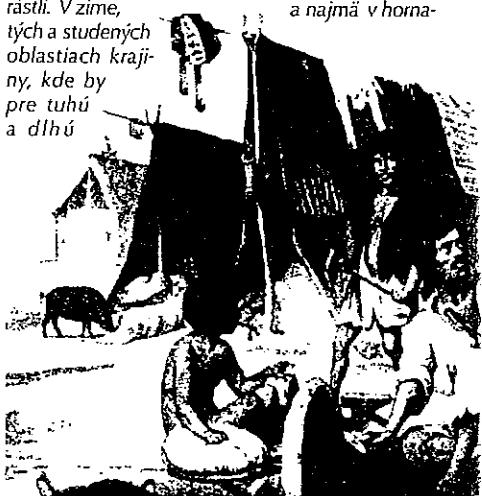
Neúspešná integrácia za socializmu

Po vojne štátne orgány pristupovali k Rómom nie ako k osobitnej národnosti, ale ako k sociálne a kultúrne zaostalým obyvateľom cigánskeho pôvodu a vyvíjali rozličné aktivity, ktoré mali viesť k prispôsobeniu sa Cigánov väčšinovej spoločnosti. Od konca 50. rokov až do roku 1989 sa postupne vystriedali tri konceptie. Najprv to bola koncepcia sociálnej asimilácie Rómov, od roku 1965 koncepcia riadeného rozptylu, pri ktorej šlo o plánovaný a organizovaný odsun z miest silnej koncentrácie, a to často aj do českých krajov, a od roku 1972 to bola koncepcia spoločenskej a kultúrnej integrácie Rómov, ktorej cieľom bolo dosiahnuť, aby sa Rómovia postupne vyrvnali ostatným občanom. Ani v jednom prípade sa nedocielili očakávané výsledky. Rómsku spoločnosť ako celok sa nepodarilo ani asimilovať, ani integrovať do väčšinovej spoločnosti, hoci mnoho Rómov sa vymanozo zaostaleho spôsobu života, získalo vzdelanie a vyriešilo si aj bytový problém.

Tak vyzerala doteraz výchova Cigánov v Uhorsku s výnimkou niekoľkých malo skupín, ktoré vďaka lepšiemu spoločenskému stíku s okolím prišli na iné názory a vytrhli svoje deti z tejto nečinnosti. Najväčšie nariadenia v krajinie majú zlepšiť základné príčiny tohto zlého stavu, a preto nemôžeme ani v najmenšom pochybovať, že ovocie týchto snáhu bude v krátkom čase viditeľné."

O DOMOCH A BÝVANI

„V Uhorsku sa kočovní Cigáni usadzujú blízko dedín a malých miest pod voľným nebom, pri živých plotoch, alebo radšej medzi kŕkmi, prípadne v stanach, ktorých volajú čater... Ak aj náhodou vlastnia dom, i vtedy sa mälokedy stane, aby sí v lete nepostavili takýto stan a nebyvali v ňom, kým ich počasie nezažíne znova do domu... Ked' sa Cigánom miesto zapáči, ostanú tam niekoľko týždňov, keď nie, stan strhnú, zbalia ho aj s deťmi, naložia na koňa a tiahnu ďalej k inej dedine... Neodchádzajú ďaleko a radi sa zdržujú v obvode župy, kde sa narodili a vyrástli. V zime, a najmä v hornatých a studených oblastiach kraju, kde by pre tuhú a dlhú

Samuel Augustini ab Hortis

Cigáni v Uhorsku 1775

Autorom tejto, pre dejiny romistiky významnej práce, ktorá vysla v nemčine roku 1775, je spišský vzdelanec Samuel Augustini ab Hortis (1729 - 1792).

Bezprostredným impulzom na napísanie jeho monografie bola radikalizácia názorov časti uhorské verejnosti na riešenie cigánskej otázky v krajinie. Došlo knej po malom úspechu nariadenia Márie Terézie z roku 1768 týkajúcich sa Cigánov, ktorých narastajúci počet čoraz väčšimi znepríjemňoval ostatné obyvateľstvo.

Podľa S. Augustiniho ab Hortis, keď si chceme urobiť predstavu o ľude a odpovedať na otázku, či je pre štát užitočný, alebo nie, treba v prvom rade zodpovedne priblížiť na jeho zvyky, spôsob života a prevládajúci charakter. Komunitu Cigánov na Slovensku, ako je známe, tvorí mnoho sto rodín, čo predstavuje ich nezanedbateľné množstvo. Treba preto uziať, že nie je bez úžitu poznáť ich prirodzené schopnosti a dobré vlastnosti, rovnako ako ich zakorenene nedostatky a neresť, čiže všimnúť si tento ľud z jeho dobrých i zlých stránok.

Priblížime vám zopár postrehyov tohto autora:

O VÝCHOVE

„Človek sa vzdeláva výchovou, pripravuje sa ňou na to, čo má v dospelosti dosiahnuť... Výchova dáva telu potrebnú silu, zdravie, výtrvalosť alebo sa pomocou nej človek stáva rozmanzánym a celkom neschopným akejkolvek námahy... Najlepšie sa o tom presvedčíme na príklade, ktorý nám poskytujú Cigáni. Ich nespôsobnosť a neviazanosť nemožno pripisať iným príčinám ako nedostatoč-

Prelomové roky 1989 a 1991 a dedičstvo minulosti

Významným medzníkom v živote Rómov na Slovensku bol rok 1989, keď sa v krajinе zmenil politický systém, a rok 1991, keď vláda schválila *Zásady prístupu k Rómom* a Rómov uznala za osobitnú národnosť. Súčasne sa zaviedlo aj pomenovanie Rómovia na miesto dovtedy používaneho Cigáni, ktoré sa vnímalo ako pejoratívne. Rómovia boli legislatívne zravnoprávnení s ostatnými minoritami na Slovensku, s čím súviseli mnohé následné kroky. Vznikla prvá rómska politická strana – Rómska občianska iníciacia – a roku 1990 boli Rómovia prvý raz zvolení za poslancov slovenského aj federálneho parlamentu a získali zamestnanie v štátnych orgánoch. Na Slovensku bol ako v jedinej krajine v Európe na vládnej úrovni inštitucionalizovaný post splnomocnenca vlády na riešenie problémov rómskej menšiny. Roku 1993 Rómovia založili profesionálne divadlo *Romathan*, ktoré je jediným rómskym divadlom na svete dotovaným zo štátneho rozpočtu. Vznikla aj stredná umelecká škola pre talentovanú rómsku mládež. Rómovia sú autormi rómskeho šlabikára a čítanky, zúčastnili sa na tvore rómskych slovníkov a učebník rómciny. Štát začal podporovať vydávanie periodickej aj neperiodickej rómskej tlače, v rozhlase aj v televízii sa vysielajú rómske programy. V priebehu desaťročia vznikli ďalšie rómske politické strany

zimu nemohli vydržať v stane, stavajú si ešte pred príchodom zlého počasia akési chatrce, alebo zimné obydľia."

O SPÓSOBOCH OBŽIVY

„Keď si chceme urobiť predstavu o spôsoboch obživy a o zručnosti Cigánov, musíme robiť rozdiel medzi mužom a ženou, lebo každý z nich vykonáva iné práce. Ženy sa veľmi nesnažia zaobstarávať si potravu povoleným spôsobom, ale kradnú, žobrú a spoľahliajú sa na pot svojich mužov. Muži sú najčastejšie zámočníkmi a kováčmi. Preto máme u nás príslušie: Čo Cigán, to kováč. Dielne, v ktorých pracujú, a nástroje, ktoré používajú, sú veľmi jednoduché a prenosné, ako ich bydlisko... Cigán nikdy nerobí postojačky ako ostatní kováči, ale sedí na zemi pri ohni, s nohami skriženými pred sebou.

Žena mu sedí pri boku a pohybuje mechanmi; ked majú už trochu podrastené deti, schopnú robiť túto prácu, vystriedajú matku občas ony.

Ich výrobky sú obyčajne iba drobnosti, ako drumble, kutáče, kresadlá a niekoľko ďalších vecí potrebných pri stavbách, ale najmä klince, ktoré robia ozaj znamenite..."

Ked' majú

a desiatky rómskych aj nerómskych organizácií a projektov zameraných na pomoc Rómom.

Rómsky problém – vzdelanie

Rozličné projekty sa vzťahujú aj na vzdelávanie rómskych detí a mládeže. Už od čias Márie Terézie sa nevzdelanosť či negramotnosť Rómov považovala za jednu z hlavných príčin ich biedy a neschopnosti prispôsobiť sa životu väčšinovej spoločnosti. Dodnes je slovo vzdelanie hľadom najčastejšie sa opakujúcim slovom v súvislosti s tzv. rómskym problémom. Vznikajú rozličné projekty, ktoré ma-

... DRUHÝ HORŠIE.

jú zabezpečiť predškolskú výchovu rómskych detí, nulté ročníky pre rómskych žiakov, ktorí nemajú dostatočné znalosti slovenčiny, aby dokázali primerane zvládnuť učivo, v dôsledku čoho sa často dostávajú do osobitných

chuť do práce, dobré železo a nástroje, všetko, čo robia, sa im vydári, a keďže sú navyknutí robiť čulo a rýchlo, s prácou sú za chvíľu hotovi... Zdá sa, že tento ľud má prirodzené nadanie na prácu s kovmi, a preto sa jej venuje väčšina Cigánov. V Uhorsku je malo takých, ktorí sa živia opravou kotlov a panvíc, viac je tu kováčov, ktorí robia hrubú prácu.

Druhý spôsob obživy predstavuje obchod s koňmi. Cigáni, ktorí rozumejú chovu koní a obchodujú s nimi, sú najbohatší a najvplyvnejší medzi svojím ľudom. Maloči ktorí z nich má však aj dostatok prostriedkov, aby toto zamestnanie mohol vykonávať. Preto lacno kupujú staré a slepé kone. A tak sa tu zlym koňom vraví cigánske, lebo Cigáni ich kupujú, keď už nikto iný nemá o ne záujem.

Tretím spôsobom získania obživy, a to nielen u Cigánov v Uhorsku, je hudba. Niekoľkí z nich dajú dohromady bandu a hrajú za peniaze a odmenu na svadbach a iných radovávkach. Niekoľkí obzvlášť nadaní a zruční sú v službe panstva ako dvorní muzikanti. Mnohí Cigáni, ktorí sú hudba stala zamestnaním, zmenili sa vďaka prostrediu tak, že svojím správaním sa všobec nepodobajú ostatným príslušníkom svojho ľudu.

Za štvrtý spôsob získania obživy možno u Cigánov považovať stáhovanie koží z uhynutých koní a dobytka... Okrem toho sú v Gemerskej župe tokári, ktorí dokážu vytocíť z dreva taniere, misky a iné domáce potreby."

O PRIRODZENÝCH SCHOPNOSTIACH A ZRUČNOSTIACH

„O tom, že tento ľud má vynikajúce schopnosti na viaceré remeselnické a umelecké práce, všobec nemôžno pochybovať... Na obrábanie pôdy nemajú najkrajšie zvláštne sklonky, i keď majú dosť sil a sú súškovní. Hlboko zakorenenná pohodlnosť sa u nich totiž spája s nechuťou voči všetkému, čo súvisí s námahou a vyzaduje si trpezlivosť. Keby však boli od mladosti vedení k práci, zaiste možno predpokladať, že by v nej našli záľubu a boli by užitoční naj-

škôl. Defom by mali v škole pomôcť rómski asistenti a pod. Roku 1990 bola na Pedagogickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre založená Katedra rómskej kultúry pre rómskych aj nerómskych študentov, kde našli uplatnenie aj rómski vysokoškolskí pedagógovia. Jej pôvodným cieľom bolo predovšetkým vychovať učiteľov pre prvý stupeň základných škôl so zameraním na vyučovanie rómskych detí, k čomu sa pridružilo zameranie na sociálnu a osvetovú prácu v rómskom spoločenstve. V súčasnosti predstavujú poslucháči rómskej národnosti asi 30 % všetkých študentov denného aj externého štúdia. Za desať rokov činnosti pripravila Katedra rómskej kultúry 450 odborníkov pre sociálnu prácu, z ktorých približne 60 má rómsku národnosť, a 50 učiteľov pre prvý stupeň základnej školy, z ktorých je asi 10 % Rómov. Nie všetkým absolventom katedry sa však podarilo realizovať sa v príslušnom odbore a, žiaľ, škola sa nestala základňou na pestovanie vedeckej romistiky.

Vierovyznanie a postoj k rómskemu

Pri riešení problémov Rómov participujú aj všetky cirkevi na Slovensku. Väčšina Rómov oficiálne patrí do katolíckej cirkevi (podľa neoficiálnych odhadov 98 %) a ostatní predovšetkým k evanjelickej cirkevi a k Svedkom Ježišovým. Rómovia sa zaslúžili o preklad *Biblie* pre deti i textov *Sväteho písma* do rómciny.

mä pretá, lebo majú veľmi radi kone, radi sa s nimi zaoberejú, a kone sa predsa používajú pri polných práciach. Ich výrobky zo železa a z iných kovov tiež dokazujú, akú náklonnosť majú k tejto práci a akí sú zruční. Ako kováči a zámočníci si zaobstarávajú živobytie nielen v Uhorsku a Sedmohradsku, ale aj v Moldavsku, ba dokonca až v Egypte.

Výimočnú náklonnosť majú muži tohto ľudu k jazde. Na koňoch sedia obyčajne bez sedla, ale s takou istotou, ako keby boli na ne priklincovaní. Okrem uvedených schopností a zručnosti vlastnia Cigáni ešte aj viaceré iné. Na prvom mieste je to hudba, na ktorú ako keby boli stvorení prírodom."

O ODEVE

„Odev Cigánov prezrádza ich zvláštny vkus a marnivú hrdosť. Veľmi im záleží na jeho farbu; najviac sa im páči zelená a predovšetkým červená. Okrem farby prihládajú aj na kvalitu látky. Radšej nosia znošené, dotŕhané šaty, ktoré im ani veľmi nesedadia, len aby boli z kvalitného súšnika, ako celkom nový a dobre vypracovaný oblek z horšieho materiálu. Sediacky odev si Cigán nikdy neoblečú, hádam iba v najväčšej núdzi, keď ich zima tlačí. Klobúk a čižmy nenosia z potreby, ale pre parádu. Na súčasťky odevu, ktoré všobec nie sú primerané ich postaveniu, utrácajú skutočne najviac z našetrených peňazí a verejne poukazujú na svoju pochabú povahu."

O NÁBOŽENSTVE

„V Uhorsku nemajú Cigáni svoje vlastné náboženstvo, ale riadia sa zvyklosťami krajinu a ľudu, medzi ktorími bývajú a žijú. Sú katolíci alebo sa hlásia k jedným či k druhým protestantom. Také je ich náboženstvo navonok. Čo sa týka ich vnútorného presvedčenia a viery, o tom nám chýbajú vedomosti a poznatky. Srdcom však neprinášajú ani k jednému náboženstvu.“

SAMUEL AUGUSTINI AB HORTIS

Do riešenia rómskeho problému sa vo zvýšenej miere začali zapájať aj rómski politickí a spoločenskí lídri a početní aktivisti. Vo svojich aktivitách sa opierajú aj o čoraz agilnejšiu činnosť Rómov na medzinárodnej úrovni a niektoré myšlienky ich organizácií sa usilujú presadzovať aj v domácom prostredí. Významnú oporu nachádzajú v Medzinárodnej rómskej únii, ktorá vznikla roku 1971. Tá ich na svojich kongresoch vyzýva k jednote a opakovane im vstupuje presvedčenie, že 15 miliónov Rómov roztrúsených po celom svete tvoria jeden národ, ktorý charakterizuje rovnaká tradícia, rovnaká kultúra, rovnaký pôvod a rovnaký jazyk.

Rómski politickí lídri a rómska inteligencia na Slovensku sa v súlade so snahami medzinárodného rómskeho hnutia usilujú prebudiť v Rómoch národné povedomie a hrdost na svoje rómskvo. Zatiaľ sa im však ani v tomto smere veľmi nedarí. Hatí ich nielen nedostatočná skúsenosť, ale aj značná roztriedenosť a osobná rivalita. Vážnym problémom je veľký počet neintegrovaných, nevzdelených, ba až negramotných Rómov, na ktorých dolieha tažké bremeno transformujúceho sa slovenského hospodárstva ešte viac ako na ostatné obyvateľstvo.

Kríza identity?

Po V. kongrese Medzinárodnej rómskej únie roku 2000 v Prahe založili Rómovia na Slovensku Rómsky parlament, združujúci 15 zo súčasných 18 rómskych politických strán a 141 nepolitickej organizácií zameraných najmä na rozvoj rómskej kultúry, tradície, vzdelenosti a pod. Rómsky parlament si už pri svojom vzniku stanovil ako prioritu a prvú veľkú úlohu urobiť všetko pre to, aby sa pri sčítaní obyvateľov, domov a bytov v máji 2001 Rómovia v čo najväčšom počte prihlásili k svojej národnosti a k svojmu rómskvo. Súčasne vynakladal veľké úsilie, aby sčítacie hárky boli aj v rómskom jazyku, čo sa mu napokon podarilo docieliť. Určite to možno považovať za politický úspech, hoci z praktického hľadiska mali hárky len malý význam. Mnohí Rómovia im v viacerých dôvodov nerozumeli: rómcina na Slovensku nie je dosiaľ kodifikovaná, nemá odbornú ani administratívnu terminológiu, vela Rómov v osadách je negramotných, integrovaní Rómovia neraz nevedia po rómsky a pod.

Pri sčítaní roku 2001 dostali Rómovia na území Slovenska možnosť prihlásiť sa k rómskej národnosti po druhý raz vo svojej histórii. Po

prvý raz to bolo pri sčítaní roku 1991. Vtedy ju využilo 75 802 Rómov, teda približne 1/4 z odhadovaného počtu vtedajších 316-tisíc Rómov na Slovensku. Dôvody malého záujmu Rómov o prihlásenie sa k rómskej národnosti sa vysvetlovali rôzne, počnúc zlými historickými skúsenosťami (sústavná diskriminácia) cez neinformovanosť a neznalosť až po istú krízu identity v dôsledku silného asimilačného tlaku v predchádzajúcich obdobiah. Niektorí sa prestali považovať za Rómov a jednoznačne sa dištancovali od rómskej spoločnosti. Kedže pred rokom 1991 sa Rómovia na Slovensku neuznávali za osobitnú národnosť, hľásili sa k iným národnostiam, a to prevažne k slovenskej a madarskej.

Kampaň bez ohlasu

Lepšie výsledky však Rómovia nedosiahli ani pri sčítaní roku 2001, napriek pomerne širokej kampani v rómskej spoločnosti. K ró-

skej národnosti sa sice prihlásilo asi o 14-tisíc viac Rómov ako pred desiatimi rokmi, presne 89 920, ale vzhľadom na nárast rómskeho obyvateľstva je to stále len necelá 1/4 všetkých Rómov žijúcich na Slovensku. Úspešnejší neboli Rómovia ani v snahe kodifikovať rómcinu. Kodifikovaná rómcina by im umožnila uplatniť si práva, ktoré vyplývajú minoritám z Európskej chartry regionálnych a menšínových jazykov, napríklad používať rómcinu ako vyučovací jazyk, v úradnom styku apod. Avšak ako pri mnohých

iných príležitostach, aj tu sa prejavuje rivalita Rómov, snaha presadzovať úzke skupinové záujmy, nadradovať ich nad celorómske záujmy a v neposlednom rade aj nedostatočná odborná pripravenosť.

K tomu, že Rómovia na Slovensku dosiaľ nevenovali svojmu jazyku ani svojim jazykovým právam dostatočnú pozornosť, prispeло zrejme aj to, že nehovoria jednotným jazykom. Navyše aj na Slovensku je vela Rómov, ktorí už nehovoria po rómsky. Svojho jazyka sa vzdávajú najmä ti, ktorí sa vymanili zo života v rómskom spoločenstve, napr. niektorí predstaviteľia inteligencie. Prestávajú používať rómcinu a svoje nasledujúce generácie už rómsky jazyk neučia okrem iného aj preto, lebo im neumožňuje plnohodnotne sa uplatniť v majoritnej spoločnosti.

Sme predurčení na spolužitie

V niektorých oblastiach sa dosiahli v riešení problému postavenia Rómov na Slovensku pokroky. Viaceré sa nepodarilo dotiahnuť do konca. Mnohí Rómovia dosiaľ žijú na okraji spoločnosti tak ako od nepamäti. Na Slovensku sa ešte stále rieši rómsky problém. Avšak na rozdiel od minulosti sa na jeho riešení čoraz väčšmi zúčastňujú aj sami Rómovia. Napriek niektorým úspechom však nikto nie je spokojný. Nezotreli sa hranice medzi Rómami a Nerómmi. Nezjednotila sa ani rómska spoločnosť. Naopak, roztvárajú sa v nej nožnice. Na jednej strane nachádzajú v nej čoraz lepšie uplatnenie vzdelaní Rómovia. Niektorí z nich zakladajú politické strany a mimovládne organizácie a ako rómski lídri a zástancovia rómskych práv aj vďaka svojej národnosti a snahám spoločnosti riešiť problémy Rómov zastávajú rozličné posty v štátnej či obecnej správe. Na druhej strane je tu však masa nevzdelených, nekvalifikovaných Rómov, ktorí sa nedokážu uplatniť v konkurenčnom prostredí na slovenskom trhu práce a žijú v biednych osadách, odkázaní na sociálne dávky. Nevedia však s nimi hospodáriť, a tak hladná okrádajú o úrodu nerómskych rolníkov a užímení ničia lesy alebo sa stávajú obetami nemilosrdných rómskych úžerníkov. Niektorí sa usilujú získať azyl vo vybraných európskych krajinách, ktoré ich nevítajú s otvorenou náručou, ba naopak, zavádzajú víza pre všetkých slovenských občanov. Konanie týchto Rómov vyvoláva odpór majority, posilňuje staré stereotypy a vytvára nové. Stáva sa živnou pôdou pre protirómsky zmyšľajúcich Nerómov a stupňuje kritický postoj voči nim, ba dochádza aj k rasovo motivovaným útokom na Rómov. Prieskumy však ukazujú, že väčšina ľudí na Slovensku neschvaluje prejavy rasovej a národnostnej nenávisti voči Rómom, no pritom pochybuje o možnosti ovplyvniť spôsob ich života a nechce sa zatažovať ich problémami. Príslušné inštitúcie však musia nadalej vyvíjať maximálnu snahu vyriešiť tzv. rómsky problém. Opakovane na to upozorňujú aj predstaviteľia Európskej komisie v správach o pokroku Slovenska v príprave na členstvo v Európskej únii.

Anna Rácová

RÓMSKY JAZYK

Rómcina je novoindický jazyk. Má veľa dialektov, ktoré možno rozdeliť zhruba do dvoch skupín. Dialekty prvej skupiny si vo veľkej miere zachovali základnú indickú slovnú zásobu aj indickú gramatickú štruktúru. Dialekty druhej skupiny si zachovali základnú indickú slovnú zásobu, ale používajú ju v rámci gramatickej štruktúry prevzatej z jazyka väčšiny. Rozličné rómske dialekty sa vyzvájajú v odlišnom kultúrnom prostredí a v kontakte s rozličnými jazykmi, ktoré ovplyvňili ich fonetiku, do istej miery aj gramatiku, ale hlavne lexiku, čím sa od seba vzdialili.

Rómske dialekty, ktorími sa hovorí na Slovensku, patria do prvej skupiny. Tvorí ich niekoľko nárečí, ktoré majú tri varianty: karpatský („slovenský“), dunajský („maďarský“) – tie sa lišia najmä slovnou zásobou, ktorú si na našom území dopĺňali bud' slovenskými, alebo maďarskými výpožičkami – a olaský. Najrozšírenejší je karpatský variant. Vela Rómov na Slovensku už nehovorí po rómsky.

Samuel Augustini ab Hortis a jeho zábuđnútá monografia o Cigánoch v Uhorsku

Samuel Augustini ab Hortis

Cigáni v Uhorsku

Vydalo Štúdio - dd., Bratislava, 1995

Úvodná štúdia a preklad:

© 1994 PhDr. Viera Urbancová, DrSc.,

Preklad latinských textov v poznámkach:

© 1994 PhDr. Ján Tibenský, DrSc.,

Doslov:

© 1994 doc. PhDr. Emilia Horváthová, DrSc.

© Grafický design: Slavomír Drozd studio

© Foto: Anton Podstraský

Päť rokov pred vydaním prvých dejín Slovákov — *Historia gentis Slavorum* - roku 1780 od Juraja Papánska a bezmála pol storočia skôr ako začal Ján Čaplovič organizovať prácu na etnografických monografiách ľudu jednotlivých národov Uhorska, medzi nimi aj Cigánov¹, začala vychádzať práca nazvaná *Von den heutigen Zuständen, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von den übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn*, čiže *O dnešnom stave, zvláštnych mŕvach a spôsobe života, ako aj o ostatných vlastnostiach a danostach Ciganov v Uhorsku*. Prvá časť práce, jej úvod, vyšla roku 1775 v dvadsiatom čísle časopisu *Kaisерlich Königliche allergnädigste privilegierte Anzeigen aus sämtlichen Kai-serl. königl. Erbländern*. V tomto, piatom ročníku vyšlo 25 pokračovaní, v nasledujúcom, šiestom, roku 1776 ďalších štŕnast, čiže spolu za dva roky vyšlo 39 pokračovaní monografie o Cigánoch v Uhorsku, ktorá možno práve proto ostala ako celok nepovšimnutá.²

Autorom tejto, pre dejiny románskej významnej práce je Samuel Augustini ab Hortis, ktorý patrí do okruhu spišských vzdelancov. Bol vnukom známeho kežmarského lekára Kristiana Augustiniho (1598 Kežmarok - 1650 Veľká Lomnica), osobného lekára kráľa a cisára Ferdinanda II. Za úspechy pri jeho liečení bol pozdvihnutý do šľachtického stavu a za starostlivosť o botaničkú záhradu vo Viedni dostal predikát ab Hortis.³ Po návrate na Spiš venoval sa mineralógii a botanickej výskumom Tatier. S jeho menom je spojený aj objav „Oleum Carpathicum“ - oleja, ktorý vznikol destilačiou kosočreviny a ktorý sa stal základným artiklom podomového obchodu povesťných turčianskych olejárov.⁴

Samuel Augustini ab Hortis (26.8.1729 Veľká Lomnica - 5.8.1792 Spišská Sobota), ktorý skratkou rečového predikátu ab H. podpísal vo viacerých časopisoch svoje príspevky a ľiou signoval aj záverečnú časť monografie o Cigánoch v Uhorsku, čím umožnil identifikáciu jej pôvodu, pokračoval v rodinnej tradícii aktívneho záujmu o vede. Na štúdiach evanjelickej teológie vo Wittenbergu obhájil dižertáciu z matematiky a algeby, na univerzite v Greifswalde prácu z oblasti teológie. Po návrate domov pôsobil spôsobom spociatku ako pedagóg - subrektor evanjelického Lycea v Kežmarku, od roku 1761 ako ev. farár v Spišskej Sobote. Vynikol v mineralógii, jeho bohatá mineralogická zbierka bola známa aj v zahraničí. Zaujal sa o botaniku, známy bol početnými topograficko-štatistickými štúdiami, v ktorých si všimol aj ľudu a jeho kultúru. V tejto súvislosti neboli v slovenskej etnografii ani doteraz neznámanou osobnosťou.⁵ Prácou o Cigánoch v Uhorsku ale nadobudol jeho záujem o kultúru ľudu tejto oblasti nové dimenzie a závažnosť.

Pri vzniku Augustiniho významnej vedeckej monografie zohrali poprednú úlohu dobové politické, ideoovo kultúrne a vedecké podnety. Predovšetkým to bol pokus Márie Terézie o riešenie cigánskej otázky v Uhorsku a v západnej časti habsburskej ríše, ktorý treba chápať ako organickú súčasť terezianskych osvetensko-absolutistických reforiem. Nejde tu natoľko o jej reformy vojenské, daňové, politicko-

administratívne, ale najmä o reformy hospodársko-sociálne (v Uhorsku predovšetkým terziánsky urbár), ďalej reformy zdravotnícke, sociálno-humáne a školstvá - v Uhorsku najmä Ratio educationis. Pokiaľ šlo o reformy vo vzťahu k širokym ľudovým masám, ich základom bola populacionistická teória o ľude ako o bohatstve štátu, do rámcu ktoréj treba začleniť aj snahu urobiť z Cigánov v Uhorsku jeho užitočných občanov.

S touto osvetenecko-absolutistickou motiváciou korešpondujú aj ideo-ko-kultúrne snahy Samuela Augustiniho ab Hortis a jeho okruhu. Podnety sú viedenské. Roku 1763 A. F. Kollára, zrejme v úzkej spolupráci s učeným priateľom Danielom Trstianskym, ktorý pochádzal zo slovensko-nemeckej rodiny z Krompáč, prichádza s podnetom na založenie uhorskéj učenej dopisovateľskej spoločnosti, ktorá okrem uhorských dejín a prirodných pomeroval krajiny mala venovať pozornosť aj závažným spoločenským problémom. Po známej roztržke A. F. Kollára s uhorskou Šlachtou na sneme v roku 1764 v týchto snáhach počračoval D. Trstiansky.⁶ Roku 1771 zakladá populárny vedecký časopis Priviligierte Anzeigen, ktorý sa stal akousi učenou spoločnosťou, o existencii ktorej sa zmieňuje aj S. Augustini ako jej člen v slávosti so svojimi stykmi so Samuelom Székelyom z Dobý (viď pozn. č. 125 v cit. monografií o Cigánoch v Uhorsku). Po prvých čísloch nadobudli Priviligierte Anzeigen charakter uhorského vlastivedného časopisu, v ktorom veľmi aktívnu úlohu zohrali práve prostredníctvom D. Trstianskeho spišskí vzedlanci, ako Samuel Klein, Jónás Cirbes a veľmi početnými príspievkami Samuel Augustini ab Hortis; z Prešova zase Samuel Székely Dobó a ďalší.⁷

Bezprostredným impulzom k nápisaniu ab Hortisovej monografie, ako z kontextu jednotlivých častí vypĺňava, bola radikalizácia názorov časti uhorskej verejnosti na riešenie cigánskej otázky v krajinе. Dochádza k nej po malom úspechu nariadenia Márie Terézie z roku 1768 týkajúcich sa Cigánov, ktorých narastajúci počet stále viac znepokojoval ostatné obyvateľstvo. Podľa týchto nariadení bolo Cigánom v Uhorsku zakázané „bývať v chairčiach, v stanoch, stahovať sa z miesta na miesto po krajinе, obchodovať s kořím, jest uhybnúť zvieratá, mar vojud... nemali sa viac volať Cigáni ale Neubauer (Uj Magyarok) a nemali sa medzi sebou rozpírať vo svojej reči, ale v reči niektorého národa, s ktorým žili...“⁸ Stanovila sa doba, za ktorú sa mali zriecknut „cigánskeho spôsobu života, postaviť si domy a žiť sa riadnym zamestnaním“, čo sa u väčšiny nejalo, a tak už roku 1773 sa zopakovali „staré nariadenia a vydali sa nové, prísnnejšie rozkazy“. Keďže ani potom nedošlo „k primarnej odozve, museo sa pristúpiť k najprísnnejším rozkazom. Nariadilo sa, že nijaký Cigán nedostane povolenie k sobáši, kým sa neprekáže dokladom o tom, že je schopný ženu a deti primerať a zaopatniť“. Tým, ktorí sú ženatí a majú už deti, musia sa im násilne odobrať, aby bola zaručená ich lepšia výchova.“⁹ O tomto násilnom odoberaní cigánskych deťí rodičom uvádzá Augustini otriasné opisy, preverzaté zo súdobej tláče.

V súvislosti s reformami Márie Terézie a ich drasticky vyznievajúcimi časťami sa žada poznámať, že ich dnes treba hodnotiť v širokom komplexe snaž o riešenie tejto problematiky v súdobej i predchádzajúcej Európe, kde sa otázky Cigánov riešili omnoho drasticejšie, ich vyháňaním, vyvražďovaním, postavením mimo zákon-

na a pod.¹⁰ Treba ich hodnotiť v kontexte uvedených terziánskych a neskôr jozefínskych reforiem, motívovaných snahou vychovať zo všetkých obyvateľov štátu jeho užitočných občanov. A nákoniec, aj poddaný rolník až do vydania terziánskeho urbaru mal vo vzťahu k štátu v podstate bezprávne postavenie. V súvislostiach, ktoré sledujeme sa ale žiada zdôrazniť, že Mária Terézia bola v súdobej Európe snáď jediná z panovníkov, ktorí sa svojimi reformami usilovali začleniť Cigánov medzi ostatné obyvateľstvo krajiny, ako jej rovnocennú súčasť, ako jej jednu zložku, podielajúcu sa na vytváraní „bohatstva štátu“, a nie ich likvidovať. K tomu smerovalo aj úsile narušiť ich tradičný kočovný spôsob života a definitívne ich usadiť. Že sa jej to celkom a z rôznych príčin nepodarilo, to dnes vieme. Meď zároveň je, aký ohlas malo vtedy toto nariadenie, konkrétnie, kolko nových cigánskych osád a kde vzniklo priamo pod jeho vplyvom. Odpovedať na túto otázku sa dozvime, keď preskúmame obecné matriky z tohto obdobia, kde sú údaje o pribúdaní „Novosedličkov“ k starému, pôvodnému obyvateľstvu. V západoslovenských matrikách obcí sa napr. až do pol. 19. stor. Cigáni zapisujú ako „Uj Magyarok“. Budúcnosť ukázala, že ani predstava zástancov terziánskych reforiem, ku ktorým patril aj Samuel Augustini ab Hortis o úplnej assimilácii cigánskeho obyvateľstva, o ich rýchлом „zániku“ nebola realna a z nášho dnešného hľadiska ani správna. Vzhľadom na počet Cigánov v Uhorsku v 18. storočí a konkrétnie na Slovensku sa ale tento cieľ - za predpokladu dodržiavania jednolitvých etáp reformy - nemusel súčasníkom javiť až taky nereálny. Roku 1770 žilo na Slovensku 18-20000 Cigánov, najmä v jeho južných oblastiach. V Bratislavskej stolici ich bolo okolo 2500, v Nitrianskej 2000, na Gemeri 1800, v Šariši 1500, ale v Trenčianskej župe 600, na Spiši 500 a v Turci ani sto.¹¹

S rezistenčiou cigánskeho obyvateľstva na nariadenie Márie Terézie sa obnovuje, ako poznámená Augustini, stará otázka, či sa má v usporiadacom štáte, ktorého fungovanie je závislé od „práce a pláce“ obyvateľstva, triet stále sa zväčšujúca skupina ľudu, ktorá nie je schopná a ani ochotná prispieť svojim dielom na jeho údržbu. „Mnohí na ňu odpovedali jednoznačne: Nie!“ upozorňuje Augustini a poukazuje na narastajúcu neochotu ťuď k ďalšej koexistencii s neproduktívou časťou obyvateľstva a na ujímanie sa názoru, že najschodnejšou cestou ako problém riešiť, je vynahľať Cigánov z krajiny. Augustini je proti tomu. Zastáva reformy Márie Terézie, najmä výchovu cigánskych deťí k práci a povinnostiam v celkom novom prostredí, mimô vplyvu rodičov a starého prostredia. Nevídi nedostatky ani v nariadeniach, ani v postupoch, akými sa praktizovali. Napriek tomu sa Augustini v celej monografií prejavuje ako humanista, nezaslepnený narastajúcimi problémami a tažkosťami pri realizácii konečného cieľa, ktorý sledujú terziánske reformy. Hlavným kritickom celej práce je názor, že „Cigáni sú od prírody nadaní skoro na všetko, na čo sú štátu potrební, lenže ich zlá výchova a zlé zaobchádzanie s nimi zadusia všetko, čo je v nich dobré, čo dosiaľ od prírody do vena a robia z nich otroky zlych vásni a bezhraničnej slobody.“¹²

Záujem zahraničných autorov o Cigánov v Uhorsku bol, podľa Augustiniho, aj doteraz veľký, ale povrchný. Domáci autori si ich zase všimali iba v snahe pobaviť čitateľa ich zosmiesňovaním. „Podrobny obraz o nich vobec, a najmä o Cigánoch“

v Uhorsku doteraz chýba", konštančie Augustini a zdôrazňuje, že riešenie problému nie je vo vyhľávaní tohto ľudu, ale v jeho poznaní, ktoré umožní vytvoriť podmienky ich novému spôsobu života, čo najviac totožnému so životom väčšiny obyvateľstva.

Augustini bol navýše presevedčený, že reformy Márie Terézie, vzrážajúce sa na Cigánov, budú také učinné a rýchle, že o niekoľko desaťročí splynú s ostatným obyvatelstvom naisto, že neostane po nich ani stopa. Mohlo by sa preto stať, že nasledujúce generácie sa sice v časopisoch dočítajú, že v Uhorsku žil ľud nazývaný Cigáni, ale nenájdú ani zmienku o ich výzore, reči, povahových vlastnostiach a spôsobe života. Aby k tomu nedošlo, aby ich lepšie poznanie umožnilo úspešný postup reforiem, na to sa podujal pred viac ako dvesto rokmi Samuel Augustini ab Hortis vo svojej monografii. V jej dvadsaťtich kapitolách pojednáva: O rôznych menach a pomenovaních Cigánov; O dohadoch o ich pôvode a pravej vlasti; O ich výchove; O jedlách a strave; O domoch a bývaní; O domácom náradí a domáčich práprach; O odevi; O ich spôsobe života a zručnosti; O telesnej sústave a výzore; O charaktere; O veštení a čarovani; O prirodzených schopnostiach; O hudočnom nadaní; O literatúre a ich schopnostiach k slobodným umeniam a k vede; O ich zdatnosti vo vojen斯kej službe; O náboženstve; O jazyku; O vnútornom zriadení života; O ich chorobách a smrti; O zvykoch a spôsobe života Cigánov.

Tematická šírka Augustiniho práce je sama osebe veľmi zaujímavá. Upozorňuje nás ale zároveň na to, že jej autor patril do okruhu vzdelencov, ktorí u nás už v tomto období kládli základ kontinuituzájmu o ľudu, prejavenom roku 1764 na Bratislavskom sneme v elaboráte *Opinio circa reformationem regni Hungariae*.¹³ Svedčí o postupnom precizovaní predstáv, na čo je potrebné zamerať pozornosť, aby sa čo najýraznejšie poukázalo na tie vlastnosti ľudu, na ktorých možno stavať rast prosperity ťatu. „*Poznávanie národov a ľudu*“ v širšom historickom kontexte sleduje aj A. F. Kollár, ktorý už na začiatku 80. rokov 18. storočia hovorí o etnologickej ako o novej disciplíne a definuje jej náplň v duchu osvietenského zájmu vzdelencov o ľud.¹⁴ Taktôž zameraný zájem o ľud - ako o „bohatstvo ťatu“ vyštíľa u nás na konci 18. a na počiatku 19. storočia okrem iného do vlastivedných monografií (L. Bartholomeides, O. Braxatoris, J. Ďuričovič atď.), v ktorých bol ľud jednotlivých oblastí sledovaný z podobných tematických aspektov ako Cigáni v Augustiniho monografii. Preto možno túto prácu zaradiť do počiatkov osveteného motivovaného zájmu vzdelencov o ľud a jeho kultúru v Uhorsku.

Augustiniho monografia je postavená na viacerých prameňoch. Základ, z ktorého vychádza, tvorí všetka súčasná a staršia literatúra, rukopisné materiály a historický pramený materiál, v ktorom našiel čo i len najmenšiu zmienku o Cigánoch v Uhorsku. Ide o desiatky miest autorov a prameňov, s ktorými pracuje, ktoré uvádzajú v texte a v precíznom poznámkovom aparáte. Za týmto množstvom literatúry, s ktorým Augustini pracoval, možno zaistie vidieť nesmierné bohaté fondy knižnice ev. Lícea v Kežmarku, ktoré ako jeho subrektor dôkladne poznal a staral sa o doplňanie jej fondov. Treba však zdôrazniť, že S. Augustini pristupuje k názorom jednotlivých autorov ako kritický bádateľ, odmieta romantické a neodborné názory a prikľaňa sa k tým, ktoré na základe vlastných pozorovaní a úvah považoval za

správne. Údaje z literatúry a prameňov kompletizuje opisom súčasného života Cigánov z vlastných pozorovaní a z informácií, ktoré dostáva od svojich súčasníkov, „vieročodných a vzdelených mužov.“

Prvé dve kapitoly venoval dejinám Cigánov, otázke ich pravlasti a cestám ktorými postupovali do jednotlivých európskych zemí, najmä do Uhorska. Upozorňuje na rôzne, neraz diametralne sa rozchádzajúce názory učencov, ktorí už v predchádzajúcich storočiach chceli „nájsť a uhádnuť pravú vlast tohto ľudu“ a ktorí sa dodnes pokúšajú „rozrieť tento uzol, ale v tme, ktorá vypĺjuje z úplného nedostatku prameňov, tāpe každý raz jedným, raz druhým smerom.“ Za tápanie považuje aj vtedy najrozšredejší názor o egypiskom pôvode Cigánov a rozoberá príčiny, prečo s ním nesúhlasi. Nie je ale ani bezvýhradný zástancom teórie ázijského pôvodu, deniov viac ako tisíc „malabarských“ slov a ktoré Cigáni z okolia Komára bez tažkostí preložili, významne posunul bádanie o pôvode tohto ľudu smerom k ich indickej pravlasti. Hlavným cieľom Augustiniho však bolo, ako sám zdôrazňuje, nie sledovať minulosť, ale „venovať sa ich dnežnému stavu, ich prednostiam a nestrati, aby vynikli výhody opatrení, ktoré sú v súčasnosti robia na zdokonalenie tohto ľudu“. ¹⁵

Súčasnosti venuje všetky ďalšie časti práce, počnúc kapitolou o výchove detí. Opisuje v nej okolnosti, za akých sa cigánske deti rodia, prvé mesiace ich života, krst a voľbu kmotrovcova, ktorých si vyberajú vždy z necigánskeho obyvateľstva, dalej krstiny a život detí do ich 12-14 roku. Viedy sa chlapci prílišajú očovom remeslu a ženia sa, dievčence, ostávajúce bez akejkoľvek výchovy, sa vydávajú. Veľmi zazlieva cigánskym ženám-matkám, že nemyslia na výchovu detí k práci, „ku ktorej by ich bolo tak veľmi treba príťať“. Upozorňuje, že práve ľahostajnosť budúcnosti detí zapríčinila, že tento ľud si po stáročia udržal nezmenený spôsob života a ostatí pri starých zložzykoch.¹⁶ V kapitole o strave, v ktorej vychádza, ako doslova piše, „z našich skúseností a z ich vlastných výpovedí“, priznávajú Cigáni, že jedia máso uhybnutých zvierat, ale nie, ako ich ostatní upozorňujú, surové. Na pohoršovanie sa nad tým, že ich vôleb jedia, majú vlastný názor: „Mäso zvierata, ktoré usmrtil Boh, musí byť lepšie ako také, ktoré zomrie ľudska rukou.“¹⁷ Upozorňuje na rozdiel medzi stravou lých, ktorí si zarabajú „riadnym a povoleným spôsobom“, a chudobnejšou väčšinou Cigánov. Na rozdiely upozorňuje aj v kapitole o bývaní, a to medzi Cigánnimi usadzenci pri veľkých mestách (napr. Prešov, Košice), ktorí si stavajú chaireč a neonedenými pri výstavbe výhľadom. Uhorskí, najmä v hornatých krajoch severných pôsobia ich, a medzi kočovníkmi. Uhorskí, najmä v hornatých krajoch severných oblastí stavajú si na zimu polozemnice, ktorých stavbu opisuje, v stanoch bývajú iba v lete. Sedmohradskí kočovníci zotrvajú v stanoch aj cez zimu. Tu zase uvádzajú rozdiely medzi bývaním tzv. lyžičiarov a nemecky hovoriačich Lachov alebo Kolárov. Opisuje aj rozdiely v zariadení ich domácností. Jednotní sú Cigáni v celom Uhorsku vo svojich náuzech na odver: odmietajú si

obliect sediacke šaty, vela našetrených peňazí vydávajú na kúpu obmosených súčastok mestského odvetvia, ktoré musia byť z kvalitného materiálu, podľa možnosti červenej farby, ozdobené blyštavými gombíkmi a ozdobami. Údržbe odvetvia nevenujú nikde nijakú pozornosť.

Obživu sa starajú muži rôznym spôsobom: ako kováči, čo je ich najrozšírenejšie zamestnanie, ako výrobcovia dreveného riadu alebo kotlári, poslední sú ale i bávi Sedmohradsku. V ňade s obleubou kupujú a predávajú kone a poznanjú početné triky na vylepšenie ich výzoru. Za najlepší a pre štát najužitočnejší spôsob zamestnania Cigánov sa všeobecne považuje ryžovanie zlata v Sedmohradsku a Banáte, čo dokazuje, že Cigáni sú schopní užiť svoju rodinu bez kradnutia a žobrania. Aj v tejto súvislosti sa Augustini vracia k cigánskym ženám, ktoré na rozdiel od mužov nepracujú a tvoria najproblematickejšiu skupinu v rámci tohto ludu.

Všetci autori, ktorí sa doteraz zaoberali Cigánnimi, opisovali, ako poznámenáva Augustini, ich výzor a duševné vlastnosti veľmi negatívne a pripisovali im „*prirodou dany neprekny výzor a zlé vlastnosti*“. Augustini sa proti týmu konštatovaniam rôzne postavil. Posudzuje „*pravidlá kresy podla pravidiel rozmumu*“, porovnáva ich s ostatným obyvateľstvom krajinu a bráni Cigánov: „*Medzi oboma pohlaviami najdeť takých, o ktorých by sa dalo povedať, že sú ozaj pekní, keby ich telo bolо čistiejsie a udržovaneejšie.*“ Ich deti, napriek tomu, že „*musia od narodenia žiť v blate, prachu, špine a popole*“, bez potrebnéj starostlivosti o ich teľo a ducha, „*sú pekné a šikovne*.¹⁸ Zdôrazňuje, že nejde o vrodené nedostatky, ale v každom prípade o také, ktoré sa dajú odstrániť dobuživotoprávou a vhodnou výchovou.

Početní autori venovali samostatnú pozornosť aj charakteru Cigánov, ktorý v ich opisoch nevyznaieva lepšie ako opis ich výzoru. Augustini je zhovievavejší, charakterizuje ich ako cholerikov a na vysvetlenie príčin ich výbušného správania sa podáva vlastné pozorovanie: „*Ked ich pozome sledujete... uhádnete, že príčinou šarváteľst je tužba das najavo svoju odychu a srdnatosť.* Šarvátky robia väču na verejných priestranstvách... vtedy kričia, plujú na seba, berú palice a kol, sechujú a bijú otoko seba... a nakoniec pri všetkom tom vrchku a pohybe nikto nikomu neublíži..“ Pri opise ich charakteristickej vlastnosti, nesmiernej lásky k deťom, sa s nevôľou vyjadruje o matkách, ktoré podchvíľou prepuknú do hnevnu, „*zdrapia nežné dieťa za nohy, kraňia ním okolo seba a vyhrádzajú sa protimŕkovi, že ho nén uťdu.* Na šťastie osťáva iba pri vyhrážkach...¹⁹ Takéto príklady ho utvrdzujú o potrebe urýchleme vyčleniť cigánske deti z tohto prostredia, ktoré nedáva perspektívy pre ich lepší život. Aj všešenie, ktorým sa zaoberajú výlučne ženy, sleduje s nevôľou a na mnohých príkladoch poukazuje na nepočitivosť veščí a naivnosť ľudí, ktorí im veria.

Veľkú pozornosť venuje hudobnému nadaniu Cigánov ako jednej z ich kladných vrodených vlastností. Rozoznáva cigánske muziky, ktoré „*hraju iba sedliakom a ludom nízkeho stavu a riadia sa ich zvykmi a vkusom. To známená, že im na striedaku vyhrávajú stare melodie na lacných, poškodených nástrojoch*“. Okrem nich sú aj vynikajúci hudobníci, „*v niektorých župách beznála jedlní, ktorí svoju hudebou vzbudzujú pozornosť*“. Majú kapely zložené z mužov a žien, vyhrávajú panstvám na svadobách a rôznych zábavách. Takto boli napr. v Debrečine, v Gemeri

pochádzali z obce Runince. V spišských Iliašovciach žil na panstve grófa Csáky známy Michal Barna. Jeho portrét sa nachádzal v kaštieli Radvanských v Radvani. Na najvyšom stupni rebríčka stala v tomto období Činka Panna, ktoréj Augustini venuje veľkú pozornosť, pričom vychádza z údajov od svojho dobrého známeho, ktorý žil zároveň s ňou dlhšiu dobu na jednom panstve. Sleduje najmä vplyv výchovy na jej nadanie a pôsobenie prostredia, v ktorom sa pohybovala, na celý spôsob jej života ako dôkaz toho, že výchova a prostredie sú pre tento ľud vôbec východiskom z ich dnešnej biedy. Za brzdu pri výchove Cigánov považuje skutočnosť, že „*dnešní Cigáni sa vo svojej materskej reči nicomu nevič, neslužia sa v nej bohoslužby, nemajú svojich farárov, kníh ani písomnosti.*“²⁰ Protireč tým súce jednej zo snažiek reformy, ktorú zastáva, ale predpokladá, že ich vzdelávanie vo vlastnom jazyku by urýchliло vzdelávanie sa v jazykoch národotv, s ktorými v súčasnosti žijú.

Zaujímavé sú Augustiniho pozorovania o náboženstve Cigánov. Vyplýva z nich, že sa nie celkom dobrovoľne „*riadili zvyklosťami krajiny*“ a hľásili sa k náboženstvu tej-ktorej oblasti: „*...v Sedmohradsku pôvodne ku gréckym katolíkom, inde k pravoslávnym... v Sibiu už opustili valašské bohoslužby a hlásia sa ku katolíckej cirkevi... v Uhorsku, kde príslušiako grécki katolíci, sú dnes reformovaní a rimski katolíci*“. V tejto súvislosti cituje Augustini výstížné pozorovanie Jakuba Tolilia: „*Navonenok sa pridržiajú gréckeho náboženstva, ale iba preto, že žijú za kresťanskej nádvaldy a panstva. V skutočnosti sú poňaní, alebo ako sa zvykne vraties, budmi bez náboženstva.*“²¹ Bezmiela k tomu istému názoru príšiel na svojich výskumnoch o viac ako sto rokov J. L. Holuby, ale jeho výrok: „*nás dobrý ľud má dvojaké náboženstvo, jedno pre kostol a verejnosť, druhé súkromné, z čarov Pozostávajúce*“ sa týka západoslovenského Ľudu.²² Ako z kontextu Augustiniho kapitoly o náboženstve Cigánov vyplýva, rozhodne odmietať príjať jeden zo základných článkov kresťanskej viedonáuky - vieru v zmŕtvychvstanie. O ich nábožnosti pochybuje aj napriek tomu, že za jeho čas už jestivovali dva preklady Otčenáša do „*távajice*“ sa týka západoslovenského Ľudu. Obia uverujejme v kapitole o jazyku Cigánov cigánskeho jazyka, starší a mladší. Obia uverujejme v kapitole o jazyku Cigánov spolu s ukážkou niekoľkých desiatok slov a pomenovania čísel. Tu sa vracia k prevedeniu, že práve na základe rozboru ich jazyka bude raz možné riešiť otázku pravlasti Cigánov. Situáciu podľa neho komplikujú okrem iného aj výpožičky slov od iných národotv, medzi ktorými žijú a ktoré preberajú, aby „*takto mohli pomenovať predmety a všetky nové veci, ktoré predtým nikdy nevideli a preto ich vo svojom jazyku ani nevedia pomenovať*“.²³ Z týchto dôvodov hovoria Cigáni v sade, v každej oblasti zvláštnym dialektonom napriek tomu, že ich reč je v základe všade rovnaká.

Za rovnaké považuje Augustini aj spoločenské zriaďenie všetkých Cigánov v Uhorsku. Charakterizuje ho zvykom voliť spomedzi seba vodcu - vajdu. Tento ich reprezentuje návonenok, zastupuje ich pred vrchnosťou. Opisuje jeho voblu, právou a povinnosťou jeho postavenie voči vrchnosti a jeho vzťah voči vlastným sudom. Zachytáva zmeny v tejto funkcií, ktorá za jeho čias už strácala na význame. V posledných dvoch kapitolách rozoberá Augustini fyzičké a psychické vlastnosti tohto ľudu. Zaznamenáva ich spôsobom liečenia, názory na život a smrť, vyzdvív-

huje ich fyzickú odolnosť a optimistickú povahu. Uvádzajú pozoruhodný materiál o ich vtedajších zvyklostiach a spôsobe života v rôznych častiach krajin. Z hľadiska perspektív spolužitia Cigánov s ostatným obyvateľstvom a ich zaradenia ako potrebných a užitočných obyvateľov štátu, javí sa mu situácia, vzhľadom na mierny zájem Cigánov o integráciu, neutiesňa. Východisko vidí v doslednom a urýchlenom uskutočnení nariadenia Márie Terézie, aj keď si uvedomuje, že niektoré z nich, ako napríklad už spomínané odoberanie deťí od rodičov na výchovu do nového prostredia „*zasiadne srdce Cigánov na najcitolivejšom mieste*“. Iba v takomto postupe ale vidí zárukou, že „*z deťu a vnukov roho ľudu, ktorý dnes tak veľmi podcenujeme a znevažujeme, môžu v budúcnosti vyrásť takí mešťania a podobní, ktorí sa nijako nebudú lísiť od ostatných obyvateľov krajiny*“.²⁴

Ked sa dnes, po viac ako 200 rokoch vraciame k Augustiniho monografii o Cigánoch v Uhorsku, bohatej na poznatky o ich vtedajšom spôsobe života, uvedomujeme si, že je často k nim nezohvievavý, že sú v nej výrazy na naše dnešné spoločenské postoje a štýlistické rzyklosť neraz nevyberané a tvrdé. Ide ale o momentálne reakcie na veľmi zložitú situáciu. Práca ako celok je však najväčšou súdobou obranou tohto ľudu, jeho dobrých vlastností a vrodených schopností ako základu, na ktorom treba budovať perspektívky jeho vývoja a existencie ako bezproblémovej súčasti ťažu. Po prečítaní tejto monografie sa vynára mnoho otázok týkajúcich sa samotnej reformy Márie Terézie a Jozefa II., v čom natrvalo uspela, v čom a prečo slávila ponimno vlastných cieľov a v mnohom povedla ľudu, ktorého sa týkala. Materiál v tej zhromaždený umožňuje porovnať v čom sa za obdobie od jej vzniku zmениl spôsob života tohto ľudu čo len napr. na Slovensku, ako sa zmienili naše názory na túto časť nášho obyvateľstva v porovnaní s opisovanou minulosťou a v čom sa zmienili názory samotných Rómov na ich ďalší vývoj, na ďalší život vlastných detí a ich vlastného podielu na vyváranie nových podmienok pre seba v súčasnosti, i pre budúce generácie. Táto viac ako dvestoročná práca Samuela Augustiniho ab Hortis nastavuje zrkadlo našim snahám v súčasnosti, podáva pomocnú ruku pri ich riešení v intenciách cieľa, ktorý autor sledoval: Čím dôkladnejšie sú naše poznatky o probléme, tým väčšia je nádej na jeho úspešné riešenie.

V slovenskom preklade Augustiniho monografie - keďže ide o historickú prácu - nepoužíva pre objekt jeho záujmu pomenovanie Róm, Rómovia, ktoré sa zaužívalo u nás v posledných rokoch. Ponechávam vtedy používané pomenovanie tohto ľudu - Cigáni -, ktoré oni sami v tomto období používali a akceptovali a pod ktorým ho poznali všetci obyvateľia Uhorska a strednej Európy. V mojej štúdiu sa prejaví aj tu používané interpretácie Augustiniho názory s mojim vysvetľujúcim textom. Preto aj tu používané staré, vtedajšie pomenovanie Rómov u nás - Cigáni - čo koresponduje aj s ich pomenovaním v nemeckom originálni textu monografie Samuela Augustiniho ab Hortis.

1. URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava 1970, s. 120n.
2. Celé pasáže z monografie S. Augustiniho ab Hortis prevezal H. M. G. Grellmann do svojej práce Historischer Versuch über die Zigeuner (Göttingen 1787), ktoréj kapitoly sú bezmála totožné s kapitolami Augustiniho práce. Grellmann ako prameň uvádzajú jednoduššie číslo časopisu Privilegierte Anzeigen, čo od neho prevezli všetci autori zaoberajúci sa touto problematikou až do súčasnosti.
3. MELTZER, J.: Biographien berühmter Zipser. Kaschau 1832, s. 21-24, 132-135.
4. TIBENSKÝ, J.: Údaje o živote ľudu na Slovensku v cestopisných čŕtiach nemeckej polyhistorika Franza E. Brickmana z roku 1723. Slovenský národopis, r. 40, 1992/1, s. 84n.
5. MARKOV, J.: Slovenský ľudový odev v minulosti. Bratislava 1955, s. 49n; URBANCOVÁ, V.: c. d., s. 61n.
6. TIBENSKÝ, J.: Slovenský Sokrates. Bratislava 1983, s. 50n.
7. Podrobne o tom TIBENSKÝ, J.: Ťažilie A. F. Kollára o organizovanie vedeckého života v Uhorsku. Hist. čas. 1974, s. 446-454.
- TIEŽ SZELESTEI N. László: Magyarországi tudós Tarsasáktavezeték Bécsben (Tersztyánsky Dániel). A magyarországi értelemiség a XVII.-XVII sz. Szeged 1984, s. 142n.
8. Augustini: c. d., s. 158, 159.
9. Tamže, s. 159.
10. Podrobne o tom HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava 1964, s. 17n.
11. Dejiny Slovenska II. Bratislava 1987, s. 405n.
12. Augustini: c. d., s. 9, 160.
13. URBANCOVÁ, V.: c. d., s. 11.
14. URBANCOVÁ, V.: Slovenská etnografia v 19. storočí. Martin 1986, s. 48n.
15. Augustini: c. d., s. 232.
16. Tamže, s. 239.
17. Tamže, s. 286.
18. Tamže, s. 350n.
19. Tamže, s. 374, 375.
20. Tamže, r. 1776, s. 21.
21. Tamže, s. 64.
22. List J. L. Holubyho A. Kmetovi z 9. 3. 1883. URBANCOVÁ, V.: c. d., s. 232.
23. Augustini: c. d., s. 86.
24. Tamže, s. 160.

VIERA URBANCOVÁ

DOSJOY

Význam základnej práce Samuela Augustiniho, osvetenca zo Slovenska (Spiš), je vo viacerých rovinách. Dominantnou je skutočnosť, že to bola prvá etnografická monografia o Čigánoch v európskej spisbe. Tažisko práce je v kapitolách opisujúcich spôsob života Čigánov - Rómov v bývalom Uhorsku. Ako sám Augustini uvádza, podnetom bola t. zv. emancipácia Čigánov, ktorú pre Uhorsko iniciovala rakúska cisárovna a uhorská kráľovná Mária Terézia. Konečným cieľom emancipácie malo byť ich úplne splnenie s domácim obyvateľstvom. Augustini bol nadšeným obdivovateľom pranovnícky a presvedčeným zastáncom konceptie emancipácie, o úspechu ktorej niesiel ani najmenšie pochybnosti. Považoval preto za potrebné dokumentovať tie formy spôsobu života Čigánov, ktoré poznal bud z autopsie, alebo z výpovedí hodinoverných osôb, ktoré v rôznych situáciach príšli do priameho kontaktu s prislušníkmi tohto etnika a tiež zo serióznej literatúry.

Dominieval sa, že o niekoľko málo generácií sa z ľudu, ktorý, ako píše, je ostatným na obtaž, stanú užitoční občania, ktorí sa budú statočne živiť a nik už nebude vedieť, akú podstatnú premennu museli absolvovať, kým sa dosiahol taký pozitívny výsledok. Porovnanie východiskového a dosiahnutého stavu podľa jeho názoru súčasné umožní, aby si potomkovia lepšie uvedomili veľkosť tejto múdrej panovníčky.

Nežiadúce vlastnosti a asociálne orientácie väčšíny Cigánov považoval Augustini za dôsledok zanedbanosti a zlej výchovy, ktorej sa deťom dosťávalo od narođenia a v nevhodných vzoroch správania, ktoré malí v rodinom prostredí neustále pred očami. Bol presvedčený, že majú vrodленé dobré duševné i fyzické predpokladáky, ktoré sa pri správnej výchove môžu rozvíjať v pozitívnych smeroch. Toto svoje presvedčenie doložil konkrétnymi príkladmi, ktoré malí súčasne potvrdil správnosť emancipačných nariadení Márie Terézie.

V rokoch 1775 a 1776, kedy Augustini koncipoval svoje príspevky o živote Clgánov, nebol ešte ich pôvod objasnený a rôzni autori prichádzali s najrozmaničejšími neraz až fantastickými hypotézami. Jedni ich považovali za osobitnú časť iných známych i nenej známych národov, dnuhí za akúsi medzinárodnú zmes asociačných živiev. Jedni argumentovali úrovňou alebo niektorým charakteristickým prvkami spôsobu života, najmä nomadizmom, iní podobnosťou etnonymov alebo geografických názvov krajín, odkiaľ údajne príšli, ďalší vychádzali z antropologických znakov a opäť ďalší poukazovali na etnickú heterogénnosť v lexike cigánskeho jazyka. Niektorých učencov pomyobili skupiny, ktoré sa sfornovali v nemeckých oblastiach a boli známe ako Jenisch. Boli to domáci obdivovateelia spôsobu života Clgánov, ktorí sami prešli na nomadizmus a prevzali aj niektoré zamestnania Clgánov. Hovorili jedným z nárečí „rothwelsch“, ktorého základom bol osobitný nazarecký dialekt.

K riešeniu otázky pôvodu Cigánov sa snažil prispieť aj Augustini a to jednako v jednom z prvých príspevkov, publikovaných v roku 1775 a potom o rok neskôr v časti o jazyku. V časti o pôvode Cigánov predloží domnieku, že by mohlo ísť o potomkov jednej zo skupín Džingschánových Mongolov. Po získaní nových ľamčeky uhrack.

informácií od tejto domienky upustil a v stáli o jazyku vyslovil presvedčenie, že kľúčom k objaveniu pravlastí Cigánov je ich jazyk. Na základe sprostredkovanej informácie opísal postreh Štefana Váliho a napriek tomu, že príslušnú pasáž uviedol ako anekdotu, usúdil, že Cigáni pochádzajú možno z juhozápadnej Indie. Do prispevku zaradil aj veľmi stručný cigánsko - nemecký slovník.

Príspevok vzbudil pozornosť takých znalcov sanskritu a jazyka hindu, akými boli v tom čase nemeckí indológovia J. Ch. Rüdiger a H. M. G. Grellmann, ktorí sa rozhodli predpoklaď o indickom pôvode cigánskeho jazyka a tým aj samotných Cigánov overiť metódou komparatívnej jazykovedy. Výsledkom bola v roku 1782 publikácia Rüdigea „Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien“ a v roku 1783 publikácia Grellmanna „Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge“, a v druhom rozšírenom vydani z roku 1787 „Historische Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung“. Tieto práce uzavreli dlhé obdobie zápania pri hľadaní pôvodu Cigánov a položili vedecké základy cigánoniologie či romistiky. Dodnes každý etnológ, historik alebo jazykovedec, ktorý sa zaobera problematikou tohto etnika z hľadiska svojej disciplíny, pozná význam uvedených bádateľov, aj keď už nie každý ich práce aj číta. Naproti tomu Augustinius ostal v anonymite, hoci sa publikovaním dôležitej informácie a zaistie aj slovníčka stal bezprostredným iniciátorom tohto významného objavu. Jeho úlohu okrajovo pripomienul Grellmann vo svojej publikácii. Žiaľ, menovite Augustiniho nesponáma, odvolačovala sa len na príslušné strany v „Anzeigen“, odkiaľ prerazil aj informáciu Váliho. Príčina bola pravdepodobne v tom, že Augustinius svoj serial príspievkov nepodpisoval, len za posledným uviedol šifru ab H. Na jednotlivé príspievky sa Grellmann odvolával častejšie aj v iných kapitolách a v úvode ich spomína ako ojedinelú prácu, ktorá opisuje spôsob života, zvyky a osudy „tychto nápadných ľudí“.

Indický pôvod Cigánov je dnes už mimo akýchkoľvek pochybnosti. Ich predkovia zrejmie dlhši čas žili v severoindických oblastiach, kde ich ostatné obyvateľstvo označovalo terminom dóm, čo znamená, pária, tulák. Osvojili si ho aj ludia, na ktorých sa vzťahoval. V Predej Ázii sa forma zmenila na lom a neskôr v Európe na rom, zriedkavejšie rún, vo význame muž, manžel, u časti skupin aj Cigán.

Romni.

Staršia forma s adekvátnou sémantikou je romni, Romni. Pod týmto názvom bol tento ľud známy v Byzantskej ríši, ktorá bola preči mostom medzi Áziou a Európu a v ktorej žili najmenej dve storočia pred rozptylom na Balkán a do strednej Európy. Poda názoru francúzskeho orientalistu J. Blocha uvedené meno si prinesli pravdepodobne z iránskeho jazykového prostredia, kde sa slovo asinkar používa na súhrnné označenie remeselníkov, pracujúcich s kovom, teda kováčov, kovolejárov, kovopevcov, cínovačov a pod. Ako ďalšiu možnosť uvádzia okolnosti, že v Grécku pôvodne označovali za Atsinganov príslušníkov potulnej maniejskej sekty, ktorí prispeli do Byzancie v 8. storočí z Predej Ázie a žili sa predvádzaním hadov, mágiou, veštením a podvodmi. Sekta neskôr zanikla, no jej názov mohol

prejsť na skupiny, ktoré prispeli do Byzancie neskôr a vzhľadom i spôsobom života pripominali pôvodných Atsinganov, alebo si indickí emigranti priniesli svoj názov z Perzie a jeho temer homonymná forma prispela k tomu, že si ich miestami myli s maniejscami.

Za pravdepodobne najstaršiu zmienku o Cigánoch v Európe je považovaný záhradný gréckeň mŕtvia v kláštore na hore Athos približne z roku 1100, o Asincanoch v Konštantinopoli. S etnickým označením Atsingan, Acingan sa opäť stretávame až v 14. storočí. Tak v roku 1378 potvrdil benátsky guvernér Nauplie na Peleponéze Jánovi, náčelníkovi Atsinganov príslušia, ktoré malo jeho predchodcovia. Na Korfu bolo v roku 1383 zriadené feudum Acinganorum, na čele ktorého bol benátsky správca. V tom istom roku valašký vojvoda Mircea I. potvrdil platnosť daru svojho strýca Vladislava, ktorý roku 1370 venoval kláštoru sv. Antona vo Vodici 40 rodiň Atsinganov ako otrokov.

Ešte v 14. storočí začína vyniechávanie prvej samohlásky, ktoré sa rýchlo stáva pravidlom, no transkripcia základného pojmu v rôznych jazykoch bola nadalej značne rozkolísaná, najmä pokial ide o používanie spoluhlásky *n* v stredे slova.

Názov Egyptania vznikol na základe tvrdenia viacerých skupín, ktoré začiatkom 15. storočia prispeli do západnej Európy, že pochádzajú z Malého Egypta. Pravdepodobne išlo o pahorok Gype, Egypte v juhozápadnej časti Peloponézu, ktorý Benáčania volali Malým Egyptom a na ktorom v stredoveku bývali výlučne Asingani. Často prichádzali odiaľ do predmetu prístavného mesta Modona (dnes Métoň), ktoré bolo obvyklou zastávkou európskych plutníkov na ceste do Jeruzalema. Acingani mali tak dobrú možnosť pozorovať šľachticov a ich sprievody, poznávať výhody, ktoré im plynuli z ich výzadného spoločenského postavenia. Postupne zistili, že časťom dôvodom cest Európanov je putovanie ako prejav pokánia a oboznamili sa s povinnosťou kresťanov podporiť takýchto plutníkov, ak sa ocitli v núdzi. Počívali rôzne legendy zo života Ježiša Krista a modifikovali si ich podľa svojich predstáv.

Mimo Peloponézus s výnimkou niekoľkých cestovateľov, ktorí prešli popri pahorku Malý Egypt, nik v Európe o jeho existencii nevedeli a keď o ňom počuli od Cigánov, logicky ho považovali za súčasť Egypta. Niekoľky začiatkom 15. storočia väčšina Atsinganov Malý Egypt opustila a v niekoľkých skupinách postupovali cez Balkán viacerými trasami do západnej Európy, kde dovedej Cigánov nepoznali. Väčšiu časť tvorili pravdepodobne skupiny jedného kmene, pretože ešte istý čas udržiavali medzi sebou kontakty a aj vymyslené zdôvodnenie putovania malo základné príkry spoľočné, aj keď ich jednotlivé skupiny podľa situácie rozviali a modifikovali. Zdôvodnenie malo v podstate dva varianty. Podľa jedného ich údajnej egyptské predkovia odmietali poskytnúť prístrešie Svätej rodine, keď sa pred Herodesom uchýlia do Egypta. Podľa druhého ich predkovia odpadli od kresťanstva. V prvom i druhom prípade malí hríchy svojich predkov vykúpiť sedemnásobnou piúrou. Nimbus kajúcných plutníkov im v prvých rokoch zabezpečil štredé dary miest, pozostávajúce z potravín, oděvov, krmiva pre kone a peňazí. Ich rodovi náčelníci sa vydávali za príslušníkov vysokej šľachty, ostatných uvádzali ako svojich sprievodov.

Tito náčelníci vystupovali natoľko suveréne, že v niektorých prípadoch ich hostiteľov ani nenapadlo dávať ich do súvislosti s tým Cigánmi, ktorí sa v ich zemi už celé storočie pohybovali, alebo sa aj usadzovali. Napr. sedmohradské mesto Brašov v roku 1416 darovalo peniaze, obile a hydinu „pánu Emauzovi z Egypta a jeho stodvadsiatom sprievodcom“. V nasledujúcom roku istá sedmohradská štachnická rodina darovala štyridsať oviec „úbohomý pútnikom z Egypta, aby sa po návrate do Jeruzalema modlili za spásu našich duší“. Žiadna zo záinteresovaných strán zrejme nevedela, že Jeruzalem nie je v Egypte.

V Uhorsku boli Cigáni v 14. storočí už bezpečne známi a to aj v jeho vtedajšej severnej časti, teda na Slovensku. Richtár Spišskej Novej Vsi Ján Kunch sa ešte v prvej polovici 14. storočia stažoval, že sa v okolitých lesoch potuluje početná skupina Cigánov, ktorých náčelník sa predstavuje ako vojvoda. Slovo Cigán, pravda v dobovej transkripcii sa opakované vyskytuje v názvoch obcí, v osobných menách a toponymikách naznamenaných v listinách zo 14. a začiatku 15. storočia.

Na rozdiel od týchto skorších, zrejme nie veľmi nápadných skupín a rodín, náčelníci novej migračnej vlny vystupovali veľmi okázaľo, nápadne, navyše sa dožadovali výdatnej materiálnej podpory, preto rôzni kronikári zaznamenali údaje o ich príhode, vzhľade, daroch, ktoré im mesto, kláštor či panstvo venovalo, o ich správaní a niektoré ďalšie podrobnosti. Často sa spominajú sprievodné listy, ktorými sa náčelníci týchto skupín preukazovali. Žiaľ, ani jedna z týchto listín sa nezachovala v originali. Hodnotenie pôsobí jedine odpis ochrannej listiny Zigmunda, ktorý bol kráľom uhorským a českým a cisárom nemeckým. Podľa textu v nej uvedenom listina bola vytavená na Spišskom hrade v roku 1423 pre vojvodu Cigánov Ladislava. Cisár v nej obvyklou formou žiada mestá, kasteláno hradov, barónov atď., aby Ladislavovi a jeho ľudom, kdekoľvek pride, nerobili žiadne ťažkosti. Ak budú niektorí z jeho ľudu z niečoho obvinení, právomoc rozhodnúť o ich vine alebo nevine neprislucha žiadnym iným súdom, jedine ich vojvodiui Ladislavovi. S odpisom tejto listiny sa preukázala skupina v roku 1424 pri Regensburgu, kde ju podľa svojho vlastného vyjadrenia presne odpísal kronikár Andreas Presbyter. Je možné, že podobnú listinu dal vystaviť Zigmund už prv inéj skupine, pretože už pred spomínaným rokom viaceri kronikári uvádzajú, že sa náčelníci Cigánov odvolávali na ochranný list uhorského panovníka. Určite však cisár nedal vystaviť toľko listin, kolko skupín sa na neho odválovalo a ani on ani iní štachinci nedali súhlas ku krádežiam a podvodom. Konečne mnohé ochranné listy boli miestnym vrchnostiam podzirivé už koncom 15. storočia, čo pravda neznamená, že všetky boli falzifikáty.

Dnes je už známych viac stredovekých záznamov, ako za čias Augustiniho, preto môžeme o niečo presnejšie sledovať pohyb skupín, ktoré spomína. Tak asi 300 člennejšia skupina pod vedením Sindelona, Panuela, Andreja a Michala prešla roku 1417 z Balkánu cez staré Uhorsko, Čechy a ešte v tom istom roku pršla do Vestfalska, Hamburgu a k viacerým mestám na pobreží Baltického mora. Priznivé príjatie im zabezpečovali ochranné listy, najmä sprievodny list Zigmunda, ktorý im mal vystaviť v Košickej alebo v Lindave na základe sprievodného listu uhorského palatína Mikuláša Garu, vystaveneho v Budíne. Do severonemeckých miest vstu-

povali po menších skupinách a časom sa celkom rozdelili. Sindelon sa v nasledujú- cich rokoch udomáčnil v Bavorsku a označoval sa za kráľa svojho ľudu. V nemec- kých oblastoch ostala zrejme aj skupina Panuela, pretože sulta možno pochyboval o tom, že ide zrejme o toho istého pána Panuela, vojvodu z malého Egypta, ktorý bol v roku 1445 pochovaný v kláštornom kostole pri Steinbachu.

Bratia Andrej a Michal, ktorí si tiež pridávali k menu titul vojvoda z Malého Egypta sa čoskoro osamostatnili, nadalej však udržiaval vzájomný kontakt. V augus- tuse roku 1419 až 120 „Saraceno“ vedených vojvodom Andrejom z Malého Egypta navštívilo niekoľko miest v Savojsku. Preukazovali sa sprievodnými listi- nami cisára Zigmunda a savojského vojvoda. Potom sa presunuli do Provensalská a 1. októbra 1419 táborili pri hradbách Sisteronu. V rokoch 1420 až 1422 sa striedavo združiaval v severnom Francúzsku a v Nizozemsku. V tomto areáli sa so svojou skupinou pohyboval aj Michal, uvádzaný už ako knieža z Latinghemu v Egyp- te. Navštívil aj mestá, v ktorých už bol Andrej, ale vždy v určitom časovom odstiu- pe.

Prie Cigánov bol prirodzené, že sa opäťovne vrácali do miest, kde boli pri prej návštive pohostinne priali, no domácemu obyvateľstvu začali zošednievať a byť na obťaž. Okrem toho ochranný list nemckejho cisára vo Francúzsku a Holandsku neplatil, preto sa Andrej rozhodol obstaraf ochranný list od rímskeho pápeža, ktorý by museli rešpektovať vo všetkých kresťanských krajinách. S týmto zámerom sa v roku 1422 vybral s asi 120 ľuďmi sprievodom do Talianska. Od 18. júna do 3. júla sa celá skupina zdržiavala v Boloni. Obsah záznamu tamojšieho kronikára je pre celú skupinu veľmi nelichotivý a končí konštačovaním, že tito tuláci sú najšikovnejší zloději na svete. Keď mestská rada pod hrozbou vysokej pokuty akýkoľvek styk s nimi zakázala, odísli do Forli, kde opäť hovorili, že sú na ceste do Ríma, kde sa chceli stretnúť s pápežom. Historici už dávnejšie pochybuju o tom, že sa do Ríma skutočne dostali, ba že dokonca dostali ochranný list od pápeža, pretože ani v rímskych ani vo vatikánskych archívoch nie je o ničom podobnom. Žiadna zmienka. Prevýška názor, že Andrej nechal vyhotoviť falfizifikát. O krátky čas sa Andrej presunul do Švajčiarska, kde bol v roku 1422 so svojou skupinou aj Michal, no ešte v tom istom roku sa vrátil do Francúzska, kde sa onedlho každá väčšia skupina preukazovala odpisom ochranného listu pápeža Martina V. Zachoval sa text jedného z nich vo francúzskom jazyku a podľa zistenia F. de Vaux de Foletiéra pochádza z prvej polovice alebo z polovice 15. storočia. Od všetkých predstaviteľov cirku sa v ňom žiada, aby všade nechali slobodne precházať vojvodu Andreja z Malého Egypta a celú jeho skupinu s koňmi a s majetkom. Nemajú od nich žiadat taxu za prechod ani iné poplatky. Vzhľadom na formulácie, obsah listu a niektoré ďalšie okolnosti považuje spomínaný historik listinu za falfizifikát.

Spomínané skupiny neboli jediné, ktoré sa postupne rozptylovali po všetkých krajinách západnej Európy a v menej miere aj v Škandinávii. K častým nedorozumeniam dochádzalo pri vysvetlovaní otázky domáceho obyvatelstva, odkiaľ pochádzajú. Podľa kronikára v talianskom meste Forli niekto hovoril, že sú z Indie.

Táto jediná informácia ostala však nepovšimnutá. Vo Francúzsku niektoré skú-

piny zrejme uvádzali ako východiskovú oblasť Čechy, preto ich od konca 15. storočia začali nazývať aj Bohemes, Boimes a od 17. storočia názov Bohémens celkom nahradilo staršie označenie Egyptiens a udržal sa až do 20. storočia, kedy ho vystriedalo dnešné Tsiganes. S termínom Bohemiano sa stretávanie v Španielsku v 16. storočí, kedy sa popri stále prevládajúcim Egyptianos, neskôr Citanos, používalo aj označenie Griegos, pretože ich jazyk obsahoval "velia gréckych slov, ba ktorí hovorili plynule grécky. V starom Uhorsku sa začal používať termín Egyptania v druhej polovici 15. storočia ako alternatívny k staršiemu názvu Cigáni. V 17. storočí sa termínom „Egyptskí Cigáni“ označovali západoeurópske skupiny, ktoré po vyhnani z nemeckých oblastí hľadali útočisko v Uhorsku. Domáce obyvateľstvo sa ich obávalo, pretože pri zadovažovaní svojich existenčných potrieb postupovali agresívne a najmä dedinskému obyvateľstvu spôsobovali značné škody.

V súvislosti s názvami je potrebné uviesť, že samotní Cigáni sa označujú rôzne. Všetky európske dialekty cigánskeho jazyka obsahujú slovo rom, vo význame cigánsky muž alebo manžel. Ako skupinové označenie, teda aj ako etnonym vo forme Róma, Romá používajú ho potomkovia prírych skupín, ktoré sa do začiatku 15. storočia rozptýlili na Balkáne a vo východnej časti strednej Európy. Skupiny veľkej migračnej vlny z konca stredoveku, ktorá končila v západnej Európe, majú iné etnonymy. Napr. v nemeckých oblastiach prevládali ti, ktorí sami seba volali Sinte, vo Francii dominovali Manuš a. Či Sinti pochádzajú zo skupiny Sindela, alebo má názov iný pôvod, nie je nateraz vyriešené. Za pozornosť stojí slovo manuš, ktoré obsahuje všetky dialekty cigánskeho jazyka a znamená človek, teda manuš si India. Rovnakú formu i význam má toto slovo v sanskrite a skoro identickú formu aj v dalsích indických jazykoch. Používanie tohto istého slova vo význame ludia a súčasne ako endoetonym je najarchaickejší spôsob, aký vôbec poznáme. Vzhľadom na túto a niektoré ďalšie okolnosti sa odvažujeme vysloviť predpoklad, že pôvodné vlastné označenie Cigánov bol termín manuš. V poslednej Rómov preniku do západnej Európy až v druhej polovici 19. storočia. V posledných rokoch väčšina rímskej inteligencie tráva na tom, aby sa aj v jazykoch majolitnej spoločnosti miesto označenia Cigáni používal názov Rómi. Táto požiadavka narúša pri retrospektívnych pohľadoch na dva problémy. V stredovekých, ale i novších dokladoch zdaleka nie vždy je možné zistíť preukov ktoréj skupiny sa týkajú a vo viacerých prípadoch nie je možné predpokladať ani analógiu medzi dnes existujúcimi a vtedajšími skupinami. Druhý problém je v tom, že väčšina západoeurópskych skupín používa iné etnonymy. Termín Cigáni má tak funkciu strešného označenia, ktoré zahrnuje všetky skupiny, kym Rómi sú len jednou z nich, aj keď v súčasnosti prevedepodobne najpočetnejšou, najdynamickejšou a na Slovensku v súčasnosti vyučenou. V naznačenom zmysle používame obidva termíny aj v doslove.

Mimoriadnu hodnotu má etnografická časť Augustíniho práce. V celkovom syntetizujúcom obraze sú rôzne postupy a zistenia, ktorých význam vieme oceniť až v konfrontácii s našimi poznatkami. Tak v statu o východe Cigánov Augustini píše, že otec dieťaťa polnosti krstných rodičov, ktorými sú vždy Neogáni, sám však s ním neje. V skupinách, ktoré zachovajú vlastné tradičné normy platili rôzne sankcie - pňové príkazy a zákazy, zahrnujúce aj konzumáciu jedäi. Zaznamenaný zvyk zdôrazňuje utilitárny aspekt pri výbere krstných rodičov a skutočnosť, že ich rodina dieťaťa neprijala za svojich blízkych priateľov. Pravidlá konzumácie neučovali len s kým a za akých okolností možno spoľočne jesť, ale vzáhvali sa aj na potraviny. Mäso sa nikdy nejedlo surové. Jedným z kritérií differenciácie skupín, ktoré pretrváva dosiaľ, bolo tabuovanie určitých, nie vždy tých istých druhov mäsa a zároveň magického znečistenia, od ktorého sa mohli oslobodiť len zloxitým očistným obradom. Poľský bádateľ Jerzy Ficowski zistil, že po dnej svetovej vojne náčelník nomádnych poľských Rómov hromadne očistil svojich ľudí od „mageripen“, ktoré na seba uviali tým, že ked sa cez vojnu schovávali v lesoch, od biedy jedli polomádne mäso.

V štandardnej európskej skupine nemali mačky z tej jednoduchej príčiny, že na rozdiel od psov, ktoré sa fixujú na ľudí, mačka sa pridŕžava určitého areálu. Zato držba psov nebola až taká zriedkavá. Nielen zo záznamu Kranza, ale aj z rôznych iných stredovekých a novovekých prameňov je známe, že nomádne skupiny západoeurópskych Ciganov mali špeciálne cvičených psov, ktorí dokázali ušívať a usmrtiť aj srmču a jeleniu zver. Na Slovensku, konkrétnie na Spiši, kde sa začali Cigáni usadzovali už v 15. storočí, boli im ako poddaným Spišského hradu pripelené povinnosti, medzi ktoré patrila aj opatra polovníckych psov a úloha psovedov pri poľovačkách šľachticov.

Dobové ilustrácie a pozdejšie výskumy potvrdzujú Augustiniho charakteristiku odevu Cigánov. V západoeurópskych stredovekých prameňoch sa opakovane uvádzajú, ktoré nosia uhorskí šľachtici. T. zv. tradičný cigánsky odev, ktorý este majú odev, aký nosia uhorskí šľachtici. V minulých rokoch nosili aj v Bratislavе ženy zo skupiny valašských Rómov, predovšetkým široké sukne s tronmi alebo aj viacerými nad sebou naštými volánmi, bol imitáciou meštianskych a šľachtických ženských šiat z 19. storočia. Snaha mať obliečené čo najdrahsie odevné súčiastky je u mužov i žien spominanej skupiny dosiaľ očividná. Červená farba sa ospievajú aj v súčasnom piesňovom repertoári. Mnohé rómske ženy obstarávali stravu pre svoje rodiny každodennou obchôdzkou po gazuďstvach. V zime nosili dva hrnce, do jedného dávali darované jedlo, v druhom malú žeravé uhlíky. Tento spôsob bol známy aj u usadlých Rómov na Slovensku ešte v polovici 20. storočia. Hrnec s uhlíkmi však neslúžil na obranu v Konfliktoch, ale plnil funkciu prenosnej plecky, ktorá nedostatočne obliečenú ženu zožirevala.

V súvislosti s fyzickou konštitúciou a vzhľadom Cigánov autor píše, že novorodenčia natiereľi mästou, aby boli celkom čierne. Je však pravdepodobnejšie, že natiereanie malo magický charakter a z časti aj hygienicko-profilaktickú funkciu. Informácia o odoberaní ďeti dňaškom, o ktorej je zmienka na ďalších stranách je jedinelná a možno len lutovať, že ju autor nedoplnil konkrétnymi príkladmi.

Mimoriadne cenné sú Augustíniho autentické údaje o slávnej gemeskej húistiké zámej pod menom Cinka Panna, ktoré pôvod mena, živoine osudy, možné príbuzenstvo s rovnako slávnym Michalom Barnom a hudobny repertoár sú dosiaľ predmetom záujmu i sporov hudobnych vedcov a iných bádateľov.

Určite vysvetlenie si žiada ťať o náboženstve. Autor správne vystihol formálne prijímanie kresťanstva z časti pod tlakom majoritnej spoločnosti, z časti pre niektoré výhody, ktoré z toho vyplynali. Napriek tomu náboženské predstavy u Cigánov celkom neabsentovali, no udržiavali sa v rovine polydemonizmu. Hlboké výskumy, ktoré v poslednej tretej 19. storočia realizoval H. von Wissloch medzi Cigánmi v Sedmohradsku a bývalom Uhorsku ukázali na širokú paletu predstav o dobrových a zlych démonoch, o ich vzniku, na viere v sudičky, ktoré určujú osud dieťaťa, na obetné dary určené jednotlivým démonom a zariekanie im adresované. Dosiel je veľmi živá viera v revenantov, t.j. presvedčenie, že mŕtvi sa vracejú ku svojmu príbuzným v tejto podobe aktu malí za života a zo strachu pred nim sa robia rôzne opatrenia. Zato predstavy o posmrtnom živote sú veľmi hmlisté. Označenie boha „devia“ má indický základ, z čoho by sa daalo usudzovať, že ani predstava najvyšej bytosti nebola Cigánon celkom cudzia, aj keď sa k nej neviazali žiadne kultové obrady. Citeľné medzery v poznaní tradičných zložiek duchovného života Cigánov vyplynuli predovšetkým z ich značnej uzavretosti tak voči Necigánom ako aj voči cudzím skupinám Cigánov. Iba náčelník skupiny bol oprávnený dať povolenie na prepradenie niektorých utajovaných informácií, čo sa však mohlo stať len výnimčne, pretože práve on bol hlavným strážcom a ochráncom tradícii.

Spomenuli sme už, že do časti o jazyku pripojil Augustini striedný slovník, konkrétnie päťdesiat podstatných mién a dvadsať číslovek. Niektoré slová boli zaznamenané trochu nepresne, preto pouvažujeme za užitočné na ne upozorniť uvedením správneho tváru. Ide o nasledovné: nebo - číri, hviezda - čerťač, slinko - kham, voda - páni, zem - phuy, otec - dad, matka - daj, brat - phral, Cigán - Rom, mládež - nec (Necigán) - ráklo, slečna - rákli, chlieb - manro, pálenka - thardžimo, ruka - vast, kožuch - poštín, nohavice - kalcí, ryba - máčho, krava - guruvni, svíňa - bali, peniaze - lóve. Pri číslovkách šest - šov, tridsať - tranda, štyridsať - saranda, päťdesiat - penda, šesťdesiat - šovardeš, sedemdesiat - eftavardeš, osiemdesiat - ochtavardeš, deväťdesiat - eňavardeš. V niektorých prípadoch je uvedený nesprávny význam. Gadži nie je manželka, ale sedliačka, Necigánka nižšieho spoločenského statusu, angar nie je uhlie, ale uhlik, skamin je stôl, muji je tvár, žukel je pes, īrikloro je diminutívna forma, teda vtáčik, baro pang, alebo skôr beng je veľký diabol, démon. Či tak niektorí Cigáni skutočne nazývali leva, alebo vytvorili tento pojem ad hoc, aby zodpovedali otázkmu zberateľovi, ľahko rozchodu. Možno ešte dodať, že štastnou náhodou boli podstatne mená dobré zvolené, pretože väčšina z nich je skutočne indického pôvodu.

Tiul, ktoré náčelníci Cigánov používali pri styku s obyvateľstvom boli také, aké používala štachta krajiny, kde sa nachádzali. Na Balkáne a v Uhorsku to boli slovenské termíny vojvoda, zriedkavo kniez, t.j. kneža. Titul vojvoda sa neskôr používal v skratenej forme vajda a to nielen v pôvodnom význame, ale aj ako znak vojenskej hodnosti asi na úrovni kapitána a ako titul správcov menších regiónov.

Existencia samotných náčelníkov bola však najmä pre nomádne a polonomádne skupiny nevyhnutná. Pre týchto náčelníkov malí, resp. aj majú Cigáni vlastné označenie. U Rómov je to buď žibáľo, ododené zo základného slova čib, jazyk, teda povedané dnešnou terminológiou žibálo je hororca. Iný, častejší názov je šero, hlava a hlavný náčelník báro šero, veľká hlava. Náčelník rozhodoval o všetkých spoločných aktivitách skupiny, riesil spory, trestal rôznymi spôsobmi, napríklad pokutou, bítkou, vyhlásením za poškvrneného, vylúčením zo skupiny alebo aj fažším postihmi. Pritom sa však musel riadiť obyčajovým právom, ktoré sa v skupine tradovalo. Zastupoval skupinu v styku s ťažadmi, políciou a inými inštitúciami.

Uhorské úrady takýchto náčelníkov niečien akceptovali, ale priamo využadovali, aby každá skupina mala svojho vajdu, ktorý za ňu zodpovedal pred úradmi. Ak sa náčelná skupina pri hľadaní obživy delila na menšie časti, každá musela mať svojho richtára, ktorý podliehal vajdovi. V Sedmohradsku v 16. storočí, v Uhorsku o niekoľko desaťročí neskôr bola zriadená funkcia výchnych vajdov, ktorí zastávali príslušníci domácej ſachty. Ich hlavnou a de facto jedinou úlohou bolo vyberať prostredníctvom vajdov od Cigánov dane, resp. v Sedmohradsku dozerá na ryzánov zlata. Funkcia týchto hlavných vajdov sa však veľmi neosvedčila a v pomere krátkom čase zanikla. Mária Terézia zakázala, aby mali Cigáni vlastných vajdov a mariadiela, aby „Novosedliaci“ prešli pod bezprostrednú právomoc obecných ríchádov. Napriek tomu u rôznych skupín Rómov i iných Cigánov pretrváva táto funkcia dosiaľ, aj keď v iných modifikáciach.

Nesplnili sa ani mnôhе iné očakávania Márie Terézie a neskôr Jozefa II., ktorých náriadenia uvádzala v Uhorsku do praxe Kráľovská miestodržiteľská rada v Bratislavе. Dosiahnuté čiastočné úspechy zdaleka nezodpovedali vynaloženej energii a materiálnym prostriedkom. Príčin bolo veľa, no uretie medzi ne patrilo aj to, že mnôhým chybval entuziazmus a hlboké presvedčenie o správnosti terciánskych mariadien, s akým sa opäťovne streňavame na stránkach Augustíniho práce.

E. HORVÁTHIOVÁ

JUŽNÍ SLOVANIA

Etnickú štruktúru Slovenska spestrili aj príslušníci troch južnoslovanských národov – Chorvátov, Bulharov a Srbov. Ich prítomnosť máme doloženú už zo stredoveku. Svedčia o tom názvy Chorvatice (1237, dnes časť obce Tupá pri Leviciach), Chorváty (1247, dnes časť obce Nová Bodva pri Košiciach) a Bulhary (1435, nedaleko Lučenca). Títo kolonisti zrejme zákratko splynuli s okolitým prostredím. Po odstupe viacerých storočí sa južnoslovanské krajiny stali zdrojom opäťovného migračného vyžarovania, ktorého prúdy smerovali aj do našich končín. Tentoraz však s oveľa väčšou intenzitou aj s dalekosiahlejšími dôsledkami v hospodárskom, sociálnom a kultúrnom vývite Slovenska.

Existujú doklady, že v 15 lokalitách sa chorvátsina používala aj ako bohoslužobný jazyk. Chorvátsina bola u nás aj písomným a literárnym jazykom. K najvýznamnejším literárnym pamiatkam patrí v chorvátske vydaný evanjeliár, ktorý pod názvom *Sveti Evangelium* vysiel v Trnave roku 1694, životopisy svätcov s názvom *Kniga Zsitka Szveczev* vydaná v Bratislave roku 1864 a kniha Ivana Schosulana o škodlivosti nosenia ženských šnurovačiek, vydaná v Bratislave roku 1784. Posledná z uvedených kníh je zároveň dokladom, že na sklonku 18. storočia sa po chorvátsky rozprávalo nielen v dedinskem prostredí, ale aj v prostredí bratislavských meštanov.

Identifikačné znaky

Rovnako vzácne sú viaceré rukopisné pamiatky chorvátskeho jazyka, ktorých existencia bola zistená iba nedávno. Patria medzi ne listiny zo 17. a z 18. storočia zo Šenkovic ako testamenty, kúpno-predajné zmluvy alebo dlžobné úpisy. Z mladších dokladov nepochyb-

Chorváti

Sexpanziou Osmanskej ríše na Balkáne bol spojený aj exodus Chorvátov. Turci po víťazných bojoch na Krbovskom poli (1493) a pri Moháči (1526) uplatňovali aj v Chorvátsku takú krutovládu, že pred ňou masovo utekali príslušníci všetkých vrstiev národa. Ako prvá ustupovala šľachta a zemianstvo. Vyvárali akýsi predvoj pre mnohotisicové prúdy chorvátskych sedlakov. Tí v priebehu 16. storočia osídliili viac ako 200 osád habsburskej monarchie. Rozkladali sa na rozhraní terajšieho Rakúska, Maďarska, Slovenska a južnej Moravy. Sformoval sa tam rozhľahlý etnický ostrov, ktorý sa podľa jeho najpočetnejšej časti v Burgenlande zvykle označoval za burgenlandských či gradiščanských Chorvátov. Z ich počtu viac ako 200-tisíc sa usadila na Slovensku asi tretina, kde osídliili niekoľko desiatok obcí, pričom v tridsiatich z nich mali väčšinové alebo aspoň polovičné zastúpenie. Najkoncentrovanejšie osídliili tri susediace regióny západného Slovenska – Záhorie, Malé Karpaty a Zadunajskú oblasť.

Chorvátske stopy

Chorváti svoju prítomnosť na území Slovenska zreteľne zvýraznili tak, že ich etnické pomenovanie bolo včlenené do názvu obce, v ktorej zaujali dominantnú pozíciu. Mást (dnes časť Stupavy) sa nazývala *Dedinou Chorvátov* (1533), Lamač *Chorvátskou Vsou* (1547) alebo *Chorvátskym Lamačom* (1663), Devínska Nová Ves *Chorvátskou Novou Vsou* (1552), Mokrý Háj aj názvom *Charvaty za Hájem* (1595), Jarovce *Chorvátskou Vsou* (1552) alebo *Chorvátskymi Jarovcami* (1617) a Chorvátsky Grob (1552) sa v ľudovej reči označoval aj formou *Horváty*. Od 16. storočia vzniklo množstvo dokladov, ked sa obyvatelia Slovenska stali nositeľmi prímenia alebo priezviska *Horvát*, *Chorvát*, *Bosnák*, *Bošniak*.

MAĎARI A CHORVÁTI Z OKOLIA BRATISLAVY NA ZOBRAZENÍ A. ROUARQUEA Z ROKU 1850

Prostredníctvom kultúrnej pamäti sa chorvátsky pôvod kolonistov a ich potomkov zafixoval aj do priezvisiek typu *Alagovič*, *Jajcay*, *Varaždič*, *Zrinsky*, *Kranič* atď., ktoré sú odvodené z názvov lokalít, odkiaľ sa chorvátsky kolonisti k nám presídliili. Prítomnosť Chorvátov sa aj po takmer piatich storočiach uchováva v početných chotárných či terénnych názvoch vo viacerých lokalitách západného Slovenska. Napr. potok pretekajúci Šenkvicami sa nazýva *Sisek* podľa mesta Sisak – odkiaľ pochádzajú kolonisti Malých Šenkovic. Časti Šenkwického chotára doposiaľ nesú chorvátske názvy ako *Zrinska Gora*, *Poluselky*, *Kozara*, *Jagned*, *Gluhak*, *Glogovac*, *Glanac*, *Vrtla*, *Mrlugi* atď. Významným činiteľom etnokultúrneho vývinu Chorvátov na Slovensku bola skutočnosť, že v lokalitách, v ktorých prevládali, sa udomácnila chorvátsina ako hovorový jazyk nie len v rodinnom, ale i dedinskem prostredí.

ne najcennejším je súbor asi dvoch desiatok rukopisných zväzkov z Jaroviec z obdobia od polovice 19. do polovice 20. storočia. Ich autormi sú jarovskí sedliaci (Pave Treuer, Jure Treuer, Mihe Jankovič), ktorí si prepisovali náboženské piesne z rôznych tlačených a rukopisných kancionálov. Alebo sú to kronikárske zápisby o rodinnom, obecnom, hospodárskom a cirkevnom živote v Jarovciach (Jure Treuer). Unikátnymi dokladmi chorvátskej písomnosti na Slovensku sú chorvátske texty na náhrobkoch, ktoré sa vyskytli iba v dvoch lokalitách – v Jarovciach a Čunove. Zastúpení sú aj viacerí tvorcovia chorvátskej literatúry na Slovensku – Ivan Blaževič (1888 – 1946), Josip Andrič (1894 – 1967), Vilim Pokorný (1928), Peter Čažký (1968).

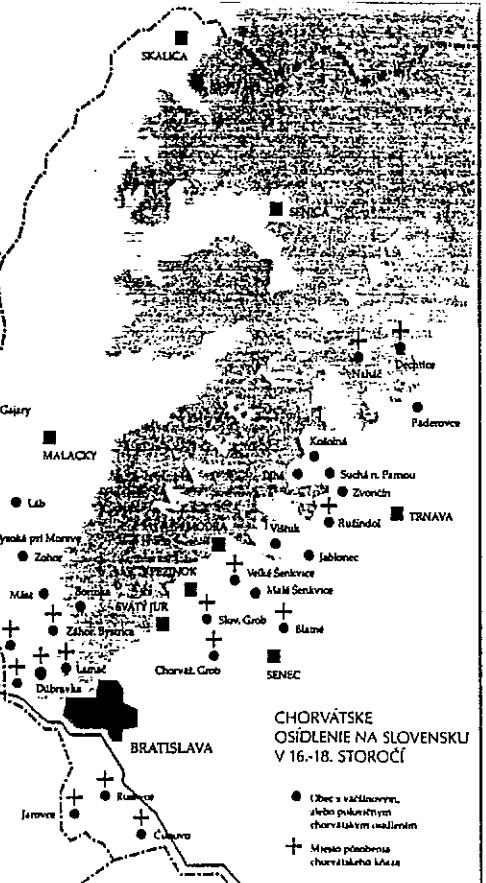
O vývine jazykovej situácie chorvátskej minostity na Slovensku možno konštatovať, že v prevažnej časti lokalít osídlených Chorvátm sa

chorvátsca zacala vyrácať už v priebehu 17. storočia. V 18. storočí máme chorvátsky doložený ako hovorový, bohoslužobný a písomný jazyk v 12 lokalitách. Na rozhraní 19. a 20. storočia sa však chorvátsčina uchovávala už len ako hovorový jazyk v 7 lokalitách.

Václav Vážný v knihe o chorvátskych nárečiach na Slovensku (1927) napísal, že chorvátsky jazyk je vlastne už iba jediným prejavom ich chorvátskosti a že zo všetkých zložiek ich tradičnej kultúry, prinesených zo starej vlasti, najdlhšie a najvytrvalejšie odolával nieleniacej moci okolia. Nie je to celkom tak. Napr. na tradičnom odevu v Jarovciach sa zachovali chorvátske prvky ešte aj začiatkom 19. storočia. Okrem ikonografických dokladov to potvrdzuje aj kronikársky záznam, v ktorom sa píše, že roku 1819 sa Chorvátka Rozina Bojnecová bola ochotná vydáť za Nemca Andreja Treuera pod podmienkou, že si na sobáš obleče tamojší chorvátsky odev. Novšie výskumy etnografov a folkloristov ukázali, že určité znaky chorvátskej špecifickosti pretrvali aj na niektorých prejavoch tradičnej materiálnej a duchovnej kultúry až do našej prítomnosti (hlavne v obyčajovej a piesňovej tradícii).

Kultúra a osobnosti

V sociálnom zložení chorvátskeho etnika na Slovensku boli zastúpené aj vrstvy meštanov, ale i príslušníci šľachty a zemianstva. Z rado-

vysokej šľachty k najznámejším patril Ján Kružič z Lupoglau, ktorý sa vyznamenal ako kapitán mesta Krupína, hradu Čabrad a celej preddunajskej protitureckej obrany. Marek Horvat Stančič z Gradeca za hrdinskú obra-

nu pevnosti Sihot dostal od panovníka majetky na Spiši. Jeho syn Gregor zriadil roku 1594 v Strážkach gymnázium pre deti spišských šľachticov, ako aj knižnicu, ktorá patrila k najlepším v Uhorsku. Rod Jakušičcovcov z Orbovy založil roku 1641 v Pruskom františkánsky kláštor, jedno z najvýznamnejších stredísk hudobného života na Slovensku v 17. a 18. storočí. Do dejín slovenského a európskeho hudobného života sa zapísala aj Babeta Keglevičová, dcéra grófa Karla Kegleviča z Buzinu, ktorá bola žiačkou Ludwiga van Beethovena (1796). Ich vzťah musel prerásť do výnimnejšej významnosti, pretože maestro dedikoval svojej žiačke 4 svoje skladby.

Z prostredia chorvátskej šľachty na Slovensku pochádzajú aj významní vzdelanci. Zaradili sa medzi nich napr. príslušníci dvoch zemianskych rodín zo Šenkvičov. Prvým bol Gabriel Kolinovič Šenkvič (1698 – 1770), významný historik a priateľ Mateja Bela, s ktorým spolupracoval pri tvorbe jeho *Notitiae*. Druhým bol Martin Juraj Kovač Šenkvič (1743 – 1821), osnovateľ archívnicstva v Uhorsku a vydavateľ diela svojho rodiaka Kolinoviča.

Hoci sa v súčasnosti po chorvátsky rozpráva už iba v Jarovciach, Čunove, Devínskej Novej Vsi a Chorvátskom Grobe, Chorváti zostávajú živou zložkou etnickej štruktúry a súčasťou politického systému Slovenska. Organizačne sa združujú v Kultúrnom zväze Chorvátov.

Bulhari

Na Slovensku patria Bulhari k najmladšej vrstve imigrantov z južnoslovenských krajín, ktorá časovo spadá do obdobia od konca 19. do druhej polovice 20. storočia. V starnej vlnie prichádzali Bulhari k nám najmä za živobytím, najčastejšie ako pestovatelia zeleniny. Od polovice 20. storočia zasa najmä ako študenti na vysoké a stredné školy. Po doštudovaní sa mnohí z nich rozhodli zakotviť na Slovensku natrvalo. Ako inžinieri, ekonómovia, architekti, lekári, hudobníci, herci atď. posilnili rady slovenskej inteligencie. Medzi významné osobnosti bulharského pôvodu sa zaradili napríklad futbalista a lekár Božin Laskov, architekt Eubomír Kušev, primátor Košíc Peter Mutafov, herečka Božidara Turzonovová, miss Československa 89 Ivana Christová, filologička Mária Košková a ďalší.

Vyhľadávaní zeleninári

Z kultúrno-historického hľadiska najvýraznejšiu stopu zanechali po sebe bulharskí zeleninári, ktorí sa stali významným fenoménom v celoeurópskom meradle. Pestovali zeleninu sa naučili v gréckych a tureckých záhradách v okolí Carihradu (Istanbul). Bolo to ešte v ča-

se nadvlády Osmanskej ríše na Balkáne, keď k poddanským naturálnym dávkam patrili aj zeleninové produkty. Už v 17. storočí na brehoch Marice, Tundže, Adry a ďalších niek začali množstvo záhrad zavlažovaných kolesovými čerpadlami. Pestovali na nich aj plodiny dovezené z Ameriky (paprika, paradajky, baklažány) a neskôr sa zaslúžili o ich rozšírenie v ďalších európskych krajinách.

Migrácia bulharských zeleninárov za hranice sa datuje od prelomu 18. a 19. storočia. Uberala sa viacerými smermi. Jeden z nich zahrnoval habsburskú monarchiu a ďalšie krajiny strednej, západnej a východnej Európy. Na Slovensko začali bulharskí zeleninári prichádzať od sklonku 19. storočia. V nasledujúcom polstoročí registrovali úrady ich záhrady v 64 lokalitách. Z toho bolo 37 mestských a 27 dedinských, roztrúsených po celom Slovensku. V medzivojnovom období (1935) sa celkový počet záhrad obrábaných na Slovensku Bulharmi odhadoval na 320. Najpočetnejším strediskom bulharských zeleninárov boli v tom čase Košice, kde každročne obrábali viac ako 60 záhrad. V Bratislave ich bolo 26 a pracovalo v nich 295 bulharských zeleninárov. K významnejším strediskám patrili aj Nitra a Michalovce (po 14 bulharských záhrad), Trnava (13), Prešov (12), Banská Bystrica (10), Rimavská Sobota a Levice (po 9), Lučenec 8 atď.

Premeny organizácie práce

S bulharským zeleninárstvom sú späté určité organizačné formy, ktoré zaznamenali niekoľko vývinových podôb. V počiatocnej etape bolo charakteristické, že všetky činnosti vrátane prenájmu záhrady sa organizovali iba na jednu sezónu (marec – október). Skupina sezónnych zeleninárov sa nazývala *tajfá* alebo *ortaja*. Každý jej člen mal rovnaké práva a povinnosti, teda aj rovnaký podiel na finančných nákladoch a ziskoch. Členovia takého združenia si jedného spomedzi seba vyvolili za vedúceho. Nazýval sa *tajfadžija* alebo *glavata*. Po ukončení sezóny sa združenie rozpustilo a každoročne sa utváralo nanovo.

Od druhej polovice 19. storočia sa v zeleninárskych združeniac začalo differencovať postavenie vedúceho od postavenia ostatných členov. Vedúci – u nás nazývaný *gazda* – organizoval združenie na jednu sezónu, nazývané *kompanija*. Členovia združenia sa nazývali *ortaci* a pracovali za dohodnutý podiel na zisku. Jeden z nich – *predavač* – zabezpečoval predaj zeleniny na trhu. Ak sa pri zavlažovaní používalo kolesové čerpadlo – *dolap*, počáňané dobytkom, túto prácu vykonával *dolapčia*. Aj na činnosti spojené so zavlažovaním bývala vyčlenená na to zavŕšená osoba – *polivač*. Ostatní robotníci sa podieľali na obrábaní záhrady podľa zadelenia a príkazov gazu. Charakteristickou črtou takto organizova-

~~CHORVÁTIA NA SLOVENSKO~~

Pričiny a podmienky stáhovania Srbov a Chorvátov.

Vystáhovávanie chorvátskeho obyvateľstva bolo podmienené osmanskou expanziou na Balkáne. Turecký postup proti južným Slovanom zabezpečil tomuto štátu, že prevzal po Byzancii úlohu vedúcej sily na Balkáne. Rozdiel medzi srbskou a chorvátskou kolonizáciou je len v jej charaktere. V 15. a začiatkom 16. storočia odchádza srbská a chorvátská šľachta do exilu. Srbská šľachta je so svojimi vojensky cvičenými družinami a poddanými vítanou pre Uhorské a Rakúske vojsko, ktoré v 15. storočí bojuje o rozšírenie územia. Charakter tejto kolonizácie je teda prevažne vojenský. Naroždiel od toho, je charakter kolonizácie chorvátov v absolútnej prevahе roľnícky. Takmer všetky kolonizované oblasti, či už v Rakúsku, na Morave, v Maďarsku alebo na Slovensku sa koncom 15. storočia vyznačovali výraznou vylúdenosťou. Základnou príčinou bol turecký tlak z juhu, mor, hlad, kríza feudálneho systému a vojna. Pričinou prijatia chorvátov v strednej Európe je teda akútny nedostatok pracovnej sily.

Začiatky príchodu Chorvátov na Slovensko siahajú do prvých desaťročí 16. storočia. Hned po bitke pri Moháči roku 1526 sa začína drobná, chorvátska šľachta rozptylovať po celom Slovensku, vrátane severných žúp a sprostredkováva príchod roľníkov z Chorvátska najmä na západné Slovensko. Do roku 1526 môžeme vyčleniť 3 väčšie časové vlny, v ktorých sa Chorváti usadzujú na našom území :

1. 40-te roky 16. storočia - posilnenie staršieho chorv. osídlenia,
kulminuje v 1548

2. 50-te roky 16. storočia - kulminuje v 1553

3. 60-te a 70-te roky 16. storočia

Čzennie možno chorv. emigráciu na Slovensku rozdeliť na 3 základné oblasti, odlišujúce sa vzájomne aj nárečovo :

1. Oblast' Záhoria až po Skalicu

2. Oblast' Pridunajská - okolie Bratislavы a územie na juh a juhovýchod od nej
aj Čuňovo a Jarovce, ktoré patrili k Mošoňskej župe

3. Oblast' pod Malými Karpatami, takmer po Piešťany.

interný materiál

trpí pod Seredyho vládou. Ďalší príchod Chorvátov do Stupavy sa predpokladá aj r. 1553 už len preto, že jej pánom sa stáva Eck zo Salmy o ktorom je známe, že usadzoval na svoje majetky južných Slovanov z Chorvátska, Slavónie a Bosny.

Z O H O R Y - priame správy o Chorvátoch v Zohore máme až r. 1548. Seredy tu usadiл 38 Chorvátov. Chorváti tu nevytvorili väčšinu, a pokial' sa tu udržali, splynuli s okolím. Taktiež i tu trpia pod Seredyho vládou. Postavenie poddaných je vraj také biedne, že dojíma aj Turkov.

L O Z O R N O - písomné správy o jeho kolonizovaní sú ešte skromnejšie, stručný materiál pochádza z roku 1548, v dodatku k úradným spisom. Súpis z roku 1720 už uvádza v osade značné množstvo mien južnoslovanského typu s koncovkou -ič.

G A J A R Y - prvé zmienky z roku 1548. V roku 1561 tu slúži omše farár Laurentius Horwath, ktorý sem chodí z Kiripolca.

L Á B - jediným dokladom o existencii Chorvátov v tejto osade sú spisané stážnosti poddaných z roku 1548.

VEĽKÉ LEVÁRE - Koncom 16. a v 17. storočí sa rozptýlili Chorváti viac-menej už v poslovenčení alebo pomáďarčení aj sem. Popri Chorvátoch sem prišli vo väčšom počte aj Srbi. Roku 1561 tu žije Sigfridus Kollonics, ktorý bol vypovedaný z Chorvátska, pretože prestúpil na protestantskú vieru. Osadu získal donáciou po smrti baróna Lambacha a priviedol sem roku 1595 nekatolických kniažov.

S E K U L E - pravdepodobne rozptýlením sa dostali Chorváti aj do tejto osady, kde ich v rokoch 1735/36 nachádza M. Bell. Okrem nich tu zaznamenal aj Srbov - zemanov, ktorí už rozprávajú po slovensky.

D E V Í N - problém nedostatku pracovných síl museli riešiť v 16. storočí aj Báthoryovci na svojom panstve Devín. V roku 1541 - mestečko spustošené = príchod prvých chorvátskych kolonistov. Roku 1548 pustošili Devín zase Španielmi, no po 50. rokoch počet obyvateľstva stúpa. Roku 1562 Andrej Báthory usadiл v osade, Turkami a Španielmi spustošenej, chorvátskych roľníkov a pridelil im cirkevnú ornu pôdu, z ktorej neboli povinní dávat cirkvi nič. Hoci v Devíne sa nachádzala početná vrstva remeselníkov nemeckého pôvodu, Chorváti si tu ešte v 17. storočí udržiaval svoj jazyk, a to vďaka chorvátskym kázňam a chorvátskym kniažom.

Od začiatku 17. storočia začínajú do Skalice a okolitých osád prichádzat noví kolonisti z Moravy, ktorých tu usadujú Pálffyovci, vlastniaci v Skalici majetky. Premiešanie Chorvátov s Maďarmi a Slovákmi prispelo k ich asimilácii. Už v roku 1618 vystavil úrad Mokrého Hája listinu, písanú miestnym nárečím - nezostali tu ani zvyšky chorvátskej reči, ba ani nijaké stopy po ľudových zvykoch.

2/ P R I D U N A J S K Á O B L A S Ť

B R A T I S L A V A, sa stretáva s chorvátskymi utečencami veľmi skoro. Stahovanie najmä chorvátskych šľachticov do Bratislavu podporila skutočnosť, že sa tu usadil sám chorvátsky bán František Rétay, ako aj možnosť kúpiť tu majetky židov, ktorí sa po Moháči z Bratislavu vo väčšine odstáhovali. Chorváti tvorili ponajviac remeselnicky element mesta (holiči, klobúčnici, zlatníci, kotlári, obuvníci, krajčíri, kováči). K majetnejším patria strážcovia viníc. Chorváti sa veľmi rýchlo asimilujú a prispôsobujú. Dokonca už roku 1562 chorvátsky knaz Bartolomej Sobolič káže v Bratislave po slovensky. Niektorí sa aj maďarizujú a germanizujú. No aj tak ešte začiatkom 18. storočia nachádzame v Bratislave chorvátske mená v pôvodnom znení.

Už od roku 1506 kolonizuje mesto Chorváti a svoje majetky na vidieku, najmä VAJNORY a LAMAC. No väčší počet sem prichádza až v II. polovine 16. storočia. Prvý písomný doklad o existencii Lamača ako chorvátskej osady je zápis mesta Bratislavu z roku 1547. Stretávame sa tu s názvom Krabatendorf = Chorvátska Ves, čo značí o tom, že Chorváti tu museli byť pevne usídlení už pred rokom 1547. Chorváti sa tu živia najmä vinohradníctvom.

V A J N O R Y : príliv obyvateľstva nastáva v 50. rokoch 16. storočia. Nepočetní Chorváti sa tu asimilovali posilniac slovenský živel. V 13. storočí je tu obyvateľstvo rozprávajúce iba po slovensky a v 20. storočí pripomína Chorvátorov vo Vajnoroch iba niekoľko chorvátskych rodových mien.

R A Č A : Chorváti tu tvorili menšinu medzi Nemcami a Slovákm (v 16. storočí patrila spoločice Báthorymu a Farkašovi). No i tí sa veľmi rýchlo asimilovali.

VEĽKÉ ŠENKVICE - príchod Chorvátov v r. 1552 - 1575. Prichádzali z Kostajnice a jej okolia - územia, ktoré v rokoch 1552 - 53 stalo v bezprostrednom nebezpečenstve neustálych útokov Turkov. Šenkwický Chorváti založili vinohrady a vinohradníctvo sa stalo ich hlavným zamestnaním. Obyvateľstvo je pomerne zámožné. Okrem rolníkov sa tu usadili aj niektorí chorvátsky zemani. Chorvátske národné povedomie a jazyk sa tu udržali pomerne dlho a ešte v 18. storočí sú v čele osady Chorváti.

Malé ŠENKVICE - založili Chorváti r. 1594. Sú osloboodení od daní a prác na 12 rokov. Môžeme predpokladať, že sem prišli Chorváti priamo zo Siseku. Lokátor bol Štefan Illesházy. Vo väčšine to boli želiari, no začína sa tu tiež rozvíjať vinohradníctvo.

A I S G R W A B (neskôr Chorvátsky a Slovenský Grob) : vypálený Španielmi roku 1548 = zafudnenie chorvátskym a slovenským obyvateľstvom - onedlho rozdelenie na dve osady (chorvátsku a slovenskú).

CHORVÁTSKY GROB - obyvateľstvo osloboodené od cenzu.

SLOVENSKÝ GROB - (obyvatelia sú zdanení pracovnými a peňažnými povinnosťami.

Po uplynutí slobody chorvátskeho obyvateľstva = rovnaké povinnosti a práce = čulejšie styky = zmiešanie slovenského a chorvátskeho obyvateľstva.

Chorváti v Slovenskom Grobe pomiešaní s väčšinou Slovákov, čiastočne Nemcov, neudržali si tak dlho svoje národnostné povedomie, ako ich krajania v susednej obci.

B L A T N É - od r. 1617 tu nájdeme Chorvátov iba medzi želiarmi. V 18. storočí v ľudovom jazyku niet už stopy po Chorvátoch. Zachovali sa len niektoré chorvátske rodové mená.

C A J L A - nedostatok prameňov. Začiatkom 17. storočia je sám richtár Chorvát. Obyvatelia žijú z početných viníc.

M Y S L E N I C E - Kanonická vizitácia z roku 1634 tu uvádzá chorvátske, slovenské a nemecké obyvateľstvo. Chorvátov sem vraj priviedol gróf Juraj z Jura a Pezinku. Chorvátov tu nájdeme ešte v 18. storočí.

V I T N I Č N É - kolonizácia začala v 40. rokoch 16. storočia. Prevládalo vinohradníctvo.

volný ľud, ktorý sa rád stáhuje, a ktorému nemožno dôverovať'.
V roku 1549 utekajú z nekvalitnej ornej pôdy a osada zaniká.
Až v roku 1590 obnovil osadu na pôvodnom mieste Mikuláš Pálffy.

VILŠTÁK -- patrí k osádam, v ktorých sa usadilo najviac Chorvátov. Je tu však i veľká fluktoácia. V 17. storočí boli už všetci Chorváti poslovenčení.

NEMEČÍN - Chorváti sem prichádzajú r. 1540 no už v roku 1543 odchádzajú a osada zaniká.

KAPLNÁ - dvakrát vypálená Španielmi, čo odrádzalo nových kolonistov. Chorváti sa tu objavujú iba sporadicky.

ČASTÁ - medzi nemeckými remeselníkmi v mestečku nemali Chorváti veľkú možnosť sa uplatniť. Nájdeme ich tu sporadicky v prvej polovici 16. storočia, a to sekundárnu kolonizáciou spoza Dunaja.

DOLINY - obec zasiahla kolonizačná vlna v 50. rokoch.

BOHDANOVCE - V roku 1550 si kupuje štvrtinu usadlosti Peter Corwal.

Chorvátsky osadnícky problém na Červenom Kameni má odlišný vývoj ako na okolitých panstvách. Vyplýva to zo skutočnosti, že poddaní sú tu usadení na emfytentickom práve. Môžu teda usadlosť predávať. Týmto je vysvetliteľný aj volnejší pohyb chorvátskych obyvateľov v rámci panstva. A je to i príčinou, prečo sa skupiny, ktoré sem hromadne prišli, ani v jednom prípade neudržali kompaktne a nevytvorili chorvátsku osadu typu Chorvátsky Grob, alebo Devínska Nová Ves.

PANSTVO DOBRÁ VODA, SMOLENICE a oblasť TRNAVY.

Juhoslovanskí kolonisti sem prichádzajú vo väčšom množstve koncom 40. a 50. rokov 16. storočia. Kolonizujú približne územie vtedajšieho panstva Dobrá Voda, s osadami Dobrá Voda, Chtelnica, Lopašov, Hrnčiarovce, Kátlovec, Paderovce, Radošovce, Naháč, Smolenice, Lošovec, Horné Orešany, Igram, Ružindol, Smolenická Nová Ves. Veľmi skoro po Moháči nájdeme na panstve Dobrá Voda dvochých chorvátskych zemanov vo funkcií hradných úradníkov.

PADEROVCE - jedna z prvých osád. roku 1569 tvoria Chorváti väčšinu. V menšom množstve sa tu udržali aj v 17. stor.

Počas celého 16. storočia na naše územie prichádzalo v troch hlavných kolonizačiach množstvo chorvátskych a srbských utečencov. podľa rozsahu a početnosti osídlenia to bolo 48 osád. Bratislavskej a Nitrianskej župy, v ktorých sa Chorváti usadili. Chorvátske obyvateľstvo však netvorilo na Slovensku nijakú kompaktnnejšiu etnickú oblasť, rýchlo sa asimilovalo. Chorváti usadení v mestách sa asimilovali k národnostnej väčšině (často maďarizácia, porakúštenie), na vidiek, kde prevládalo slovenské obyvateľstvo to bola zase slovakizácia, čo značne posilnilo slovenskú etnicitu (väčšina Chorvátov išla na vidiek). Chorvátsky ráz najdlšie pretrval v Chorvátskom Grobe, Devínskej Novej Vsi, Lamači, Dúbravke, Čunove, Jarovciach (Mošonská župa, pripojená až po roku 1945).

Po roku 1921 zanikol chorvátsky jazyk v Lamači a aj Dúbravke sa z väčšej časti poslovenčila. Iba v Devínskej Novej Vsi a v Chorvátskom Grobe si zachovali chorvátsky ráz ešte dodnes.